

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1929

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1928-1929. E.J. Brill, Leiden 1929*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192901_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.

**Buitengewoon eereid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 4^{den} October 1929.

VI

Den Penningmeester Dr. J. Heinsius te Wassenaar (Santhorstlaan 21) gelieve men zijn contributie ad *f* 10.- over te maken uiterlijk in September door bijschrijving op postrekening n°. 79110 van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Den Bibliothecaris Dr. A.A. van Rijnbach te Leiden (Witterozenstraat 26) zende men alle voor de boekerij der Maatschappij bestemde boeken, de eigen geschriften niet te vergeten.

Aan hen die het Vaste Fonds (zie artikelen 58, 83, 84 en 85 der Wet) bij testament willen gedenken, wordt in overweging gegeven de formule: 'Ik verklaar te legateeren aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, ter versterking van het Vaste Fonds, de som van ....., vrij van alle rechten en kosten, ook van het recht van successie'.

Voor toezending van portretten, ter opname in de bestaande verzameling, en voor bericht aangaande verandering van woonplaats en aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. J.H. Kern, *Voorzitter.*
H.T. Damsté, *Secretaris.*
Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*
Dr. A.A. van Rijnbach, *Bibliothecaris.*
Dr. J.W. Muller.
Dr. N.J. Krom.
F. de Meyier.
Dr. L. Knappert.
Mr. G. André de la Porte.
Dr. A.A. van Schelven.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. R. van der Meulen.
Dr. J.A.N. Knuttel.
Dr. J. Heinsius.
Dr. J.W. Muller.
Dr. J.H. Kern.
Dr. J. de Vries.
Dr. A. Beets.
Dr. A.A. van Rijnbach.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. L. Knappert.
Dr. P.C. Molhuysen.
Dr. J. Huizinga.
Dr. A. Eekhof.
W.J.J.C. Bijleveld.
Mr. A.S. de Blécourt.
Mr. E.M. Meyers.
Mr. Dr. J.C. Overvoorde.
Dr. P.J. Blok.
Mr. D. van Blom. *Buitengewone leden.*
J. Kleijntjens. *Buitengewone leden.*

Commissie voor schoone letteren.

K.J.L. Alberdingk Thijm.
F. de Meyier.
J.W.F. Werumeus Buning.
J. van Dullemen-De Wit.
E. Zernike.
Mr. M. Nijhoff.
Mr. J.C. Bloem.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekscommissie.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. L. Knappert.

Eerelid.

Dr. S.G. de Vries, Rapenburg 38, Leiden - 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., Joh.-v.-Oldenbarneveltlaan 82, 's-Gravenhage - 1917.

Aalders, Dr. W.J., Waterloolaan 2, Groningen - 1918.

Aalst, Dr. C.J.K. van, Hoewelaken - 1925.

Aalst, Dr. Th. P.H. van, Hugo-de-Grootstraat 75, 's-Gravenhage - 1896.

Acquoy, Mr. J., Keizerstraat 22, Deventer - 1907.

Alberdingk Thijm, K.J.L., Jordensstraat 60, Haarlem - 1895.

Albers, P., Tongersche straat 53, Maastricht - 1909.

Ammers-Küller, Mevrouw J. van, Beethovenstraat 50, Amsterdam Z. - 1916.

André de la Porte, Mr. G., Rijnsburgerweg 16, Leiden - 1923.

10 Anema, Seerp, Marnixstraat 22, Haarlem - 1915.

Appeldoorn, Dr. J.G., Koninginneweg 44, Amsterdam Z. - 1923.

Arendonk, Dr. C. van, Hooigracht 58, Leiden - 1924.

Baader, Dr. Th., Groesbeeksche weg 181, Nijmegen - 1927.

Baard, C.W.H., Stedelijk Museum, Amsterdam - 1914.

Bake, Mr. C., Riouwstraat 19, 's-Gravenhage - 1887.

Bakhuyzen, Mr. A. van de Sande, Rapenburg 31, Leiden - 1927.

Bakhuizen van den Brink, Dr. J.N., Avenue Concordia 118, Rotterdam - 1928.

Barge, Dr. J.A.J., Oestgeesterlaan 6, Leiden - 1924.

Bartstra, Dr. J.S., Zonnelaan 49, Haarlem - 1922.

20 Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Willem-Barentzstraat 33, Utrecht - 1912.

Becker, Dr. B., Van-Eeghenstraat 135, Amsterdam Z. - 1924.

Beck, A.L. van, Plantsoen 93, Leiden - 1924.

Beekman, Dr. A.A., Laan v. Nieuw O.-Indië 271, 's-Gravenhage - 1884.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 1E Bazarstraat, 's-Gravenhage - 1901.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaarsche kade 10, 's-Gravenhage - 1911.

Been, Joh. H., Brielle - 1897.

Beets, Dr. A., Witte Singel 79, Leiden - 1886.

Beets, Mr. N., De-Lairessestraat 6, Amsterdam Z. - 1908.

- Bemmelen, Dr. W. van, Schiefbaanstr. 27, 's-Gravenhage - 1921.
- 30** Benjamins, Dr. H.D., Stadhoudersplein 4, 's-Gravenhage - 1926.
- Bense, Dr. J.F., Van-Lawick-van-Pabststr. 25, Arnhem - 1929.
- Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E.A. van, Van-Stolkweg 31, 's-Gravenhage - 1919.
- Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Leidsche kade 100, Amsterdam C. - 1914.
- Berg, Dr. J., Leidsche kade 100, Amsterdam C. - 1919.
- Bergsma, Dr. J., Paterswolde - 1895.
- Berlage, Dr. H.P., Violen 14, 's-Gravenhage - 1916.
- Berversen, Dr. N.J., Parkweg, Voorburg - 1903.
- Bierens de Haan, Dr. J.D., Slingerweg, Aerdenhout - 1897.
- Bijleveld, W.J.J.C., Oestgeesterlaan 4, Leiden - 1910.
- 40** Bijlsma, Mr. R., Delistraat 23, 's-Gravenhage - 1915.
- Bijvanck, Dr. A.W., Witte Singel 17, Leiden - 1919.
- Blanckestein, Dr. M. van, Stevinstraat 179, Scheveningen - 1913.
- Blécourt, Mr. A.S. de, Witte Singel 20, Leiden - 1915.
- Blink, Dr. H., 2de Schuytstraat 171, 's-Gravenhage - 1890.
- Bloem, Mr. J.C., St-Nicolaasga (Friesland) - 1922.
- Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg - 1900.
- Blok, Mr. A.J., Plantsoen 41, Leiden - 1910.
- Blok, Dr. P.J., Oude Singel 66, Leiden - 1882.
- Blom, Mr. D. van, Oude Vest 105, Leiden - 1910.
- 50** Boas, Dr. M., Den-Textstraat 35, Amsterdam C. - 1918.
- Boekenoogen, Dr. G.J., Nieuwe Rijn 85a, Leiden - 1896.
- Boeles, Mr. P.C.J.A., Harlingerstraat 75, Leeuwarden - 1906.
- Boer, Dr. C. de, Rijnsburgerweg 77a, Leiden - 1916.
- Boer, Dr. Tj. de, Jacob-Obrechtstraat 78, Amsterdam Z. - 1900.
- Boersema, Dr. K.H., Plantsoen 17, Leiden - 1926.
- Boeser, Dr. P.A.A., Haagweg 26, Leiden - 1902.
- Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Riouwstraat 77, 's-Gravenhage - 1920.
- Bolhuis, Mr. J.J. van, Statenlaan 121, 's-Gravenhage - 1922.
- Bolk, Dr. L., Mauritskade 61, Amsterdam O. - 1909.
- 60** Bolkestein, G., Moreelsestr. 37, Amsterdam Z. - 1929.
- Bolkestein, Dr. H., Mauritsstraat 90, Utrecht - 1919.
- Bonebakker, Dr. E., Kievitlaan, Eindhoven - 1906.
- Bonger, A., Gabriël-Metsustraat 13, Amsterdam Z. - 1928.
- Booven, Henri van, Blesboklaan 4, Hilversum - 1917.
- Bosboom Nz., J., Lubeckstraat 51, 's-Gravenhage - 1916.
- Bosch, J.H. van den, Schenkkade 114, 's-Gravenhage - 1892.
- Bosselaar, Dr. D.E., Wasstraat 35, Leiden - 1929.
- Botermans, Dr. A.J., Zwolle - 1904.
- Bothenius Brouwer, A.J., Gr.-Hertog. laan 82, 's-Gravenhage - 1921.
- 70** Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Oude gracht 333, Utrecht - 1905.
- Boulan, E., Korreweg 27a, Groningen - 1918.
- Braak, Dr. S., Winschoten - 1924.
- Braakensiek, Joh., Overtoom 294, Amsterdam W. - 1924.

- Brakel, Mr. Dr. S. van, Stadhouderslaan 29, Utrecht - 1928.
 Brinkerink, D.A., Pruimenlaan 38, Arnhem - 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Vondelstraat 83, Amsterdam W. - 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., St.-Annastraat 185, Nijmegen - 1912.
 Brown, Dr. Irwin, Schooneberger weg 110, Rotterdam - 1921.
 Brugmans, Dr. H., Prinsengracht 650, Amsterdam C. - 1896.
- 80** Brummel, Dr. L., Azaliastraat 23, 's-Gravenhage - 1928.
 Bruna, J.J., Groot Hoefijzerlaan 22, Wassenaar - 1924.
 Brünner, Dr. E. Ch. G., Koningslaan 39, Utrecht - 1929.
 Brusse, M.J., Beukelsdijk 44, Rotterdam - 1905.
 Burger Jr., Dr. C.P., Overtoom 141, Amsterdam W. - 1890.
 Burger, Dr. H., Keizersgracht 317, Amsterdam C. - 1920.
 Bussy, Mr. A. le Cosquino de, Oranje-Nassaulaan 23, Amsterdam Z. - 1919.
 Buysse, Cyriel, Laan van Meerdervoort 11, 's-Gravenhage - 1899.
- Caland, Dr. W., Koningslaan 78, Utrecht - 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Maasstraat 11, Rotterdam - 1914.
- 90** Capel, W.C., Prins-Hendrikstraat 8, 's-Gravenhage - 1887.
 Casimir, R., Wassenaarsche kade 15, 's-Gravenhage - 1916.
 Cohen, Dr. D., Van-Breestraat 172, Amsterdam Z. - 1926.
 Colenbrander, Dr. H.T., Donkersteeg 19, Leiden - 1898.
 Colijn, H., Stadhouderslaan 151, 's-Gravenhage - 1915.
 Coster, D., Utrechtsche weg 270, Amersfoort - 1915.
 Coster, Dr. H.P., St.-Lucasstrant 8a, Groningen - 1917.
 Cramer, Dr. J.A., Maliebaan 84, Utrecht - 1925.
 Cuypers, Ir. J., Pieter-Cuypersstrant, Roermond - 1925.
- Dam, Dr. B.A.P. van, Bezuidenhout 237, 's-Gravenhage - 1903.
- 100** Dam, Dr. J. van, Nic.-Maesstraat 141, Amsterdam Z. - 1925.
 Dam van Isselt, W.E. van, Van-Blankenburgstraat 12, 's-Gravenhage - 1909.
 Damsté, H.T., Koninginnelaan 11, Oestgeest - 1925.
 Damsté, Dr. P.H., Bleyenburgerstraat 5, Utrecht - 1904.
 Deinse, J.J. van, Noorderhage 48d, Enschedé - 1926.
 Dekking, H.M., Nieuwe Binnenweg 19a, Rotterdam - 1918.
 Diferee, Dr. H.C., Alexanderplein 11 huis, Amsterdam C. - 1907.
 Dijk, Dr. J.C. van, Kerkplein, Bloemendaal - 1922.
 Dillen, Dr. J.G. van, Ruysdaelkade 11, Amsterdam Z. - 1923.
 Dishoeck, C.A.J. van, Villa Zelandia, Bussum - 1925.
- 110** Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag - 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., Alexanderplein 18, 's-Gravenhage - 1918.
 Doppler, Dr. P., P.-Bisschopssingel 27, Maastricht - 1926.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Villa Jamga, Bloemendaal - 1921.
 Draaijer-de Haas, Mevrouw A., Pioenweg 11, 's-Gravenhage - 1917.
 Draaijer, W., Plantage 2, Leiden - 1898.
 Driessen, F., Oude Singel 236, Leiden - 1915.
 Drion, F.J.W., Emmastraat 34, 's-Gravenhage - 1925.

- Dugteren, Mejuffrouw I.M. van, West-Zeedijk 99, Rotterdam - 1926.
 Dullemen-De Wit, Mevrouw J. van, Waldeck-Pyrmontlaan 44, Amsterdam Z.
 - 1923.
- 120** Duyvendak, Dr. J.J.L., De-Kempenaerstraat 60, Oestgeest - 1923.
 Dyserinck, H., Hondstraat 3, Maastricht - 1914.
- Ebbinge Wubben, Dr. C.H., Malakkastr. 107, 's-Gravenhage - 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Boisotkade 9, Leiden - 1915.
 Eck, Mej. O.J. van, Boisotkade 9, Leiden - 1926.
 Eeden, Dr. W. van, Delfgauwsche weg 203, Delft - 1926.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Heerengracht 497, Amsterdam C. - 1912.
 Eekhof, Dr. A., Prins-Hendriklaan 23, Oestgeest - 1912.
 Eerde, J.C. van, Oosterpark 75, Amsterdam O. - 1918.
 Elst, Dr. J. van der, Alexanderlaan 28, Hilversum - 1921.
- 130** Empel, M. van, Molstraat 94F, Middelburg - 1928.
 Endepols, Dr. H.J.E., St.-Hubertuslaan 11, Maastricht - 1911.
 Endt, Dr. P., Rijnsburgerweg 127, Leiden - 1928.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutfen, - 1918.
 Engels, Dr. G., Avenue Concordia 15a, Rotterdam - 1923.
 Enk, Dr. P.J., Droevendal 1, Leeuwarden - 1917.
 Erens, Mr. F., Houthem - 1915.
 Eringa, Dr. S., Bergsche laan 168, Rotterdam - 1922.
 Erven Dorens, A.A.G. van, Utrechtsche weg 40, Arnhem - 1924.
 Esser, Maurits, Laren (N.H.) - 1904.
- 140** Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Rijnsburgerweg 100, Leiden - 1913.
 Eysten, Mr. Dr. J. Wackie, Distellaan 26, Aerdenhout - 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., Delistraat 35, 's-Gravenhage - 1899.
 Fabricius, Jan, Oosteinde 101, Voorburg - 1916.
 Feen, A.H. van der, Lomanstraat 8, Amsterdam Z. - 1919.
 Feenstra Jr., P., Van-Breestraat 59, Amsterdam Z. - 1905.
 Fenema, C.H. van, Huize Vredenhof, Oosterbeek - 1918.
 Fetter, Dr. J.C.A., Avenue Concordia 13a, Rotterdam - 1927.
 Fijn van Draat, Dr. P., Ramstraat 9, Utrecht - 1911.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Kromme Nieuwegr. 58, Utrecht - 1911.
- 150** Fruin, Mr. R., Willem-de-Zwijgerlaan 25, 's-Gravenhage - 1891.
 Funke, J., p/a. Dr. G.L. Funke, flat Benoordenh. weg 26, 's-Gravenhage - 1916.
- Gaaf, Dr. W. van der, Hoofdweg 31, Amsterdam W. - 1924.
 Gaay Fortman, Mr. B. de, Joh.-Verhulststr. 77, Amsterdam Z. - 1923.
 Gallas, K.R., Palestrinastraat 7, Amsterdam Z. - 1921.
 Ganderheyden, A.A., Dalweg 2, Hilversum - 1904.
 Geelkerken, Dr. J.G., Sophialaan 31, Amsterdam Z. - 1926.
 Geers, Dr. G.I., Boddenkampsingel 134, Enschedé - 1928.
 Gelder, Dr. J.J. de, 'Schoutenburg', Wyttenbachweg 4, Oestgeest - 1922.

- Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Parklaan 4, Bilthoven - 1895.
 Gelder, Dr. H.A. Enno van, Burg.-De-Manlaan 1, Breda - 1922.
 Gelder, Dr. H.E. van, Ant.-Duyckstr. 155, 's-Gravenhage - 1906.
 Gerretson, Dr. F.C., Janskerkhof 11, Utrecht - 1913.
 Gewin, E.E., Bilthoven - 1928.
- 160** Ghijsen, Mejjuffrouw Dr. H.C.M., Weststraat, Domburg - 1921.
 Giffen, Dr. A.E. van, Poststraat 6, Groningen - 1923.
 Gijn, Mr. A. van, Bankastraat 50, 's-Gravenhage - 1920.
 Gijsselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Stoeplaan, Wassenaar - 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Zwartbroek 26, Roermond - 1908.
 Gimberg, J., Zutphen - 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Stijn-Buysstraat 11, Nijmegen - 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., Huize Zorgvliet, Scheveningsche weg, 's-Gravenhage - 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Daniël Willinkplein 381, Amsterdam Z. - 1914.
 Gonggrijp, G., Palmboomstraat 32, 's-Gravenhage - 1928.
- 170** Goossens, Dr. J.W.H., Meerssener weg 323, Maastricht - 1911.
 Goossens, Dr. Th., Bossche weg 95, Tilburg - 1924.
 Goslinga, Dr. A., Stadhouderskade 150, Amsterdam Z. - 1920.
 Gosses, Dr. I.H., H.-Colleniusstraat 64, Groningen - 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Kraneweg 15, Groningen - 1918.
 Graaf, Dr. H.T. de, Witte Singel 96, Leiden - 1929.
 Graft, Mejjuffrouw Dr. C.C. van de, Parkstraat 15, Utrecht - 1906.
 Gratama, G.D., Frans-Halsmuseum, Haarlem - 1919.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., Huis Oversteen, Delftweg, Rijswijk (Z.-H.), - 1917.
 Greve, Dr. H.E., Van-Blankenburgstraat 38, 's-Gravenhage - 1908.
- 180** Greven, Mr. H.B., Theresiastraat 33, 's-Gravenhage - 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Dennezang, Huis ter Heide - 1891.
 Groningen, Dr. B.A. van, Rijnsburgerweg 169, Leiden - 1929.
 Grothe-Twiss, Mevrouw A., Hilversum - 1916.
 Gruyter, J. de, Utrechtsche weg 111, Amersfoort - 1925.
 Guarnieri, R., Amstellaan 181, Amsterdam - 1921.
 Gunning, Dr. C.P., Valeriusplein 13, Amsterdam Z. - 1927.
 Gunning J. Hz., Dr. J.H., Sursum Corda, Rembrandtlaan 30, Bilthoven - 1888.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum - 1904.
- Haak, Dr. S.P., Van-Lawick-van-Pabststraat 133, Arnhem - 1909.
- 190** Haeringen, Dr. C.B. van, Vogelkersstraat 62, 's-Gravenhage - 1923.
 Hamel, Dr. A.G. van, Prins-Hendriklaan 19, Utrecht - 1916.
 Hans, D., Laan van Nieuw Oost-Indië 156, 's-Gravenhage - 1927.
 Harting, Dr. P.N.U., Moddermanlaan 18, Groningen - 1926.
 Haslinghuis, Dr. E.J., Van-Boetzelaerlaan 185, 's-Gravenhage - 1915.
 Havelaar, Just, Sophialaan 9, Amersfoort - 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Santhorstlaan 76, Wassenaar - 1910.

- Heemskerk, Mr. Th., Raamweg 24, 's-Gravenhage - 1910.
 Heeres, Mr. J.E., Verl. Tolweg 6, 's-Gravenhage - 1890.
 Heering, Dr. G.J., Witte Singel 96, Leiden - 1917.
- 200** Heinsius, Dr. J., Santhorstlaan 21, Wassenaar - 1900.
 Heldring, E., Heerengracht 478, Amsterdam C., - 1923.
 Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge - 1921.
 Hendriks, Dr. A., Noordenburglaan 42, Voorburg - 1906.
 Hensen, Dr. A.H.L., Bezuidenhout 211, 's-Gravenhage - 1898.
 Herderscheê, Dr. J., Nic.-Maesstraat 32, Amsterdam Z. - 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Koninginneweg 10, Wassenaar - 1893.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, Van-Hogenhoucklaan 20, 's-Gravenhage - 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, Van-Hogenhoucklaan 20, 's-Gravenhage - 1916.
 Hintzen, Mejuffrouw Dr. J.D., 'Het Nieuwe Huis', Roelof-Hartplein 47, Amsterdam Z. - 1924.
- 210** Hoefer, F.A., Hattem - 1894.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Westerkade 21, Rotterdam - 1914.
 Hof, J.J., Leeuwarden - 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Plantsoen 87, Leiden - 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., Lange Voorhout 94, 's-Gravenhage - 1892.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., Koningin-Emmahaven 161, 's-Gravenhage - 1920.
 Honig, G.J., Zandijk - 1904.
 Hooft, C.G. 't, Van-Eeghenstraat 81, Amsterdam Z. - 1914.
 Hoogstra, Dr. S.S., Crabethstraat 41, Gouda - 1904.
 Hoop, Mr. E.J. Thomassen à Thuessink van der, Sweelinckstraat 50, 's-Gravenhage - 1924.
- 220** Hooykaas, Dr. C.E., Esschenlaan 20, Rotterdam - 1920.
 Hooykaas, Dr. J., Sweerts-de-Landasstraat 103, Arnhem - 1922.
 Hopman, F., Westersingel 20B, Rotterdam - 1919.
 Horst, A. van der, Van-Baerlestraat 150, Amsterdam Z. - 1924.
 Houck, Dr. M.E., Ceintuurbaan 394, Deventer - 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Maliestraat 6, Utrecht - 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, Dunklerstraat 7, 's-Gravenhage - 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Mathenesserlaan 226, Rotterdam - 1915.
 Hüffer, Mejuffrouw M., Sterreschansweg 77, Nijmegen - 1923.
 Huizinga, Dr. J., Witte Singel 32, Leiden - 1903.
- 230** Hulsman, G., Van-Beuningenstraat 15, 's-Gravenhage - 1903.
 Humme, A.A., Belgisch Plein 9, Scheveningen - 1913.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., 's-Gravendijkwal 115, Rotterdam - 1921.
 IJzerman, Dr. J.W., Schouwweg 43, Wassenaar - 1892.
- Jaarsma, D. Th., Tusschen de Dennen, Zeist - 1927.
 Jacobsen, Dr. R., Claes-de-Vrieselaan 148^b, Rotterdam - 1907.

- Japikse, Dr. N., Vivienstraat 70, 's-Gravenhage - 1903.
 Jaspas, Mr. E.J.H., H.-Servaasklooster, Maastricht - 1928.
 Jong, Dr. K.H.E. de, Beeklaan 356, 's-Gravenhage - 1916.
 Joosting, Mr. J.G.C., Velp - 1895.
- 240** Josselin de Jong, J. de, Plantage 4, Leiden - 1903.
 Juten, G.C.A., Willemstad - 1926.
- Kalff Jr., Mr. J., Nieuwe Keizersgracht 46, Amsterdam C. - 1914.
 Kan, Dr. A.H., Nassaustraat 19, Utrecht - 1913.
 Kanter, P.J. de, Javastraat 72, 's-Gravenhage - 1925.
 Kapteyn, Dr. J.M.N., H.W. Mesdagstraat 63, Groningen - 1913.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, 1^e Helmersstr. 99, Amsterdam W. - 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, Nassaulaan 22, 's-Gravenhage - 1914.
 Kern, Dr. J.H., Zoeterwoudsche Singel 90, Leiden - 1893.
 Kielstra, Mr. J.C., Rijksstraatweg 17, Wageningen - 1924.
- 250** Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., 's-Gravelandsche weg 50, Hilversum - 1898.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oosterboek - 1915.
 Klerk, C.R. de, Adm.-De-Ruyterweg 231, Amsterdam W. - 1917.
 Kleijntjens, J., Oostduinlaan 50, 's-Gravenhage - 1911.
 Kloot Meyburg, H. van der, Parkweg, Voorburg - 1913.
 Kluyver, Dr. A., Zuiderpark 24, Groningen - 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., Van-Imhoffstr. 22, 's-Gravenhage - 1917.
 Knappert, H.E., Wilhelminapark 17, Haarlem - 1916.
 Knappert, Dr. L., Koninginnelaan 4, Oestgeest - 1893.
 Knippenberg, Dr. H.H., Mierksche weg 4, Helmond - 1925.
- 260** Knipscheer, Dr. F.S., Tolstraat A40, Zaft-Bommel - 1926.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., Celebesstr. 50, 's-Gravenhage - 1893.
 Knuttel Wz., Dr. G., Riouwstraat 196, 's-Gravenhage - 1923.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Witte Singel 52, Leiden - 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. A.C.S. de, Schiedamsche Singel 42, Rotterdam - 1919.
 Koenen, Mevrouw Marie, Sophialaan 53, Amsterdam Z. - 1920.
 Kollewijn, Dr. R.A., Nassaustraat 2, Helmond - 1882.
 Koolen, Mr. Dr. D.A.P.N., Javastraat 50, 's-Gravenhage - 1925.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., Danckertstraat 5, 's-Gravenhage - 1919.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.H., Heemskerkstr. 13, Delft - 1917.
- 270** Kossmann, Dr. F.K.H., Essenburgstraat 45, Rotterdam - 1923.
 Koster, Dr. Edw. B., Stephensonstraat 40, 's-Gravenhage - 1895.
 Krabbe, Mr. H., Witte Singel 80, Leiden - 1908.
 Kranenburg, Mr. R., Zoeterwoudsche weg 5, Leiden - 1928.
 Kranendonk, A.G. van, Willem-de-Zwijgerstr. 14, Delft - 1925.
 Kristensen, Dr. W.B., Witte Singel 31, Leiden - 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Mesdagstraat 61, 's-Gravenhage - 1910.
 Kroes, Dr. H.W.J., Mesdagstraat 61, 's-Gravenhage - 1925.
 Krom, Dr. N.J., Witte Singel 18, Leiden - 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer - 1879.

- 280** Kronenberg, Mr. H., Deventer - 1925.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., Laan van Meerdervoort 110, 's-Gravenhage - 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Klooster te Wittem (Limburg) - 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Stationsweg 25, Leiden - 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Koninginnegracht 75, 's-Gravenhage - 1912.
 Kruitwagen, Bon., Wilhelminaweg 13, Woerden - 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Koninginneweg 161, Amsterdam Z. - 1909.
 Kuyk, Mr. J. van, Stadhoudersplein 93, 's-Gravenhage - 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Kerkweg 3, Bloemendaal - 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., Van-Blankenburgstraat 23, 's-Gravenhage - 1913.
- 290** Laan, K. ter, Zaandam - 1925.
 Laan, Dr. N. van der, Segbroeklaan 76, 's-Gravenhage - 1923.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht - 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., Laan van Meerdervoort 93, 's-Gravenhage - 1920.
 Laudy, A., N.-Z.-Voorburgwal 69-73, Amsterdam C. - 1921.
 Leemans, W.F., Huize Oostergeest, Warmond - 1893.
 Leersum, Dr. E.C. van, Vondelstraat 28, Amsterdam W. - 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Plein 18, Haarlem - 1893.
 Leeuw, Mr. A. van der, Westeinde 140, Voorburg - 1927.
 Leeuw, Dr. G. van der, Kraneweg 107, Groningen - 1929.
- 300** Leeuwen, Mr. W.F. van, Bezuidenhout 75, 's-Gravenhage - 1916.
 Lessen, Mej. Dr. J.H. van, Stationsweg 45, Leiden - 1929.
 Leyds, Dr. W.J., Frankenslag 337, 's-Gravenhage - 1897.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen - 1910.
 Lint, Dr. J.G. de, Duinweg 29, 's-Gravenhage 1929.
 Lintum, Dr. C. te, Sneeuwbalstraat 119, 's-Gravenhage - 1912.
 Lokhorst, Mevrouw E. van, Vondelstraat 178, Amsterdam W - 1926.
 Loosjes, Mr. A., Valeriusstraat 127^{bov.}, Amsterdam Z. - 1918.
 Loosjes, Mr. J., Mecklenburgerstraat 35, Bussum - 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Pieter-Bothlaan 33, Amersfoort - 1889.
- 310** Loosjes, Vincent, Baan 15, Haarlem - 1916.
 Looy, Jac. van, Kleine Houtweg 103, Haarlem - 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave - 1894.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.) - 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, Schouwborgstr. 6, 's-Gravenhage - 1920.
- Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg - 1907.
 Mandere, H. van der, Jan-van-Nassaustr. 93, 's-Gravenhage - 1914.
 Mansvelt, Dr. N., Berkenrodestraat 8, Haarlem - 1894.
 Mare, A.J. de, Prinsessegracht 30, 's-Gravenhage - 1922.
 Margadant, S.W.F., Waldeck-Pyrmontk. 133, 's-Gravenhage - 1928.
- 320** Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A.H., Eus.-Buitensingel 26, Arnhem - 1924.

- Martin, Dr. W., Villa De IJsvogel, Wilhelminaplein 4, Park de Kievit, Wassenaar - 1902.
- Meerkamp van Embden, Mr. A., Rouaansche kaai 118, Middelburg - 1915.
- Mees P. Rz., J., Zuidblaak 4, Rotterdam - 1923.
- Mees, Mr. W.C., Schiekade 65, Rotterdam - 1929.
- Mees-Verwey, Mevr. M., Middenduinerweg 2, Santpoort (Dorp) - 1929.
- Meester, E.J. de, Kortenaerstraat 17a, Rotterdam - 1903.
- Meester Jr., J. de, Kortenaerstraat 17a, Rotterdam - 1926.
- Meijer, Dr. C.H. Ph., Van-Galenstraat 37, 's-Gravenhage - 1894.
- Meilink, Dr. P.A., Vivienstraat 74, 's-Gravenhage - 1924.
- 330** Mendes da Costa, Dr. M.B., J.-D.-Meyerplein 13, Amsterdam C. - 1888.
- Mensing, A.W.M., Doelenstraat 16, Amsterdam C. - 1914.
- Meulen, Dr. J. ter, Carnegieplein 2, 's-Gravenhage - 1924.
- Meulen, Dr. R. van der, Witte Singel 63, Leiden - 1912.
- Meulen, Dr. W.W. van der, Statenlaan 98, 's-Gravenhage - 1900.
- Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde - 1884.
- Meyers, Mr. E.M., Rijnsburgerweg 13, Leiden - 1914.
- Meyier, Mejuffrouw F. de, Dunklerstraat 56, 's-Gravenhage - 1918.
- Middendorp, H., Noorderstellaan 61ⁱⁱⁱ, Amsterdam - 1923.
- Mijnssen, F., Joh.-Verhulststraat 48, Amsterdam Z. - 1918.
- 340** Molhuysen, Dr. P.C., Frankenstraat 17, 's-Gravenhage - 1897.
- Molkenboer, Dr. B.H., Huissen - 1916.
- Moll, Mr. W., Emmastraat 64, 's-Gravenhage - 1924.
- Mollinger-Hooyer, Mevrouw D., Huize Sandenhoef, Overveen - 1923.
- Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Van Bleiswijkstraat 145, 's-Gravenhage - 1904.
- Mulder, Dr. W.J.M., Stijn-Buysstraat 11, Nijmegen - 1911.
- Muller Jz., Dr. F., Weizang, Fruinstraat 9, Leigen - 1916.
- Muller, Dr. J.W., Leidsche straatweg 2, Oestgeest - 1888.
- Musch, J., Spiegelgracht 21, Amsterdam C. - 1923.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Van-Bleijswijkstraat 95, 's-Gravenhage - 1898.
- 350** Naber, S.P. l'Honoré, Van-Bleijswijkstraat 95, 's-Gravenhage - 1916.
- Nauta, Dr. G.A., Verl. Heerenweg 23a, Groningen - 1904.
- Nederburgh, Mr. I.A., Danckertstraat 31, 's-Gravenhage - 1911.
- Nerée tot Babberich, Mr. R.J.K.M. de, Roermond - 1926.
- Nes, Dr. H.M. van, Vreewijkstraat 8, Leiden - 1908.
- Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen - 1917.
- Nieuwenhuis, Dr. A.W., Jan-v.-Goyenkade 44, Leiden - 1902.
- Nijhoff, Mr. M., Duinroosweg 1, 's-Gravenhage - 1921.
- Nijhoff, W., Voorhout 9, 's-Gravenhage - 1895.
- Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Valeriusstr. 219, Amsterdam Z. - 1896.
- 360** Nolen, Dr. W., Nassauplein 18, 's-Gravenhage - 1907.
- Nolet, W., Warmond - 1924.

- Nolst Trenité, Dr. G., Oude Gracht 31, Haarlem - 1915.
 Noordtjij, Dr. A., Arnhemsche Bovenweg 8, Driebergen - 1927.
 Noto Soeroto, Raden Mas, Uitgeverij Adi Poestaka, Fahrenheitstraat 514, 's-Gravenhage - 1917.
- Obbink, Dr. H. Th., Dillenburgstraat 29, Utrecht - 1927.
 Oppenheim, Mr. A.S., Nieuwe Parklaan 73, 's-Gravenhage - 1922.
 Oss, S.F. van, Noordeinde 23, 's-Gravenhage - 1922.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Statenlaan 60, 's-Gravenhage - 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Obrechtstraat 163, 's-Gravenhage - 1917.
- 370** Oven, Mr. J.C. van, Cobetstraat 28, Leiden - 1925.
 Overdiep, Dr. G.S., Groningen - 1925.
 Overvoorde, Mr. Dr. J.C., Huize De Pauwhof, Wassenaar - 1895.
- Pannekoek, G.H. 's-Gravesande, Scheveningsche laan 110, Kijkduin, 's-Gravenhage - 1926.
 Pattist, J.N., Jacob-Mosselstraat 6, 's-Gravenhage - 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Pontanusstraat 38, Nijmegen - 1913.
 Peltenburg Pz., C., Rijnsburgerweg 154, Leiden - 1912.
 Pennink, Mejuffrouw R., Nieuwe Uitleg 37, 's-Gravenhage - 1922.
 Plantenga, Dr. Ir. J.H., Wassenaar - 1927.
 Plooy, Dr. D., Leiderdorp bij Leiden - 1913.
- 380** Poelman, Dr. H.A., Rijksarchief, Groningen, - 1913.
 Polak, Dr. Léon, Van-Weede-van-Dijkveldstraat 88, 's-Gravenhage - 1922.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden - 1909.
 Pomes, Dr. H., Obrechtstraat 270, 's-Gravenhage - 1909.
 Pont, Dr. J.W., Meentweg 72, Bussum - 1914.
 Poort, H., Korreweg 34a, Groningen - 1919.
 Posthumus Meyjes, Dr. E.J.W., Daendelsstraat 2, 's-Gravenhage - 1926.
 Posthumus, Mr. N.W., Apollolaan 72, Amsterdam Z. - 1910.
 Pot Bz., Mr. Dr. C.W. van der, H.-W.-Mesdagpl. 8, Groningen - 1911.
 Pot, J.E. van der, Honingerdijk 40, Rotterdam - 1929.
- 390** Praag, Mr. Dr. J.A. van, Koninginneweg 199, Amsterdam Z. - 1929.
 Praag, Siegfried van, Spinozastraat 15, Amsterdam C. - 1929.
 Premsela, M.J., Valeriusstraat 212, Amsterdam Z. - 1923.
 Prinsen J.Lz., Dr. J., Harmoniehof 65, Amsterdam Z. - 1904.
 Proost, Dr. K.F., Westerstraat 2, Zwolle - 1923.
- Raaf, Dr. K.H. de, Aelbrechtskade 6c, Rotterdam - 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Prins-Hendriklaan 16, Rijswijk (Z.H.) - 1915.
 Ramaer, J.C., Willem-de-Zwijgerlaan 82, 's-Gravenhage - 1917.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn - 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Nieuwe Gracht 12, Utrecht - 1908.
- 400** Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Brigittenstraat 1, Utrecht - 1919.

XVIII

- Reyding, A., Lomanstraat 70, Amsterdam Z. - 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Johan-de-Wittstraat 25, Dordrecht - 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Maliestraat 7, Utrecht - 1918.
 Ridder, Mejuffrouw Tony de, Oosterbeek - 1926.
 Riemens, Dr. K.J., Valeriusstraat 220, Amsterdam Z. - 1922.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout - 1909.
 Rijnbach, Dr. A.A. van, Witterozenstraat 26, Leiden - 1927.
 Rijnberk, Dr. G. van, Blaricum - 1923.
 Rinkes, Dr. D.A., Joure - 1915.
410 Ritter Jr., Mr. P.H., Admiraal-van-Gentstraat 23, Utrecht - 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl - 1901.
 Roest van Limburg, Th. M., De Bilt - 1908.
 Rogge, Mejuffrouw E.M., Koninginneweg 133 (huis), Amsterdam Z. - 1926.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Bloemendaal - 1919.
 Romein, Dr. J., J. Israelskade 98II, Amsterdam Z. - 1929.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Zoeterw. Singel 44, Leiden - 1912.
 Roo de la Faille, P. de, Danckerstraat 34, 's-Gravenhage - 1926.
 Roorda, P., Dalweg 17, Hilversum - 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout - 1918.
420 Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide - 1919.
 Royen, Dr. N.J.H., Heerlen - 1927.
 Rutgers van der Loeff, J.D., De-Génestetweg 6, Bloemendaal - 1909.
 Rutten, Dr. Felix, p/a Th. v. Rossum, Valkenburgerweg, Heerlen - 1919.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Roodenburgerstr. 5, Leiden - 1911.
- Salverda de Grave, Dr. J.J., Valeriusstr. 206, Amsterdam Z. - 1893.
 Sandick, R.A. van, Prinsessegracht 23, 's-Gravenhage - 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch - 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., Klattenweg, 's-Gravenhage - 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, V.d. Spiegelstraat 9, 's-Gravenhage - 1909.
430 Schelven, Dr. A.A. van, Kenaupark 20, Haarlem - 1912.
 Schepers, Dr. J.B., Ripperdastraat 11, Haarlem - 1901.
 Schepp, C.L., Heerengracht 17, 's-Gravenhage - 1923.
 Scheurleer, Dr. C.W. Lunsingh, Carnegielaan 16, 's-Gravenhage - 1910.
 Schevichaven, Mr. J. van, Damrak 75, Amsterdam C. - 1905.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, Louise-de-Coligny-plein 16, 's-Gravenhage - 1916.
 Schmidt Degener, F., Hobbemastraat 21, Amsterdam Z. - 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Jonkerweg 27, Hilversum - 1914.
 Scholte, Dr. J.H., Valeriusstraat 213, Amsterdam Z. - 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, Frankenslag 320, 's-Gravenhage - 1909.
440 Schoute, Dr. D., Prins-Frederiklaan 29, Wassenaar - 1923.

- 450 Schouten, Ir. J.L., Schoolstraat 7, Delft - 1922.
 Schrijnen, Dr. Jos., St.-Annastraat, Nijmegen - 1902.
 Schuil, J.B., Tuinwijklaan 33, Haarlem - 1916.
 Schuiling, R., Pothoofd 23, Deventer - 1920.
 Schuylenburg, Mr. W.C., F.-C.-Dondersstraat 7c, Utrecht - 1924.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Zoeterw. Singel 78, Leiden - 1913.
 Sipma, P., Lodewijkstraat 65, Leeuwarden - 1924.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen - 1882.
 Slijper, Dr. E., Frederik-Hendrikstraat 84, Utrecht - 1914.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Van-Hogendorpstr. 22, Utrecht-1917.
- 460 Slothouwer, Dr. G.M., Buurtweg 38, Wassenaar - 1891.
 Smit, Dr. A., Korte Bergstraat 11, Amersfoort - 1919.
 Smit, Dr. H.J., Copernicusstraat, 's-Gravenhage - 1923.
 Smit, Mr. J.P.W.A., Peperstraat 84, 's-Hertogenbosch - 1923.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Goeman-Borgesiusplein 51, Arnhem - 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., Heemraadssingel 327, Rotterdam - 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Turfsingel 23, Groningen - 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Rapenburg 61, Leiden - 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Haitsma-Mulierlaan 13, Lochem - 1894.
 Son, C. van, Laan 34, 's-Gravenhage - 1920.
- 470 Sparnaay, Dr. H., J.v. Oldenbarneveltlaan 31, Amersfoort - 1929.
 Spitzen, G.W., Julianaplein 1, Soestdijk - 1925.
 Staring, Mr. A., Lange Kerkdam 70, Wassenaar - 1926.
 Staverman, Dr. W.H., Noordenbergsingel 5, Deventer - 1924.
 Sterck, Dr. J.F.M., Mr.-Enschedéweg 15, Aerdenhout - 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Mr.-Enschedéweg 15, Aerdenhout - 1906.
 Stockum, Dr. Th. C. van, Dalweg 26, Hilversum - 1926.
 Stoett, Dr. F.A., Vondelstraat 170b, Amsterdam Z. - 1891.
 Stokvis, Z., Van-Imhoffplein 7, 's-Gravenhage - 1928.
 Stoppelaar, Mr. A. de, Stephensonstraat 37, 's-Gravenhage - 1923.
- 480 Stoppelaar, R.J. de, Warga (Friesland) - 1925.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, J.-van-Oldenbarneveltlaan 90, 's-Gravenhage - 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Vossiusstraat 16, Amsterdam Z. - 1899.
- Tak, W.G. van der, Columbusstraat 255, 's-Gravenhage - 1927.
 Talen, J.G., Koestraat 20, Zwolle - 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Schiekade 188a, Rotterdam - 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., Trompstraat 324, 's-Gravenhage - 1918.
 Terpstra, Dr. H., Hilversum - 1929.
 Theissen, Dr. J.S., Jac.-Obrechtstraat 3, Amsterdam Z. - 1909.
 Thiry, A., Culemborgsche weg K 117, Tiel - 1922.
- 490 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, Haringkade 173, 's-Gravenhage - 1919.
 Timmer, Dr. E.M.A., Laan v.N.O.-I. 244, 's Gravenhage - 1928.

Tinbergen, Dr. D.C., Bentinckstraat 146, 's-Gravenhage - 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Baan 27, Haarlem - 1918.
 Tolman, Rinke, Nieuwe weg 115, Soest - 1920.
 Tonnet, J.C.C., Huize Hoetink, Vorden - 1917.
 Treub, Mr. M.W.F., Lange Voorhout 27, 's-Gravenhage - 1915.
 Tuyll van Serooskerken, Jonkvrouw M. barones van, Balkenschoten, Nijkerk
 - 1925.

Uilkema, K., Harlingerstraat 4, Leeuwarden - 1923.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg - 1919.

- 500** Valck Lucassen, Mr. Th. R., Sparrenheide, Driebergen - 1925.
 Valkhoff, Dr. P., Eikenlaan 18, Hilversum - 1910.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem - 1899.
 Veldhuizen, Dr. A. van, Praedinius-singel 43, Groningen - 1928.
 Ven, D.J. van der, De Meihof, Oosterbeek - 1924.
 Verburgt, Mr. J.W., Valdezstraat 4, Leiden - 1924.
 Verdam, Dr. H.D., Burg.-De-Raadtsingel 31, Dordrecht - 1917.
 Verdenius, Dr. A.A., Frans-v.-Mierisstraat 24, Amsterdam Z. - 1925.
 Verdoes, P., Sam.-Mullerstraat 18b, Rotterdam - 1929.
 Verhoeven-Schmitz, Mevrouw M., Dordrecht - 1925.
- 510** Verrijn Stuart, Dr. C.A., Wilhelminastraat 55, Utrecht - 1900.
 Verschuur, Dr. A., Oosterpark 34b, Amsterdam O. - 1927.
 Verster, J.F.L. de Balbian, Stadhouderskade 151, Amsterdam Z. - 1924.
 Veth, Corn., v. Blankenburgstraat 23, 's Gravenhage - 1917.
 Vinhuizen, J., Middelstum - 1924.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., Joh.-Verhulststraat 60, 's-Gravenhage - 1910.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide - 1908.
 Visscher, Mejuffrouw R., Leeuwarden - 1923.
 Visser, Dr. J. Th. de, J.-P.-Coenstraat 20, 's-Gravenhage - 1920.
 Visser, Dr. M.W. de, Plantsoen 97, Leiden - 1911.
- 520** Visser, Ph. C., p/a Ned. Standaard Bank, Amsterdam - 1923.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., Anna-Paulownastraat 115, 's-Gravenhage - 1915.
 Vissering, Mr. G., Hooge Duin-en-Daalsche weg, Bloemendaal - 1913.
 Vletter, Dr. A. de, Overveen, Bloemendaal - 1928.
 Vogel, Dr. J. Ph., Noordeindsplein 4a, Leiden - .
 Vogel, L.A., Frankenslag 300, 's-Gravenhage - 1905.
 Vogelsang, Dr. W., Admiraal-Van-Gentstraat 35, Utrecht - 1906.
 Vollenhoven, Mr. C. van, Rapenburg 40, Leiden - .
 Vooy, Dr. C.G.N. de, Van-Hogendorpstraat 27, Utrecht - 1902.
 Vooy, I.P. de, Joh.-Verhulststraat 53, 's-Gravenhage - 1920.
- 530** Vor der Hake, Dr. J.A., Eemnesser weg 81, Baarn - 1912.
 Vreese, Dr. W.L. de, Spoorringel 37, Rotterdam - 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Singel 146, Amsterdam C. - 1901.
 Vries, MR. E. de, Rapenburg 122, Leiden - 1887.
 Vries, Dr. J. de, Haagweg 22, Leiden - 1922.

Vries, Dr. W. de, Korreweg 114, Groningen - 1910.

Wageningen-Salomons, Mevrouw A. van, Koningslaan 33, Utrecht - 1927.

Wagenvoort, Dr. H., Oostersingel 234, Groningen - 1923.

Walch, Dr. J.L., Kranenburgweg 76, 's-Gravenhage - 1915.

Waller, F.G., Vondelstraat 73, Amsterdam W. - 1926.

540 Waller Zeper, Dr. S.A., Nieuwe Stad 61, Leeuwarden - 1915.

Wasch, K., Leerdam - 1924.

Waszink, Mr. M.A.M., Juliana-v.-Stolberglaan 81, 's-Gravenhage - 1927.

Welcker, Mejuffrouw C.J., Nieuwe weg 142, Kampen - 1926.

Werner, H.M., de Steeg - 1887.

Werumeus Buning, J.W.F., Okeghemstr. 23, Amsterdam Z. - 1923.

Westenenk, L.C., Jagerslaan 2, Wassenaar - 1929.

Wieder, Dr. F.C., Gooweg, Noordwijk-Binnen - 1909.

Wiersum, Dr. E., 's-Gravendijkwal 143c, Rotterdam - 1904.

Wijhe-Smeding, Mevr. Alie van, Nieuwveen - 1929.

550 Wijk, Dr. N. van, Nieuwstraat 36, Leiden - 1907.

Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Plantage 6, Leiden - 1899.

Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., Prins-Mauritslaan 59, 's-Gravenhage - 1913.

Wilde, Dr. C.W.I., Oostduinlaan 50, 's-Gravenhage - 1903.

Wille, Dr. J., Schoolstraat 19, Baarn - 1925.

Winter, Jhr. Dr. P.J. van, P.C. Hooftstr. 113b, Amsterdam Z. - 1928.

Witlox, Dr. J., Nieuwe Binnenweg 33, Rotterdam - 1925.

Wittert van Hoogland, Dr. E.B.F.F. baron, Groot-Hasebroeksche weg 13, Wassenaar - 1912.

Woltjer, Dr. R.H., Oranje-Nassaulaan 62, Amsterdam Z. - 1922.

Wouters, D., Prof.-Lorentzlaan 117, Zeist - 1927.

560 Zeggelen, Mevrouw M.C. van, Breidablik, Heereweg 241, Haarlem - 1912.

Zernike, Mejuffrouw E., Sparrelaan 47, Doorn - 1921.

Zijderveld, Dr. A., Pieter-Lastmankade 33, Amsterdam Z. - 1928.

Zimmerman, Dr. A.R., Oosterbeek - 1909.

Zoetmulder, A.J., Parklaan 17, Eindhoven - 1927.

Zuidema, Dr. W., - 1895.

Zuylen van Nyevelt, S.I. barones van, Nassau-Odijckstraat 28, 's-Gravenhage, - 1907.

B. In onze overzeesche gewesten gevestigd.

Bosch, Dr. F.D.K., Weltevreden - 1929.

Clay, Dr. J., Bandoeng - 1921.

Djajadiningrat, Raden Ario Dr. Hoesein, Kebon Sirih 37, Weltevreden - 1926.

- Fruin-Mees, Mevrouw W., Laan De Riemer 20, Weltevreden - 1927.
 Godée Molsbergen, Dr. E.C., Laan Canne 46, Weltevreden - 1911.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Weltevreden - 1918.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Posso (Selebes) - 1915.
 Kunst, Mr. J., Vondelstraat 1, Bandoeng - 1918.
 Tielrooy, Dr. J., Kajoon 47, Soerabaja - 1922.
10 Wormser, Mr. C.W., Grootte Postweg 54-56, Bandoeng - 1926.

C. In het Buitenland gevestigd.

- Barnouw, Dr. A.J., Nieuw-York - 1909.
 Bredius, Dr. A., Monte Carlo - 1884.
 Cock, Dr. J.K. de, Haus Morosani, Davos-Platz - 1917.
 Eymael, Dr. H.J., Mailstraat 38, Elsene (Brussel) - 1888.
 Frenkel-De Jong van Beek en Donk, Mevrouw C., Avenue de l'Université 12, Parijs - 1898.
 Geyl, Dr. P.C.A., Finchley Road 15 (N.W. 8), Londen - 1918.
 Gilse, J. van, Sybelstrasse 19, Parterre, Berlijn-Charlottenburg4 - 1920.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Via Savoia 31, Villino Paulo, Rome, (Alb.- Perklaan 36, Hilversum) - 1913.
 Hotz, A.P.H., Cologny (Genève) - 1909.
10 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, Quai du Mont Blanc 31, Genève - 1914.
 Kloeke, Dr. G.G., Germanisches Seminar, Universität, Hamburg - 1919.
 Laman Trip-De Beaufort, Mevr. H., Beiersche Alpen, Hohes Licht, Oberstdorf - 1921.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Piazza Indipendenza, Pensione Banchi, Florence - 1883.
 Lorentz, Mr. H.A., Pretoria - 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs - 1917.
 Muller, Dr. H.P.N., Palais Nostitz, Matzske Nam., Praag - 1900.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome, - 1908.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Poppelsdorferallee, Bonn a/R. - 1920.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Brick Court Temple (E.C. 1) Londen - 1904.
20 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz, la Corbassière (Vaud) - 1898.
 Viotta, Mr. H., Hotel Monnay, Montreux - 1892.
 Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Chemin Lacomba 18, Champel-Genève -
 Vlucht, E. van der, Boulevard Raspail 42, Parijs - 1922.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, Dr. P.S., Mertin College, High street, Oxford - 1909.

Antal, Dr. G. von, Pápa (Hongarije) - 1922.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon) - 1902.

Baekelmans, Lode, Valkenburgstraat 8, Antwerpen - 1920.

*Baur, Dr. Frank, Terplatenkaai 5, Gent - 1929.

Bellefroid, Mr. P., Nijhoffstraat 6, Nijmegen - 1913.

Belpaire, Mejuffrouw M.E., Markgravenlei 174, Antwerpen - 1914.

Bergmans, Dr. P., Smisstraat, Gent - 1909.

*Besselaar, Dr. G., Alexandra Road, Pieter-Maritzburg - 1915.

10 Blancquaert, Dr. E., Brusselsche Steenweg 16, Meirelbeke (Gent) - 1927.

Bolte, Dr. Joh., Elisabeth Ufer 37, Berlijn S.O. - 1893.

Bom, Emm. de, Leeuw van Vlaanderenstraat 1, Antwerpen - 1903.

Borchling, Dr. C., Rondeel 43I, Hamburg - 1912.

Boshoff, Dr. S.P.E., Tomstraat, Potchefstroom - 1922.

Bosman, Dr. D.B., Huize Alandala, Avenue Brittany, Zeepunt (bij Kaapstad) - 1923.

Botha, C. Graham, Kaapstad - 1924.

Bouman, Dr. A.C., 't Meulhuis', Stellenbosch - 1925.

Brandstetter, Dr. R., Vonmattstrasse 52, Luzern - 1911.

*Broekhuizen, Dr. H.D. van, Kerkstraat 60, Pretoria - 1911.

20 Carpenter, W.H., Columbia University, New-York - 1900.

Celliers, J.F.E., Universiteit, Stellenbosch - 1911.

Clercq, Dr. René de, - 1908.

Cohen, Dr. Gust., Avenue de la Liberté, Straatsburg - 1912.

Cook, Albert S., Bishopstreet, New Haven (Conn.) - 1905.

Cordt, Benjamin, Univers. Bibliotheek, Kiew (Ukranië) - 1892.

*Cornette, Mr. A.H., Desguinlei 14, Antwerpen - 1928.

*Craigie, Sir William A., L.L.D., D. Litt., University of Chicago Departm. of English U.S.A., Chicago - 1916.

Cuvelier, Dr. J., Rijksarchief, Brussel - 1913.

Daae, L., Christiania - 1885.

30 Degering, Dr. H., Riehlstrasse 11, Charlottenburg - 1911.

Derudder, Dr. G., Avenue de la Tourelle 20, Valenciennes - 1899.

Dosker, Dr. H.E., First street 1709, Louisville (Ky.) - 1899.

Dülberg, Dr. Fr., Pfalzburgerstr. 82, Gartenhaus III Treppen, Berlin - 1924.

Duproix, I.I., Rue Breteuil 111, Marseille - 1907.
 Dyke, Dr. H. van, Princeton (N.J.) - 1914.

Edmundson, G., Chelsea Hans Place 7, London S.W. 11 - 1886.
 *Eggen van Terlan, Dr. J.L.M., Am Neutor 3, Bonn - 1909.
 Ehrle, Dr. F., Via G. Belli 3, Rome 26 - 1910.
 *Elffers, Hub., Rustica, Wijnberg (Kaapstad) - 1908.

- 40** Engelenburg, Dr. F.V., Postbus 389, Pretoria - 1900.
 Essen, L. van der, F. Lintstraat 200, Leuven - 1915.
 Eyquem, P., Impasse Ronsin XVe 4, Parijs - 1926.

*Fairchild, Mevrouw H.L., Madison Country, Cazenovia (New-York) - 1910.
 Fatio, Guillaume, Rue du Stand 62, Genève - 1928.
 Flou, K.F.I. de, Beenhouwerstraat 33, Brugge - 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel) - 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Baumanngasse 9, Wien III - 1906.
 *Frings, Dr. Th., Monthéstrasse 31II, Leipzig - 1920.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz - 1913.

- 50** Gaidoz, H., Rue Servandoni, Parijs - 1902.
 Gessler, Dr. Jan, Geldenakensche vest 84, Leuven - 1929.
 Goemans, Dr. L., Bontgenootenstraat 216, Vorst-Brussel - 1902.
 Goeters, Dr. W.G., Argelanderstr. 40II, Bonn - 1915.
 Gore, Dr. J.H., Columbia University, Washington - 1902.
 Grootaers, Dr. L., Naamsche Steenweg 158, Heverlee, Leuven - 1923.

Hanne, Dr. J.R., Waldenserweg 8, 20 Hamburg - 1887.
 Hauser, O., Carl-Alexander-Allee 2, Weimar - 1908.
 Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein - 1910.
 Heurck, Em. H. van, Gezondstraat 6, Antwerpen - 1916.

- 60** Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage - 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York) - 1896.
 Hubert, Dr. E., Luik - 1883.
 Hullebroeck, Em., Woudlaan 177, post Boschvoorde, Brussel - 1913.

Ipsen, Alf., Kopenhagen - 1905.

Jellinghaus, Dr. H., Böhmerstr. 22II, Osnabrück - 1897.
 Jolles, Dr. A., Am Bogen 27, Leipzig - 1921.
 Joos, Am., Mageleinstraat 26, Gent - 1908.

Kestell, J.D., Whites weg 23, Bloemfontein, - 1904.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein - 1912.

- 70** Knudsen, Joh., Kopenhagen - 1921.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau - 1906.

- Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Rehhagen 9, Hamburg - 1920.
 Lateur, Frank, Ingoyghem - 1901.
 *Lee, R.W., Westbury Lodge, Norham Road, Oxford - 1926.
 Littmann, Dr. E., Melanchtonstr. 16, Tübingen - 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne - 1904.
 Logeman, Dr. H., Sleydinge, bij Gent - 1892.
 Long, Mevrouw A., Wassall Court, Rolvenden (Kent) - 1912.
 Looten, C., Rue Charles-de-Muyssart 20, Rijssel - 1927.
80 Lowjagin, A.M., Leningrad - 1902.
- Malan, F.S., Kaapstad - 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein - 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria - 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua - 1911.
 *Mansion, Dr. J., Rue du Chéra 73, Luik - 1913.
 *Meer, Dr. M.J. van der, Steinmetzstr. 24, Frankfort a.M. - 1924.
 *Meijere, Victor de, Lozanastraat 148, Antwerpen - 1929.
 Mendez Bejarano, Dr. M., Luna 34, Pral., Madrid - 1925.
 Menne, Dr. K., Heimdallstr. 10, Keulen - 1906.
90 Meyhoffer, J., Stanleystraat 47, Ukkel (Brussel) - 1915.
 Mierlo, Jun. J. van, Frankrijklei 91, Antwerpen - 1926.
 Moens, Wies, Brusselsche Steenweg 62, St. Gilles (bij Dendermonde), - 1922.
 Mont, K.M. Pol. de, Ommeganckstraat 30, Antwerpen - 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch - 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern) - 1890.
 Müller, Heinrich, Pastor, Emmerik - 1914.
- Nachod, Dr. O., Arndtstrasse 2, Dresden N. - 1905.
 Nahon, Mejuffrouw A., Groote Hondstraat 3, Antwerpen - 1925.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel- 1901.
100 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.) - 1900.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck - 1916.
 Pedersen, Dr. Holger, Eleanorsvej 8, Charlottenlundt, Kopenhagen - 1914.
 Pernot, Dr. H., Avenue de Joinville 31, Nogent-sur-Marne - 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Brocchem, prov. Antwerpen - 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Rue de Lafitte 69, Neuilly-sur-Seine - 1906.
 *Phillips, W., Ottawa (Canada) - 1921.
 Pienaar, Dr. E.C., Stellenbosch - 1926.
 Pirenne, Dr. H., Sint-Pietersnieuwstraat 132, Gent - 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Kurfürstenstrasse 28, Bonn - 1911.
110 Prampolini, Dr. G., Via Pallavicino 3, Arenzano, Prov. di Genova - 1923.
 Pribsch, Dr. R., University College, Corverstr. W.C., Londen - 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, American Legation, Belgrado - 1913.
 Psilander, Dr. H., Uppsala - 1905.

- Putnam, Mejjuffrouw Ruth, c.o. Library of Congress, Washington - 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Rue Vilaire XIV, Brussel - 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein - 1903.
 Rackham, B., Victoria and Albert Museum 7, Londen, S.W. - 1927.
 Reitz, F.W., Kaapstad - 1884.
 Reypens Dr. L.J., Frankrijklei 91, Antwerpen - 1928.
- 120** Ridder, André de, Preterlaan 166, Antwerpen - 1918.
 Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex) - 1914.
 Rocheblave, S., Rue Herder 28IV, Straatsburg - 1924.
 Rolland, Romain, Hotel Byron, Villeneuve, Vaud - 1917.
 Rompel, Fred., Postbus 369, Pretoria - 1912.
 *Roux, Dr. T.H. le, Universiteits College, Pretoria - 1910.
- Sabbe, Dr. M., Vrijdagmarkt 22, Antwerpen - 1903.
 Scharpé, Dr. L., Schapenstraat 145, Leuven - 1897.
 Seelmann, Dr. W., Mainzerstr. 19, Berlijn-Wilmersdorf - 1897.
 Segers, G., Vrijheid 140, Hoogstraten - 1903.
- 130** Siebs, Dr. Th., Hohenzollernstrasse 53II, Breslau - 1927.
 *Smith B.A., J.J., Palmyra-weg, 'Loretta', Kaapstad - 1925.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York) - 1892.
 Smuts, J.C., Postbus 1081, Pretoria - 1904.
 Stein, Henri, Rue Gay Lussac 38, Parijs - 1891.
 Stracke, Dr. D.A., Frankrijklei 91, Antwerpen - 1927.
 Szalay, Dr. K., Beniczky-út 11, Mátyásföld (Hongarije) - 1925.
- Teirlinck, Herm., Is.-Teirlinckstraat 35, Brussel - 1917.
 Teirlinck, Is., Albertlaan 39, Ruisbroek - 1901.
 Timmermans, Fel., De-Heyderstraat 30, Lier - 1917.
- 140** Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom - 1914.
- Veerdeghem, F. van, Luik, - 1893.
 Vercoullie, J., Drabstraat 21, Gent - 1891.
 *Verdeyen, Dr. R., rue Henri Mans 269, Luik - 1928.
 Vermeylen, A., St.-Bernardstraat 74, Brussel - 1906.
 Verschaeve, C., Alveringhem, bij Veurne - 1922.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein - 1899.
 *Villiers, Sir J.A.J. de, Down St. 22, Londen - 1923.
 Vos, Geerh., Theological Seminary, Princeton (N.J.) - 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon) - 1901.
- 150** Vos, P.J.G. de, Stellenbosch - 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen - 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad - 1908.
 Waddington, A., Place d'Helvetia 5, Lyon - 1898.
 Wadstein, Dr. Elis, Uppsala - 1929.
 Watez, Omer, Ooststraat 49, Schaarbeek - 1905.

XXVII

Wernecke, Dr. H., Weimar - 1884.

Westrin, Dr. J. Th., Stockholm - 1903.

Wijck, Aug. van, Singer Building, Broadway 149, New-York - 1900.

*Wyer, Dr. H.J. van de, Schreursvest 29, Leuven - 1929.

160 Willems, Mr. L., Burgstraat 59, Gent - 1896.

Woodward, John, Supreme Court, Brooklyn (New-York) - 1900.

*Wrangel, Dr. E.H.G., Lund, Universitetet (Zweden) - 1898.

Zarncke, Dr. E., Kaiser Wilhelmstr. 50, Leipzig - 1908.

Zenuti, M., Console dei Paesi Bassi, Florence - 1905.

Verslag van de jaarlijksche vergadering gehouden te Leiden op den 12^{den} Juni 1929.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 3^{den} Mei 1929.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 12^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, den Heer Dr. J.W. MULLER, met een toespraak.

II.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

III.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

IV.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

V.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VI.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VII

Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Bekendmaking van het werk, dat het Bestuur der Maatschappij, voor het vereenigingsjaar 1928-1929, op advies van de Commissie voor Schoone Letteren, met den jaarlijks uitgelooften 'Prijs van aanmoediging' van f 1000.- bekroond heeft.

X.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering:

om in de Wet in de eerste zinsnede van artikel 59 achter 'een Prijs van Aanmoediging', in te voegen 'den C.W. van der Hoogt-prijs.'

XI.

Voordracht van den Heer Dr. H.E. VAN GELDER: 'Beoefening van de plaatselijke historie'.

XII.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van de Heeren D. VAN BLOM en J.F.M. STERCK die aan de beurt van aftreden en niet herkiesbaar zijn. De Maandelijksche Vergadering stelt voor de dubbeltallen:

1. a. Mr. G. ANDRÉ DE LA PORTE.
b. Dr. N. VAN WIJK.
2. a. Dr. A.A. VAN SCHELVEN.
b. DE HEER C.R. DE KLERK.

XIII.

Verkiezing van leden in de drie Vaste Commissiën.

1. *Commissie voor Taal- en Letterkunde.*

Verkiezing van twee leden in de plaats der aftredende leden Dr. A. BEETS en Dr. G.G. KLOEKE. De Commissie stelt voor de dubbeltallen:

1. a. Dr. A. BEETS.
b. Dr. C.B. VAN HAERINGEN.
2. a. Dr. A.A. VAN RIJNBACH.

b. Dr. N. VAN DER LAAN.

2. *Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.*

Verkiezing van twee leden in de plaats der aftredende leden Mr. Dr. J.C. OVERVOORDE en Dr. P.J. BLOK. De Commissie stelt voor de dubbeltallen:

1. *a.* Mr. Dr. J.C. OVERVOORDE.

b. Dr. H.T. COLENBRANDER.

2. *a.* Dr. P.J. BLOK.

b. Mr. D. VAN BLOM.

3. *Commissie voor Schoone Letteren.*

Verkiezing van twee leden in de plaats van Mr. M. NIJHOFF, die aan de beurt van aftreden doch herkiesbaar is, en van den Heer HENRI VAN BOOVEN, die wenscht af te treden. De Commissie stelt voor de dubbeltallen:

1. *a.* Mr. M. NIJHOFF.
b. Mr. A. VAN DER LEEUW.
2. *a.* Mr. J.C. BLOEM.
b. DE HEER D. COSTER.

Namens het Bestuur, H.T. DAMSTÉ, *Secretaris.*

Tegenwoordig zijn de Bestuursleden: J.W. Muller, *Voorzitter*, H.T. Damsté, *Secretaris*, J. Heinsius, *Penningmeester*, A.A. van Rijnbach, *Bibliothecaris*, D. van Blom, L. Knappert, F. de Meyier, J.F.M. Sterck; de gewone leden: A.A. Beekman, W.M.C. Regt, H. Blink, W.J. Leyds, W.J.M. van Eysinga, G. André de la Porte, P.J.M. van Gils, D. Wouters, F. Oudschans Dentz, B. Becker, P.J. van Winter, N. van Wijk, P.A.A. Boeser, C. Peltenburg, C.H. Ph. Meijer, A.A. Verdenius, C.E. Hooykaas, J.A.N. Knuttel, C.B. van Haeringen, J.W. Verburgt, C.A.J. van Dishoeck, A. Beets, W.L. de Vreese, D.C. Hesseling, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, A.W. Bijvanck, C. Knuttel, J.C. Overvoorde, H.E. van Gelder, J. de Vries, D.J. van der Ven, Z. Stokvis, C. Veth, C.M. van Hille-Gaerthé, J.M. Sterck-Proot, W.L. Boldingh-Goemans, M.C. van Zeggelen, C. van Son, J.J.L. Duijvendak, P.C. Molhuysen, W.A. Beelaerts van Blokland, P. Endt, F.D.E. van Ossenbruggen, N. van der Laan, J.C. Bloem, F.S. Knipscheer, A. Bonger, W.G. van der Tak, W.C. Capel, C. Bake, Joh. B. Been, L. Lasonder, G.S. Overdiep, M.E. Kronenberg, Ph. S. van Ronkel, A. van Wageningen-Salomons, C. Serrurier, W.J.J.C. Bijleveld, A. Cosquino de Bussy, W. van Bemmelen, H.T. Colenbrander, J.W. Eysten, J. Th. de Visser, J.J. van Bolhuis, G. Hulsman, Tony de Ridder, M. van Blankenstein, H. Laman Trip-de Beaufort, K.H. de Raaf, A. Draaijer-de Haas, J. Huizinga, M. Nijhoff, A.A. van Schelven.

I. De Voorzitter, de heer Dr. J.W. Muller, opent om elf uur de vergadering met een toespraak, die hij ter uitgaaf in de Handelingen afstaat (Bijlage I).

II-III. De Secretaris en de Bibliothecaris lezen hun verslagen voor, welke aanvaard worden voor de Handelingen (Bijlagen III en IV).

IV. Namens de uit de heeren Dr. D.C. Hesseling en Dr. A.A. van Rijnbach bestaande Commissie voor het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (Bijlage V), meldt de heer Hesseling, onder mededeeling van posten, dat alles in orde is bevonden, zoodat wordt voorgesteld den Penningmeester te dechargeeren; wat geschiedt. De Voorzitter dankt den Penningmeester en de Commissie.

V-VII. De Secretarissen van de Commissies voor Taal- en Letterkunde en Geschied- en Oudheidkunde, de heeren J.A.N. Knuttel en D. van Blom, brengen hun jaarverslagen uit, en mejuffrouw F. de Meyier leest het verslag voor van de Commissie voor Schoone Letteren. Ook deze stukken worden in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen VI-VIII).

IX. De Voorzitter vermeldt in aansluiting op wat mejuffrouw De Meyier heeft voorgelezen, dat het Bestuur, in opvolging van het advies van de Commissie voor Schoone Letteren, voor het vereenigingsjaar 1927-1928 met den prijs van aanmoediging groot f 1000 bekroond heeft Anthonie Donker's dichtbundel 'Grenzen'.

X. Het voorstel om in de Wet in de eerste zinsnede van artikel 59 achter 'een prijs van aanmoediging' in te voegen 'geheeten C.W. van der Hoogt-prijs', wordt bij acclamatie aangenomen. De Secretaris zal die wetswijziging ter kennisse brengen van mevrouw de weduwe Lucy B. van der Hoogt-Marks.

VIII. Namens de door de Maandvergadering van 11 Mei aangewezen Commissie voor stemopneming, bestaande uit de heeren en dames A. Beets, W.J.J.C. Bijleveld, F. Driessen, L. Knappert, F. de Meyier, C. Peltenburg, Ph. S. van Ronkel, A.A. van Rijnbach en C. Serrurier, meldt de heer Bijleveld den uitslag der stemming over de ingevolge besluit der Maandvergadering te kiezen twintig gewone en vijf buitenlandsche nieuwe leden. Ingeleverd zijn 257 stembiljetten. Het grootste aantal stemmen op één candidaat uitgebracht, is 136. Voor de 20ste plaats komen twee candidaten in aanmerking, beiden met 68 stemmen. De Commissie stelt voor beiden te benoemen en dus 21 gewone leden te kiezen. Zulks goedgekeurd zijnde, blijken te zijn gekozen:

Gewone Leden:

- Dr. J.F. Bense, te Arnhem.
- G. Bolkestein, te Amsterdam.
- Dr. F.D.K. Bosch, te Weltevreden.
- Dr. D.E. Bosselaar, te Leiden.
- Dr. E. Ch. G. Brünner, te Utrecht.
- Dr. H.T. de Graaf, te Leiden.
- Dr. B.A. van Groningen, te Leiden.
- Dr. G. van der Leeuw, te Groningen.

Mej. Dr. J.H. van Lessen, te Leiden.
 Dr. J.G. de Lint, te 's Gravenhage.
 Mevr. M. Mees-Verwey, te Santpoort-Dorp.
 Mr. W.C. Mees, te Rotterdam.
 J.Z. van der Pot, te Rotterdam.
 Mr. Dr. J.A. van Praag, te Amsterdam.
 Siegfried van Praag, te Amsterdam.
 Dr. J. Romein, te Amsterdam.
 Dr. H. Sparnaay, te Amersfoort.
 Dr. H. Terpstra, te Hilversum.
 P. Verdoes, te Rotterdam.
 L.C. Westenenk, te Wassenaar.
 Mevr. Alie van Wijhe-Smeding, te Nieuwveen.

Buitenlandsche leden:

Dr. F. Baur, te Gent.
 Dr. Jan Gessler, te Leuven.
 Victor de Meyere, te Antwerpen.
 Dr. Elis Wadstein, te Göteborg.
 Dr. H.J. van de Wijer, te Leuven.

XII-XIII. De Voorzitter stelt thans aan de orde de verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van de heeres D. van Blom en J.F.M. Sterck, die aan de beurt van aftreden en niet herkiesbaar zijn; van twee leden van de Commissie voor Taal- en Letterkunde in de plaats der aftredende leden Dr. A. Beets (herkiesbaar) en Dr. G.G. Kloeke; van twee leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, in de plaats van de aftredende leden Mr. Dr. J.C. Overvoorde en Dr. P.J. Blok (beiden herkiesbaar); en van twee leden der Commissie voor Schoone Letteren, in de plaats van Mr. M. Nijhoff (herkiesbaar) en den heer Henri van Booven. Het als stembiljet ingerichte stuk van den Beschrijvingsbrief wordt den aanwezigen verzocht uit te scheuren en met aanduiding van wenschen in te leveren. De briefjes worden verzameld en, om uit te zoeken, gegeven aan de heeren W.J.J.C. Bijleveld, Dr. W.L. de Vreese en den Secretaris.

De Voorzitter schorst thans de vergadering en noodigt de leden tot het noenmaal.

Nadat de vergadering te halfdrie heropend is, blijken met overgrootte meerderheid te zijn gekozen: in het Bestuur de heeren Mr. G. André de la Porte en Dr. A.A. van Schelven; in de Commissie voor Taal- en Letterkunde Dr. A. Beets en Dr. A.A. van Rijnbach; in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde Mr. Dr. J.C. Overvoorde en Dr. P.J. Blok; en in de Commissie voor Schoone Letteren Mr. M. Nijhoff en Mr. J.C. Bloem. Allen, behalve Dr. P.J. Blok, ter vergadering aanwezig, nemen hun

benoemingen aan, waarvoor hun door den Voorzitter dank wordt gebracht, evenals hij de aftredende bestuurs- en commissieleden dankt voor wat zij hebben gewerkt.

XI. Dan houdt de heer Dr. H.E. van Gelder zijn rede: 'Beoefening van de plaatselijke historie' (Bijlage II), waarmee hij warm applaus en woorden van dank van den Voorzitter oogst.

Alle punten van den Beschrijvingsbrief afgehandeld zijnde, noemt de Voorzitter als mogelijke tijdpasseringen in afwachting van het uur van zessen, waarop de maaltijd in Hotel 'De Burcht' een aanvang neemt, een bezoek aan het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis op de Hooglandsche Kerkgracht, waar Dr. A. Beets, president-regent, belangstellenden wil rondleiden; een bezoek aan de Hooglanclische Kerk, waarbinnen de bij den brand van het Stadhuis naar beneden gekomen stukken van den voorgevel liggen uitgestald; een bezoek aan het Ethnographisch Museum, waar een tentoonstelling is aangericht van Japansche lakwerken.

Bij de thans volgende rondvraag stelt de heer Sterck voor, de rede van den heer Van Gelder niet enkel in de handelingen af te drukken, doch ze ook afzonderlijk te publiceeren en verkrijgbaar te stellen.

De heer Van Gils voelt ook voor 'beoefening van de plaatselijke historie' en dan zou hij die geschiedenis willen ophalen uit een nog vroeger verleden dan de heer Van Gelder bedoeld heeft. En mocht men in den Haag dan rekening willen houden met de plaatselijke historici! In Roermond verdwenen voor weinige jaren de belangrijke overblijfselen der XIIIe eeuwse eerbiedwaardige Munsterabdij - eens de glorie der stad.

Alles - gebouwen en zuilen - werd tot in zijn grondvesten gesloopt, ondanks krachtig protest van die historici. Zoo voelde men te Roermond den Haagschen invloed! Ook de Middeleeuwsche kronieken moesten worden bestudeerd; we moesten komen tot een corpus van Nederlandsche annalen in den trant van de Monumenta historica Germaniae. Zou Letterkunde daar niet iets voor kunnen doen?

De heer Van Son vraagt bij de Levensberichten ook de portretten der overledenen te geven.

De heer Van Bemmelen raadt de jaarlijksche vergaderingen in den vervolge te doen beginnen met het noenmaal. Dan wordt des namiddags tot vijf uren vergaderd, waarna er vermoedelijk meer liefhebbers zullen zijn om in 'De Burcht' of elders te blijven feestmalen.

De Voorzitter zegt zorgvuldige overweging van alle gedane voorstellen toe.

De heer Blink dankt den Voorzitter voor zijn voortreffelijke leiding, waarna de Voorzitter, den heer Blink en alle aanwezigen dankzeggend, de vergadering sluit.

Bijlage I. toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde!

Ik heet U allen welkom in onze Jaarlijksche Vergadering, - in deze stad, ontluisterd door den rampzaligen brand, die, nu juist vier maanden geleden, ons oud en schoon Stadhuis, op den gevel na, vernield heeft: een nationale ramp, die niet alleen de Leidsche, maar alle leden onzer Maatschappij heeft getroffen. Velen Uwer zullen, langs de Breestraat herwaarts opgaande, een droeven blik geslagen hebben op dat tooneel van jammer en verwoesting, deze nieuwe Leidsche 'Ruïne'. Inderdaad, een tweede 'Ramp van Leiden'! Was de eerste - die op den 12^{den} Januari 1807 een heel stadskwartier, met inbegrip van de plek waar wij ons nu bevinden, tot één ontzaglijken puinhoop maakte - stellig veel schrikkelijker dan deze, in zooverre toen niet alleen anderhonderd huizen¹, maar ook bijna evenveel menschenlevens vernietigd zijn; deze tweede ramp, die 122 jaar later, op 12 Februari 1929, ons beroofde van het schoonste gedenkteeken der stad, is in ander opzicht nog meer beschreielijk, omdat - afgezien van het onherstelbaar verlies van zoovele ambtelijke stukken en bescheiden, voor het bestuur en beheer der Gemeente vereischt - ook hetgeen ons hier allicht 't meest ter harte gaat: het geheele inwendige van het gebouw, die fraaie zalen, getuigen van de deftige en zwierige pracht onzer voormalige regenten, met hars eiken betimmeringen, wandtapijten en schilderijen, met zoovele eerwaardige herinneringen aan de geschiedenis, den bloei en de grootheid onzer stad, en ook de slanke toren - schier de eenige van beteekenis die het silhouet der stad verlevendigde - met het aan de burgers dierbare carillon; dat dit alles met één slag reddeloos verwoest, ten onder gegaan is. - Jammer genoeg, schijnen de algemeene betuigingen van rouw en droefenis der eerste dagen aldra weer vergeten, zijn zij althans in 't openbaar vervangen of verdrongen door een luidruchtig twistgeschrijf tegen en vóór het behoud en herstel van den meestendeels gespaarden, nog overeindstaanden gevel, met zijne historische herinneringen

1 Welker verlies echter slechts een tijdelijken woningnood veroorzaakte. Op 'de kleine Ruïne' werden pas in 1835, 1850 en 1856 achtereenvolgens een Katholieke kerk, het Nutsgebouw en een laboratorium gebouwd, 'de groote Ruïne' bleef tot in het laatste kwartaal der 19de eeuw onbebouwd: een modderige zandvlakte, gebruikt als exercitieveld. Droevig blijk van den achteruitgang of, voor 't minst, stilstand der stad. Zie Knappert, De Ramp van Leiden, 36, 124 e.e.

aan het roemrijk beleg en ontzet, het sieraad der Breestraat. Maar nu juist dezer dagen het zoo lang door vóór- en tegenstanders van dat herstel met spanning te gemoet geziene verslag der deskundigen verschenen is, vertrouw ik wel te spreken in den geest, zoo niet van alle, dan toch van de meeste leden onzer Maatschappij, wanneer ik er mijne groote vreugde over uitspreek, dat zij, de deskundigen, behoud en herstel niet alleen mogelijk, maar ook - in overgrootte meerderheid althans - wenschelijk achten en aanraden. Zoo zal dan voldaan kunnen worden aan den gebleken wensch der Leidsche burgerij - in deze stadszaak toch wel de naaste belanghebbende en ook tot spreken meest gerechtigde -, waarmede bovendien zoovele, academische en andere, corporaties, binnen en buiten de stad, instemming betuigd hebben: den wensch om dien gevel, indien eenigszins mogelijk, te behouden, waar noodig te herstellen en, zonder schreeuwende tegenstelling, te verbinden met een nieuw 'huis der gemeente', staande, als vanouds en van rechtswege, in het hart der stad, en meer en beter dan het oude voldoende aan de behoeften en eischen van dezen tijd. Moge bij de aanstaande beslissing, door de vertegenwoordiging der burgerij, van dit 'brandend vraagstuk' het historisch besef, de piëteit jegens het verleden, die in onze Maatschappij uiteraard een tehuis - gelijk zij zelve, in deze stad haren zetel - gevonden heeft, een krachtig woord medespreken!

Die historische zin - vrucht der philologische wetenschappen - schiept ook billijker waardeering, warmer belangstelling en liefde voor oudere literaire kunst. Aan deze overweging ontleen ik de vrijmoedigheid om U enkele beschouwingen voor te dragen over Hooft's historische drama's, met name zijnen Baeto.

Maar vooraf ga de vervulling van den naasten plicht des Voorzitters - een plicht wederom der piëteit -: de herdenking onzer afgestorvene medeleden.

Veertien gewone leden zijn in den loop van dit genootschapsjaar aan onze Maatschappij ontvallen.

Heb ik, negen jaar geleden, van deze zelfde plaats, onder meer andere klachten met betrekking tot den 'staat der Maatschappij', er ook een geuit over het betrekkelijk gering getal Nederlanders, in staat en gezind om, naar Engelsch of Amerikaansch voorbeeld, de wetenschap of de kunst met een deel hunner aardsche middelen in belangrijke mate te steunen², thans staat mij de dood van drie zulke Maecenaten te betreuren. De eerst - slechts enkele dagen, nadat hij onze vorige Jaarvergadering bezocht had - overledene, de heer C.W. van der Hooft te 's-Gravenhage, verdient niet alleen naar tijdsorde de eerste plaats bij onze herdenking in te nemen. Immers, thans mag ik U het tot dusverre, naar zijn wensch, bewaard gebleven geheim onthullen, dat hij het is geweest, die, na een verblijf

van vele jaren in Amerika hier te lande teruggekeerd, sedert 1924 onze Maatschappij in staat heeft gesteld om den voordien door de 'Haagsche Post' uitgelooften 'prijs van aanmoediging' (f 1000.-) voor jonge, veelbelovende Nederlandsche of Afrikaansche dichters en prozaschrijvers telken jare te blijven uitloven, en die ook maatregelen heeft getroffen ter vorming van een vast fonds, welks renten de bestending dezer bekroning reeds thans zo goed als verzekeren. De heer Van der Hoogt heeft daarmede getoond hoe warm hij was blijven voelen voor de kunst van zijn geboorteland. Onze Maatschappij, die door zijne milde gaven in kracht en in aanzien veel gewonnen heeft, zal dezen weldoener met eerbiedigen dank blijven gedenken; waartoe het onder no. X op den beschrijvingsbrief vermelde voorstel ons de gelegenheid biedt. En ik voeg hieraan toe: mocht zijn voorbeeld, in dezen of in anderen vorm, menigmaal navolging vinden!

Op een ander gebied van kunst en wetenschap heeft Dr. E. van Rijkevorse l niet alleen zelf gewerkt, maar ook van zijn goedgeefscheid blijk gegeven, door de voorwerpen van landen volkenkundigen aard, op zijne reizen naar Oost-Indië en Brazilië verzameld, aan het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' zijner vaderstad Rotterdam te schenken.

Een echt kunstbeschermer is ook de heer M.P. Voûte sr. geweest: Amsterdamsch koopman, met een warm hart voor de schilderkunst, die, vooral als voorzitter der vereeniging 'Rembrandt', tot zijn dood toe krachtig geijverd heeft voor het behoud of de aanwinst van kunstschaten voor onze musea; bij de talrijke kunstveilingen der laatste jaren den Staat of andere particulieren bewegende tot eene vrijgevigheid, waartoe hij zelf, uit eigen middelen, het voorbeeld gaf.

Drie andere afgestorvenen hebben zich in hoofdzaak bewogen op het terrein van het staatsrecht of het staatsbestuur. Mr. C.C. Geertsema heeft, behalve als curator der Rijks-Universiteit en commissaris der Koningin te Groningen, zich ook door studiën over de geschiedenis van den waterstaat in zijn gewest verdiensten verworven.

Mr. W. van der Vlugt, 43 jaar lang hoogleeraar in de encyclopaedie en de wijsbegeerte des rechts, hebben wij hier te Leiden en hebben zijne talrijke leerlingen in het gansche land gekend en geëerd als een man van hooge beginselen, diepe overtuiging, edel en beminnelijk karakter, vroom gemoed en fijn beschaafde vormen; warm vaderlander, maar ook onversaagd kampioen voor het, door wien en waar ook, geschonden recht - getuige zijn strijd voor de zelfstandigheid als constitutioneele staat van Finland, welks literatuur en volksepos hij ook wist te waardeeren -, voortreffelijk stylist en redenaar, die ook in de redactie van De Gids en later van Onze Eeuw op de openbare meening invloed geoefend heeft; bovenal voornaam - in

den besten zin des woords - in al zijn denken en doen, zijn spreken en schrijven.

Mr. J.H. Carpentier Alting heeft zich, in een zeer belangrijke en eervolle ambtelijke loopbaan in of ten bate van ons Nederlandsch-Indië, groote verdiensten verworven voor de kennis van het adat-recht en voor de voorbereiding der hervorming van het Nederlandsch-Indisch staatsbestuur.

Drie anderen waren beoefenaars onzer vaderlandsche geschiedenis. Luit.-Gen. G.J.W. Koolmans Beynen was tijdens zijn diensttijd alhier en nog lang daarna een ijverig en zeer gezien lid onzer Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, waar hij herhaaldelijk zijne krijgsgeschiedkundige studiën, vooral over den Franschen tijd, heeft voorgedragen, die meest alle ook in onze - thans, helaas, gestaakte - 'Mededeelingen' gedrukt zijn.

Het overlijden van Mr. L.G.N. Bouricius, die, als archivaris van Delft, zich vooral op de geschiedenis van Delfland had toegelegd, was voor ons des te treffender, omdat het slechts enkele weken voorviel na onze Januari-maandvergadering, waarvoor hij eene studie had aangekondigd, die hij echter, reeds ongesteld, niet meer zelf heeft kunnen voordragen.

Dr. H.F.M. Huylbers, hoogleeraar in de geschiedenis te Nijmegen, is nog betrekkelijk jong overleden; een man van grondige, degelijke methode en met een vurig gemoed, dat, achter een gesloten uiterlijk schuilgaand, slechts zelden uiting vond.

Ten slotte drie philologen: Dr. P. Hoekstra, oud-rector van het Gymnasium te Breda, die zich in het gymnasiaal onderwijs en door het uitgeven van classieke schrijvers verdienstelijk gemaakt heeft; Dr. V.F. Büchner, conservator der handschriften aan de Universiteits-Bibliotheek alhier, uitnemend palaeograaf, maar die zijne hartstochtelijke liefde verpaid had aan de studie van een onwaarschijnlijk aantal talen; en eindelijk, de eenige Nederlandsche philoloog in deze bonte rij: Dr. A. Borgeld, leeraar aan eene Hoogere Burgerschool te Amsterdam, die, aanvankelijk meer taalkundige, zich later gewijd had aan de vergelijkende literatuurstudie.

Reeds waanden wij onze doodenlijst gesloten, toen ons nog in de laatste weken het bericht gewerd van het overlijden van een onzer oudste leden, J.J.L. ten Kate, den zoon en genant des dichters, die den naam zijns vaders ook in de schilderkunst heeft doen voortleven; en van Dr. C. Easton, een veelzijdig begaafd man, algemeen bekend niet alleen als voortreffelijk redacteur van dag- en maandbladen, maar ook als wetenschappelijk beoefenaar van sterren-, weer- en aardrijkskunde, wiens verdiensten - gelijk verleden jaar nog aan onzen maaltijd herdacht is - hem reeds in 1903 het doctoraat hon. causa in de wis- en sterrenkunde verwierven.

Wat onze buitenlandsche leden aangaat is alleen te onzer kennis gekomen het overlijden van Dr. W. von Bode te Berlijn,

den vermaarden kenner vooral van onze oude Nederlandsche schilderschool.

Zoo hebben al deze mannen langeren of korteren tijd, elk op zijn gebied en naar de mate zijner krachten, de wetenschap of de kunst van ons vaderland gediend. Ik noodig U uit om, staande, eene stille hulde te brengen aan hunne nagedachtenis.

Ik ga nu over tot mijn eigenlijk onderwerp. Hooft is ons beter dan vele andere zeventiendeewers bekend: uit zijne werken, maar vooral uit zijne brieven, dien kostelijken schat, die ons vergunt hem, althans in zijn latere leven, schier van dag tot dag gade te slaan en met hem mede te leven³. Misschien zijn juist daarom zijn persoon en karakter in de laatste halve eeuw betrekkelijk zelden van naderbij beschouwd en besproken; denkelijk echter wel mede, omdat hij velen van het tegenwoordig geslacht minder aantrekt. Wel zijn zijne staatkundige en godsdienstige beginselen en denkbeelden, zooals hij die o.a. ook in zijnen *Baeto* heeft uitgesproken, meermalen in 't licht gesteld; al zou hierover, evenals over de eigenaardige veelzijdigheid zijner taal, allicht nog een en ander op te merken en na te lezen zijn. Maar over dit alles, hoe aantrekkelijk ook, zal ik, in dit bestek van tijd en gelegenheid, niet spreken; alleen, als gezegd, over zijne twee historische drama's: *Geeraerd van Velsen* en *Baeto*.

Beide stukken hebben tot dusverre zich niet in bijzondere hoogschatting te verheugen, veeleer over miskennis te beklagen gehad. Jonckbloet, scherp rechter⁴, Te Winkel, historisch beschrijver⁵, en Kalff, liefhebbend bewonderaar⁶ onzer zeventiendeewsche literatuur, verklaren, ditmaal nagenoeg eenstemmig, dat zij aan onze eischen van het drama niet voldoen, dat wij er eenheid en individueele karakteristiek in missen, in 't algemeen de figuren der personages voor ons oog zwak van omtrek blijven, de hoofdpersonen zeer kwalijk beantwoorden aan onze voorstelling van den held eener tragedie enz. Prinsen⁷ schat den *Geeraerd van Velsen* wel iets hooger, vooral als historisch-Amsterdamsch schouwspel, maar toch ook om zijne dramatische verdiensten. Slechts zeer enkelen, als Busken Huet⁸ en Breen⁹, stellen, evenals Hooft zelf¹⁰, *Baeto* boven *Geeraerd*.

Afgezien van de vraag, of het billijk is, aan Hooft, in 1611 of 1616, onze hedendaagsche eischen te stellen, waaraan toen ter tijd nauwelijks één enkel dramatisch genie, waaraan nog een halve eeuw later de meeste tooneelschrijvers, ondanks langere ervaring en diepere studie, evenmin als Hooft voldeden, dient zeker toegegeven dat wij in deze beide drama's noch een werkelijk tragisch conflict, noch één strak gespannen handeling, noch ook een scherpe persoonsuitbeelding vinden, die ons aanstonds, rechtstreeks boeit en ontroert. Het moge overdreven (of liever: eene miskennis van Hooft's denkbeelden en bedoeling) zijn,

Baeto een karakterloozen zwakkeling te schelden; hij is inderdaad wel bovenal de 'pius Aeneas': gehoorzame zoon, die niet tegen zijn vader wil opstaan en strijden, trouwe echtgenoot, die de nagedachtenis zijner gade in eere houdt, maar met dat al zeker nog niet wat wij in een tragischen held verlangen te zien. Wat ons in hem belang doet stellen, dat zijn voornamelijk zijne denkbeelden over staat en kerk, waarin wij die van zijn geestelijken vader Hooft afgespiegeld vinden. Maar dit is ten slotte niets meer - neen nog iets minder, of eigenlijk, nog weer iets anders dan die 'historische waardeering' van een drama, waarover Dr. Walch in onze Februari-maandvergadering, ter viering van den 250sten verjaardag van Vondel's sterven¹¹, heeft gesproken: die historische waardeering, welke, uit objectiviteit en piëteit geboren, wel niet louter, maar toch in hoofdzaak van intellectueelen aard is, maar geen rechtstreeksche zielsontroering wekken kan. Het is dezelfde zuiver wetenschappelijke, historische belangstelling, die ook de onnatuur van Hooft's volslagen onhistorische voorstelling zoowel der 'Baet(h)auwers' uit den Germaanschen voortijd als der Hollandsche edelen uit de 13de eeuw (allen libertijnsch-aristocratische geestverwanten en 'woordvoerders' van Hooft) voor ons niet meer belachelijk en moeilijk verduurbaar, maar veeleer belangwekkend maakt. Die tweeërlei historische waardeering kan stellig onze wetenschappelijke belangstelling in deze beide stukken verhoogen, maar ze toch als drama's evenmin redden als de Hollandsche vrijheidszucht en vaderlandsliefde of de Amsterdamsche herinneringen en voorspellingen (die echter wèl ons, hedendaagschen nazaten der toenmalige toeschouwers of lezers, nòg het hart kunnen verwarmen). Maar ik laat dit vraagstuk verder rusten.

Eveneens dat andere, of de 'dramatische bewogenheid', de 'innerlijke stuwung, naar 't conflict', door Dr. Walch althans in ettelijke stukken van Vondel gezocht en gevonden¹², bij Hooft zoo geheel en al ontbreekt; al zou men ook hier weer kunnen vragen, of althans in de meestal zeer levendige gesprekken der saamgezworen edelen, zoowel onderling als met den gevangen graaf Floris (met die vaak rake antwoorden), in de samenspraken van Penta met Proserpina, Circe en Medea, van Baeto met de hem tot den strijd aanvurende krijgsoversten, in de daarop volgende tooneelen tusschen Penta, Ot en Catmeer, en in Baeto's wisselende stemming na Rijkheldin's raadselachtigen dood geen gang zit, geen nuanceering of climax is waar te nemen.

Maar, er moge dan al of niet eenheid, karakteristiek en dramatische bewogenheid in deze tooneelstukken van Hooft te vinden zijn, in allen gevalle bevatten zij vele levendige tooneelen, waarin althans beweging is, iets gebeurt, den toeschouwers inderdaad een 'schouwspel' te zien gegeven wordt¹³. Kalff heeft reeds te recht gewezen op menig zoodanig tooneel in den Geraerdt: de opkomst der drie edelen met den gevangen en 'gemuilbanden'

graaf, de samenspraak van Velzen's schildknaap met den toovenaar Timon (voorafgegaan door des eersten opmerkelijke, sceptische, ja humoristische alleenspraak!), het nachtelijk gesprek in den kerker tusschen Floris en de drie edelen, Floris stervend door zijne dienaars binnengedragen en door zijn volk beschreid. In Baeto roemt hij als zoodanig alleen den uittocht der ballingen, met het afscheid van het vaderland. Ik zou aan dit, inderdaad zéér treffend, tooneel uit Baeto toch nog gaarne toevoegen: de door een offerfeest voorafgegane verzoeningsplechtigheid, den strijd tusschen beide partijen, door Penta van omhoog aanschouwd¹⁴, Medea's door een arend overgebrachte boodschap, hare vervloeking der uittrekkende ballingen, maar ook Baeto's huldiging, en eindelijk Rijnheldin's droomverschijning.

Of een hedendaagsche régie van dit alles niet behendig partij zou weten te trekken; zoodat bij een gewenschte voorstelling van den Baeto niet alleen de voordracht van Hooft's heerlijke verzen het gehoor zou streelen, maar ook de vertooning dezer tooneelen een 'oogenlust' zou verstrekken; zoodat zelfs bij 't in brand vliegen van Rijnheldin's 'perrujck' (hoofdhaar) en Baeto's bepluimden 'hoedt' (helm) - allicht een ietwat gewaagde vertooning - den modernen toeschouwers het lachen zou vergaan? Dezen zouden altoos, dunkt mij, in de beide spelen van Hooft meer op het tooneel te zien, en minder ellenlange alleen- of samenspraken aan te hooren krijgen dan in menig ander, in- of uitheemsch, oud tooneelstuk¹⁵, waarin het meer of minder vernuftig, stichomythisch heen-en-weer-geredeneer, zonder dat de handeling of ook maar de 'redewisseling' een stap verder komt, ons ontegenzeggelijk verveelt en hindert. Want 'het zien gaat vóór het zeggen', hoe grof ook door Jan Vos uitgedrukt en uitgewerkt, bevat toch zeker voor een tooneelspel eene onmiskenbare waarheid.

Zeker, dit alles behelst slechts een zeer voorwaardelijken lof. Een vertooning van een der beide historische drama's van Hooft zou het nu misschien, als tooneelstuk, ook niet verder brengen, niet veel anderen lof behalen dan de bovengemelde 'historische waardeering' door Hooft's (thans wellicht niet overtalrijke) bewonderaars. Maar ... gaat het, eerlijk gezegd, bij een voorstelling van menig ander, in- of uitheemsch, tooneelspel uit ouderen tijd wel heel veel anders? Doet de aankleding, de mise-en-scène van zulke stukken door de hedendaagsche artistieke régie niet zeer veel af tot het welslagen? Worden ook niet vaak allerlei overgeestige woordspelingen, 'concetti', 'puns' kwalijk of niet verstaan en begrepen of, indien al, meer aanvaard, verduwd dan werkelijk genoten; evenzeer als grappen en grollen, waaraan een hedendaagsch ontwikkeld publiek toch eigenlijk ontgroeid is en waarom men niet meer zou lachen, als de eerbied voor den gevierden naam van den auteur dit niet gebod?

Hoe het zij, stellig zou bij eene vertooning van een dezer beide

tooneelspelen van Hooft toch altoos de nadruk moeten vallen op hetgeen, bij allen betrekkelijken lof voor de afwisseling der tooneelen en de levendigheid van den dialoog, ook naar mijne meening hun voornaamste en groote, onvergankelijke roem blijft: de glans en gloed zijner lyrische poëzie, de vlucht en de adel der gedachten, de door Kalff geroemde 'kracht en pracht zijner taal', de 'perioden met breeden zwaai', en ook en vooral de harmonie tusschen inhoud en vorm, de muziek zijner verzen, vooral in de reien, kortom de 'schoone lyriek en epiek', waarmede, zooals Dr. Walch te recht zegt, in de 17de eeuw, meer dan wij dit gewoon zijn en wenschen, 'het dramatisch meeleven werd afgewisseld'¹⁶.

Laat ik dus trachten bij U de heugenis te verlevendigen, of wel - want de Baeto is weinig, te weinig bekend - den indruk te wekken van enkele der meest treffende gedeelten van dit spel, met name van die reien, waarin Hooft zich, nog meer dan in zijn Granida en Geeraerdts (en meer dan wie ook zijner tijdgenooten) een meester toont in de kunst om, gevoelig voor alle schakeeringen, deze ook in beeldrijke en klankvolle taal en in telkens wisselend rythme uit te drukken.

Die reien - drieërlei: van Chattische 'Joffrouwen', van 'Nonnen' (priesteressen) en van 'Soldaten' - treden meestal aan 't slot, een enkele maal in 't midden van een bedrijf op. Wat de versmaat betreft, heeft Hooft in zijn Baeto - althans in den voor den druk in 1626 herzien vorm - het vroegere, vrijere rythme (binnen de palen van een vast getal lettergrepen in elken versregel) van de Granida (in haren oorspronkelijken vorm) prijsgegeven; hij laat nu woordklem en versaccent schier zonder een enkele uitzondering samenvallen, zooals sedert in onze literatuur, tot aan de omwenteling der 'Tachtigers', een vaste wet zou blijven.

De eerste rei, van 'Joffren', bezingt, ten besluite van het 1ste bedrijf (255-378), de weldra te vieren verzoening van den ouden koning Catmeer en zijne tweede gemalin, de Finsche, in helsche toovermiddelen en kunsten bedreven koningin Penta, met haren stiefzoon Baeto en diens echtgenoot Rijkheldin; herinnert aan de, als gewoonlijk, door dit tweede huwelijk veroorzaakte verdeeldheid en onmin, voorbode van den (nu gelukkig bezworen) burgeroorlog; klaagt over de jammerlijke dwaasheid van twist en krijg in dit korte, broze leven, en schildert de rampen van den oorlog: gezegend een vredevorst als de onze, die alleen uit noodweer strijd aanvaardt. Deze rei geeft den toon en den geest, de strekking, als men wil, van het gansche stuk aan, zoo kenschetsend voor Hooft's eigen aard en karakter: den lof van vrede, orde en rust; en hij doet dat in den kalmen tred van voortgaande, niet in strophen afgedeelde, viervoetige, alle staand rijmende jamber; aldus:

Ten laesten heeft het edel hóf
 Der brave Katten hoogh van lóf
 Geset sijn' moed verbolghen neêr.
 De vaeder siet den soon niet meer
 Met achterdochtighe' ógghen door.
 De soon en ducht niet langer voor
 Des vaeders driegende' ongenae.
 'T is tijdt eens¹⁷ dat de neve gae
 En smeekend grootvaêrs sorghen red. *Enz.*

De tweede rei, van 'Nonnen' (priesteressen), een lyrisch intermezzo in het tweede bedrijf (503-50) aansluitende aan de voorafgaande lange alleenspraak der 'paepin' (opperpriesteres) Zeghemond, en als inleiding dienende tot de offerplechtigheid en het daardoor gewijde verzoeningsfeest, is een breede, hooggestemde lofzang aan de godin van het vuur, welks voor het menschdom weldadige eigenschappen verheerlijkt worden. Zoowel het hemelsche (vooral de door Hooft nimmer volprezen Zon), als het daarmede vereenzelvigde aardsche; het vuur, dat in den winter tegen koude en dood beschut, het leven behoedt en behoudt; de koesterende, levenwekkende zonnearmte in de lente; de lente, waarin ook het 'minnevier' in de levende natuur, in dier en mensch, ontvonkt wordt; waarzonder het menschelijk geslacht ten onder zou gaan; ten slotte ook de hemelvuren: zon, maan en sterren. Een meesterstukje van Nederlandsche Renaissance-poëzie: de levende, bezielde natuur, en de mensch als deel daarvan, gezien door een - veeleer pantheïstisch dan Christelijk - dichter. Deze gedachten mogen ten deele bij Seneca geborgd, de geest moge die der Italiaansch-Fransche Renaissance zijn, deze Hollander heeft ze geheel in zich opgenomen, ze in eigen, oorspronkelijke taal uitgebeeld, en zoo eene poëzie geschapen, waarvan ook wij na drie eeuwen nog kunnen genieten: allicht een der fraaiste stalen van Hooft's kunst.

En dit niet in de laatste plaats om de schoone overeenstemming tusschen gedachte en klank van het vers, om het sterk bewogen, met den gang van gedachte en gevoel meedeinend rythme. De achtregelige strophen beginnen telkens met twee versregels van zesvoetige jamben, met niet eentonig regelmatige caesuur ('middelstujt'), rustig, statig, als in andante, voortschrijdend; dan komen twee regels van één anapaest en drie jamben (een licht accelerando); vervolgens twee regels, enkel uit (vier) anapaesten bestaande (presto): tot dusverre een climax, de stijging van een versnellend, aanjagend rythme en tempo. Doch nu komt de daling: na die twee lange, uit vier anapaesten bestaande regels nog één regel met slechts twee anapaesten (rallentando en diminuendo): een laatste golf der beweging, met reeds verminderde snelheid en kracht; ten slotte één regel van vijf jamben, waarin, na de drukke beweging der middenregels, de strophe weer zacht uitklinkt, en waarin hetzij de slotsom vervat, of de

starre barheid van het winterlandschap, het voortstroomen der tot rust bezonken rivier in de vlakke, lage landen, de zwakkere hartstochten der kleinere dieren, de koelte en flauwte, als de minne ontbreekt, of de rouw der natuur is uitgebeeld. De ‘verklanking’ van gedachte of gevoel is bovendien hier en daar nog verhoogd door alliteratie, door eene oopenhooping van harde medeklinkers en door een rijkdom van (nooit dezelfde) rijmklanken. Men hoore slechts deze twee (van de zes) strophen:

O grootste vijandin der doot, ghij schut alleen
 Haer toght bij wintertijdt, en laet ons niet verteên
 Door 't geweldt van sneeuw, en haeghel coudt
 Die sij met een noorschen moede wtspouwt
 Over duin, over del, over veld, over vlack,
 Over bos, over broeck, over den, over dack,
 Over zee, over landt;
 En jaeght een' bleeckheidt aen 't bestorven landt.

T'hans neemt ghij d' overhandt, en doet ontspringen wt
 Hun' diepen, doffen slaep, de boomen en het cruïdt.
 Lover ende¹⁸ gras weêr winnen 't veldt.
 En de trotse Rijn van moede swelt,
 Door het peklen der sneeuw op de berghen vergaerd,
 Door het smelten van 't ijs, dat hem schorste sijn vaerd:
 Des hij stort ongetóómt,
 En schuirt de stranden wt waer heen hij stróómt. *Enz.*

De derde rei, nu weer van ‘Jonfrouwen’, die het tweede bedrijf besluit (641-76), meer betoogend dan lyrisch, geeft uiting aan des dichters denkbeelden over de staatsmanskunst. Hij behelst eene ernstige vermaning tot den (nu helaas, reeds bedreigden) vrede. De macht, ook van het zwaard, is den vorsten niet gegeven om oorlog te voeren en bloed te vergieten, maar alleen om het muitziek volk te bedwingen of, in den hoogsten nood, binnenlandsch oproer te dempen of een buitenlandschen aanval te keeren; het zwaard mag alleen getrokken worden tot handhaving of tot het ‘koopen’ van den vrede: het hoogste goed, dat met nadrukkelijke herhaling den vorsten wordt aanbevolen. Zelfs tegenover den verstoorder van den vrede en de rust is het niet de eerste plicht: aan het recht zijn eisch te geven (door den schuldige te straffen), maar wèl: den vrede te herstellen; om vredes wil het recht buigen is minder nadeelig dan vredebreuk. Want oorlog vernielt recht, wet en staat; en het arme volk boet wat de vorst misdreven heeft¹⁹.

Met dit uit diep, warm gevoel ontsproten, maar met rustigen nadruk voorgedragen betoog strookt ook hier het rythme. Vierregelige strophen: de eerste, tweede en vierde regel zesvoetige, met daartusschen één drievoetige, jamben. Op te merken valt hierbij dat Hooft aanvankelijk de twee eerste strophen, met nagenoeg denzelfden inhoud, in een anderen vorm had geschreven:

zes regels, waarvan 1-4 vier, doch 6 slechts twee j a m b e n , en 5 twee j a m b e n , gevolgd door twee a n a p a e s t e n , bevatten²⁰. Heeft hij dit later alleen hierom gewijzigd, omdat hij verderop Rijkheldin's droomvoorspelling (1399-1446) in hetzelfde schema had vervat, ter bloote variatie dus? Of heeft hij bij nader inzien, of liever bij herhaald inwendig gehoor, gevoeld, beseft dat in deze aanklagende vermaning een zoo ongelijk rythme der twee slotregels, en vooral de drukke anapaesten niet thuis hoorden, dat vier langere regels, zonder anapaesten, meer rust en harmonie zouden brengen? Hoe het zij, het gevolg, al dan niet beoogd, dezer omwerking is stellig een verbetering geweest.

Waer sijt ghij vorsten, die, alleenlijck om te woeden
 Met bloedvergieten staegh, uw nemmersatte swaerdt
 Voert in der vujste? daer 't
 Gegeven is tot dwang der mujtighe gemoeden?

Leert helden eens, leert eens, en prent u in te stroopen
 Het yser gebrujneert, om geenerhande ding,
 Als, daermen, met een kling,
 Door hooge parssing, vreê genootsaeckt is te koopen.

 'T is kleene last het recht te kreucken oft te vlijen,
 Als 't het beloop der tijdt, tot vredes steun, begeert.
 Maer wordt de vreê bezeert,
 De wijse wetten zijn wel haest in bitter lijen. *Enz.*

De vierde rei, wederom van de Joffren, tot slot van het derde bedrijf (921-68), schildert, ook in den gang van woord en vers, de onrust en verwarring, den o n v r e d e , door het oproer en den uitgebroken burgeroorlog geschapen: alles veroorzaakt door het schelmsch bedrog bij de (eenerzijds) gehuichelde verzoening.

En alweer past het rythme uitnemend bij den inhoud. Die drukte, die wanorde, dat krijgsgewoel konden kwalijk beter voor 't gehoor verklankt worden dan door eene onrustige afwisseling van allerlei versvoeten: trochaeën (r. 1, 3), j a m b e n (r. 2, 4), a n a p a e s t e n (r. 5) en d a c t y l e n (r. 6), alle te zamen en dooreen; met bovendien een zeer veelvuldig gebruik van den overloop (enjambement), zoodat schier geen enkele versregel aan den anderen gelijk is. Wie kon in 1616 bij ons zóó in verzen schilderen; zóó als Vondel, 40 jaar later, op de hoogte van zijn dichteroem, in zijn Lucifer 't nauwelijks zou doen?

Wat gedrujs, wat drockheid, woelt 'er door het slot?
 Ach ach wat is mij 't hart beswaert!
 Ach wat looptmen met alsulck een' yver tot
 De waepens, die ras sijn aanvaert,
 Maer af te leggen als s' hebben smaeck van 't bloedt,
 Vallen niet even goedt?

Wat voor dulhejdt, mannen, heeft uw borst gevat
 Die op doet wellen uw gemoên?
 Wat voor raeserij bevangt uw harten, dat
 Ghij onvoorsightigh slaet aan 't woên?
 Als oft van binnen de toveres u met
 Helgeesten had beset.

Het vierde bedrijf geeft den strijd te aanschouwen tusschen beide partijen, het afzien, door den zegevierenden Baeto, van alle verdere vervolging van den vijand, en zijn besluit tot vrijwillige uitwijking. Dan wordt, na een lyrische samenspraak tusschen de opperpriesteres en den rei der 'Nonnen' over den (althans gedeeltelijken) triomf der boosheid en het lijden der deugd (immers verkieselijk boven opstand tegen de overheid) - waartegen Penta's uit haren toren, van waar zij den uittocht aanschouwt, over de uitwijkelingen geslingerde vloek als een schrille schreeuw opklinkt -, en na een kort, symbolisch tusschenspel over den 'vóórgang' van wereldlijke of geestelijke overheid (1135-1209), dit bedrijf besloten met het breed uitgewerkt tooneel van het afscheid en den uittocht der ballingen (1210-58). Penta's juichkreten bij het zien der nu aanvangende ellende van den aanhang haars gehaten stiefzoons worden vervangen door Baeto's klagende afscheidsgroeten en heilwenschen voor het lieve vaderland en de gebeden van Zeghemond en de 'Nonnen' voor het welslagen van den tocht; hetgeen de inleiding vormt tot een ontroerenden beurtzang tusschen de twee vrouwenreien. De 'Joffren', Baeto's toon overnemende en voortzettende, heffen het lied aan van 'scheiden, bitter scheiden': zij klagen over al wat zij gaan verlaten: land en volk, magen en vrienden, de vreugden op vroolijke feesten genoten, huis en hof, de beken en bosschen, de graven der voorvaderen, de altaren der goden; welke weeklachten door de 'Nonnen' beantwoord en als bezegeld worden met het uit 't vorige tooneel overgenomen, nu telkens herhaald, droef gepreveld (twee-, en ten slotte drieregelig) gebed (1300-1302). Het geheel als een plechtig responsorium in een Katholieke kerk. Zeker wel een der schoonste, diepst gevoelde en daardoor meest ontroerende gedeelten van het drama. Er klopt een hart in dit weeklagend afscheid van het verleden. En men beseft dat Hooft zijn land en volk wel innig lief moet hebben gehad om zulke verzen te kunnen schrijven; dat hier 'de liefde tot zijn land', die 'ieder aangeboren is' - maar die pas na de Renaissance en door den vrijheidsoorlog welbewust was geworden - door een dichter, die èn een goed vaderlander èn een groot kunstenaar was, in een nieuwen, edelen stijl is geuit.

Dit alles was stellig voor Hooft's tijd- en landgenooten nog des te treffender, omdat - naar hunne, ook in den ondertitel van het stuk ('oft Oorsprong der Hollanderen') duidelijk uitgesproken, tot in de 19de eeuw voortlevende voorstelling - deze exodus der

‘Baet(h)auwers’ uit het land der ‘Katten’ immers de kiem bevatte, de geboorte beteekende onzer (niet ‘Grootnederlandsche’, maar) ‘Hollandsche’ natie, den allereersten aanvang onzer vaderlandsche geschiedenis aanschouwelijk voor oogen stelde; evenals reeds vroeger Hooft's Geeraerd van Velsen en later Vondel's Gijsbrecht van Aemstel den oorsprong, de opkomst en, in voorspellingen, de latere grootheid en bloei van het engere vaderland, de stad Amsterdam, ten tooneele gebracht had of zou brengen. Maar ook ons kunnen, ondanks onze zeer gewijzigde voorstellingen omtrent aanvang en beloop onzer vaderlandsche geschiedenis, deze weemoedige afscheidsklachten treffen, ditmaal zonder dat wij ons min of meer behoeven op te schroeven tot eene historische, d.i. altoos betrekkelijke, waardeering; omdat hier eeuwige, echt menschelijke aandoeningen, in schoonen vorm geuit, ons rechtstreeks ontroeren. Het zegt allicht iets dat ook Busken Huet, wien zeker niemand chauvinistische vooringenomenheid met onze ‘vaderlandsche letteren’ en met nationale ontboezemingen zal verwijten, wiens gevoel van piëteit ook misschien slechts ten aanzien van enkele personen, als Potgieter, sterk ontwikkeld was, dat Huet ‘het gevoel van piëteit, dat uit deze verzen spreekt, buitengewoon’ noemt en van dit tooneel zegt: ‘Als op een basrelief zien wij, in tot den grond reikende gewaden, den weemoedigen stoet der ontluikende jonge vrouwen langzaam voorbijtrekken, en hooren, bij den klank der speeltuigen, de onvrijwillig gaanden zichzelf en de onvrijwillig achterblijvenden beklagen’²¹.

En nogmaals heeft Hooft's juist en fijn gevoel hem den voor deze gedachten en gevoelens juist passenden vorm doen vinden. Nòg meer dan vele andere reeds genoemde reien schijnen deze verzen als te vragen om muzikale uitbeelding en begeleiding²². Hoe jammer dat wij de ‘stem’, ‘wijs’ of ‘vooy’s’, waarop zij toch wel denkelijk gezongen zijn, niet meer - of nog niet²³ - kennen! De jonkvrouwen spreken of zingen dan in vijfregelige strophen: de lengte der versregels telkens korter, hun vaart telkens trager. Het aanvankelijk bewogen rythme sterft ten slotte weg in een paar snikkend uitgebrachte woorden: de verslagenheid en de berusting na de hevige smart van het scheiden. En daarop antwoordt de andere rei, der ‘Nonnen’, met twee statig voortschrijdende alexandrijnen zonder caesuur: een zacht gepreveld gebed’.

*J. O soete maeghschap, o treckende bloedt!
Die tegens 't neyghen van uw gemoedt
Hier blijft in den strick!
O bujrt daer ick
Ben opgevoedt!*

*N. O Goden, zeghent ghij den toeleg, bidden wij,
Soo dat dit droef begin ten goeden eindt gedij.*

J. O soete beecken! waer nevens in swang
 Te gaen eendragtigh plagh onse sang,
 Hooghheffende 't doen
 Der helden koen
 Van overlant.

N. O Goden, zegent ghij den toeleg, bidden wij,
 Soo dat dit droef begin ten goeden eindt gedij.

J. Wij sullen echter (*voortaan*), met liefvelijck liedt,
 Uw momplend rujschen verdooven niet:
 Nocht, met ons gerucht
 Slaen op de vlucht
 'T wildt wt uw riedt.

N. O Goden, zegent ghij den toeleg, bidden wij.
 Soo dat dit droef begin ten goeden eindt gedij.

J. O ouwde altaeren der heylighen gróót,
 Om u te laeten drijft ons de nóódt.
 De hemel bevrij
 Ons' Burgerij,
 Voor wederstoot.

N. O Goden, zegent ghij den toeleg, bidden wij,
 Soo dat dit droef begin ten goeden ejndt gedij,
 En hoedt ons eeuvelijck voor twist en tierannij.

Nu zwijgen de 'Nonnen' verder en heffen de 'Joffrouwen' alleen nog dien klaagzang aan - het meest, ja misschien het eenige beroemde, althans vrij algemeen bekende gedeelte uit Hooft's spel -: het tafereel van wie straks het land der vreemdelingschap zullen binnengaan, 'balling 'slands' staan te worden (1303-58). Hier is, na het afscheid van het vaderland, de bittere 'ellende' - nog in den oorspronkelijken zin van: verblijf in een 'ander land' - geschilderd, het lijden in den vreemde, voor jong en oud, man en vrouw, vooral voor weduwen, weezen en ouden van dagen, die allen nog boven het vaderland in slavernij de vrijheid in den vreemde verkozen - 'patria cara, libertas carior' -; driewerf gelukkig de dooden, wien deze bittere keus tusschen vaderland en vrijheid bespaard is! Welk een vaderlands- en vrijheidsliefde, in bangen strijd met elkaar, spreken hier!

Het is reeds meermalen opgemerkt, welke bijzondere beteekenis deze rei zal hebben gehad voor het geslacht van Amsterdamsche burgers (toeschouwers of lezers) uit het eerste kwart der 17de eeuw, die, evenals Hooft zelf, van hunne ouders nog de verhalen hadden gehoord over de vlucht, een halve eeuw geleden, naar Emden, Wezel, Londen of andere wijkplaatsen in den vreemde, waar Alva's hand niet meer reikte. Hooft althans, zelf geboren en getogen in dat 'Embder Hoeckgen' van Amsterdam, waar vanouds, vóór de troebelen, de geusgezinden plachten te wonen,

Hooft, die, blijkens zijne brieven, ook later geen gelegenheid verzuimt, geen moeite ontziet om voor zijne Historiën mededeelingen van nog levende ooggetuigen uit dien benauwdentijd te verzamelen, Hooft zal zeker bij het dichten van dezen rei aan die vluchtelingen gedacht hebben. Kwalijk ook aan de Brabanders en Vlamingen, wier latere uittocht uit hun enger vaderland naar de vrije Noorder Republiek hij, de Hollander, de volbloed Amsterdammer, nauwelijks in dit licht gezien zal hebben. Ons echter kan nu deze rei wel herinneren aan den eindeloozen, droeven stoet der Brabantsch-Vlaamsche vluchtelingen in 1914, of ook aan de exodus der Hugenoten uit Frankrijk; doch meest van al zeker doen denken aan den 'grooten trek' der Zuidafrikaansche Boeren, de Engelsche overheersching ontvluchtende in de onbekende wildernis.

Is het 'inlegkunde', wanneer ik in de onafgebroken voortgaande, alle stomprijmende, viervoetige jambenregels van dezen rei - dezelfde, ééntonige maat als van den rei aan 't slot van het eerste bedrijf - een rythme hoor, hier niet minder gepast ter begeleiding van den slependen stap der voorbij- en voorttrekkende, 'schoorvoetende' schare, dan ginds ter schildering van vrede, orde en rust?

Wien sit de wreedtheit in 't gebeent
 Soo diep nu, dat hij niet en weent,
 En met verslegghen hart betreurt
 De droefheijt die ons valt te beurt?
 Die dees' versufte schaer siet gaen
 Met sorgh, met rouw, met anxt belaën,
 Schoorvoetend wt haer vaederlandt:
 Wel heeft hij 't hart van diamant,
 Siet hij 't met onbewoghen oogh.

 Nu blijkt het dat wij t' onrecht rouw
 Bedreven om de helden gróót
 Die aen een loffelijcke doot
 Geraeckt zijn door huns vyands weer.
 Geluckigh driemael, die een' speer
 Met ysre punt, oft houten staf
 Door 't vier gescharpt in 't vajligh graf
 Geborghen heeft voor alle' ellendt.
 Ulieden is het onbekent,
 Hoe bitter dat de keuze zij,
 Van ballingschap oft slaevernij.
 Wij trecken in een ommering
 Van droefheijt en bekommering,
 Anxtvalligh self, anxt jaeghende' aen
 'T volck daer wij sullen neder slaen.

In het vijfde bedrijf eindelijk komt geen rei voor, maar toch wel een lyrische partij: Rijkheldin's verschijning aan Baeto in den droom, met de voorspelling der grootheid van 't Bataafsche-

Hollandsche volk (1399-1446). Deze droomverschijning - een welbekend, aan Seneca ontleend, in Hooft's drama's zelden ontbrekend, maar toen nog nieuw, nog niet versleten element - heeft natuurlijk een dieperen zin: de toekomstige heerlijkheid van het naar hem zich noemende volk strekt Baeto en den zijnen tot troost in de nu aanvaarde ballingschap, en geeft tevens een bevredigend slot aan het stuk, in zooverre het roemrijk verschiet, de eindelijke zegepraal der thans verjaagde onschuld verzoent met haar tegenwoordig lijden en den tijdelijken en gedeeltelijken triomf der boosheid²⁴. Nogmaals spreekt hier een warm gevoel, van de vrouw voor haren eenzaam achtergelaten man, van de moeder voor haren zoon; maar ook van den dichter voor zijn vaderland: Holland, vereenzelvigd met het aloude 'eiland der Bataven'; welks toekomstige, in 1616 vast rijzende glorie hier voorspeld wordt. Met dezen inhoud is ook ditmaal de vorm weer in overeenstemming: na een rustig begin een korte opflakkering van onrust en gejaagdheid, maar een kalm, bevredigend slot

Voor u de goden onbelaën
 Een leêghgelaete pleck bewaeren,
 Die Maes, en Rijn, en Oceaen,
 Omhejnen met hun fiere baeren.
 Aldaer een achtbaere kroone verwacht
 Voor uw geslacht.

Daer zult ghij stichten volck bequaem
 Om alle eeuwen door te dujren.
 Baetauwens eerst sal sijn hun naem:
 Hollanders nae met hun' gebujren;
 Hetwelck in vreedden, in oorlogh, in al
 Wtmunten sal. *Enz.*

Op eene toespraak van Baeto, vol eerbiedige liefde en dankbare heugenis, gericht tot de ziel zijner verscheiden, hem in den droom verschenen echtgenoot - een passage in Hooft's breedsten, zwierigsten trant, - volgt nu, ten slotte, nog het werkelijk verlaten van den geboortegrond. Baeto, de 'pius Aeneas', doet zijn zoontje het oude stamland, dat ook hem uitstoot, niet vloeken, maar zegenen; met welke zegenbede eerst Burgerhart (de vertegenwoordiger der 'burgerij'), daarna Zeghemond en de drie reien der Nonnen, Joffren en Soldaten instemmen. En dan, na de overschrijding der grens in het nieuwe land aangekomen, wordt Baeto door Burgerhart tot 'vorst' uitgeroepen (een keuze, door den rei der Soldaten en door Zeghemond beaamd) en, nadat hij hun een billijke, aan gewoonte en wetten gebonden heerschappij, 'bij raedt van d'edelst' en de best' der burgerije', beloofd en bezworen heeft, door Burgerhart en de drie reien gehuldigd; een streng symbolisch 'huldtooneel', geheel naar Hooft's historische voorstelling. Baeto besluit met eene heilbede voor de toekomst

van zijn nieuw volk, waaraan Zeghemond nog - in denzelfden geest als de Vecht in den Geeraerd - een waarschuwing tegen de 'ongebondenheijd' toevoegd.

Zoo eindigde, '29 maj a^o 1617', Hooft zijnen Baeto (het tien jaar later, in 1626, toegevoegde slot: een raad aan de 'vorsten', aan het adres van den pas als stadhouder opgetreden Frederik Hendrik, kan hier buiten beschouwing blijven). Naar mijne meening is het niet alleen een belangrijk document voor de kennis van Hooft's beginselen en denkbeelden over staat en kerk, maar ook wel degelijk, al moge het niet voldoen aan alle eischen van het drama, een zijner beste spelen, vol leven en beweging; een stuk, waarin de eerste en voornaamste vertegenwoordiger, de grootmeester der Renaissance in onze Hollandsche literatuur zijn liefste wenschen voor zijn vaderland heeft uitgesproken in eene edele, rijke, fijngeslepen, classieke, en toch echt Hollandsche taal en in een meesterlijke verscheidenheid van met den inhoud overeenstemmende rhythmten.

En hiermede, Dames en Heeren, verklaar ik de Jaarlijksche Vergadering onzer Maatschappij geopend.

Eindnoten:

- 2 Hand. Lett. 1919/20, 14, 20.
- 3 Een onlangs opstel van Dr. P. Leendertz jr., 'Twee Leonora's', in het Januari-nummer (1929) van het Haagsch Maandblad, blz. 83-96, brengt het verrassend bericht van het bestaan van nog ettelijke tot dusverre onbekende brieven van en aan Hooft en zijne naaste magen, die, naar wij mogen hopen, niet onuitgegeven zullen blijven.
- 4 Gesch. d. Ned. letterk.³ III 216-23.
- 5 Te Winkel, Ontwikkelingsgang d. Ned. letterk.² III 132-7, 138-9.
- 6 Literatuur te Amsterdam in de 17de eeuw, 218-20; Gesch. d. Ned. letterk. IV 214-8.
- 7 Handb. t.d. Nederl. letterk.¹ 265-7.
- 8 Litt. Fant. XVIII 35-42.
- 9 P.C. Hooft als schrijver der Nederl. Historiën, 155.
- 10 Brandt, Leeven van P.C. Hooft, ed. Matthes, 31: 'als meer uitgewerkt.'
- 11 Zie de voordracht, afgedrukt in Groot-Nederland XVI (1929), I 417-41.
- 12 A.w. 422 vlgg.
- 13 A.w. 420, 422.
- 14 Evenals in den Geeraerd 1109-1205: twee herinneringen aan de torens van het Muiderslot? Of wel beide malen op te vatten als een tooneelrequisiet, eerst van de Oude Amsterdamsche Kamer, daarna van de Duytsche Academie?
- 15 Behalve de (gezongen) reien en de (geheel op zich zelf, buiten het eigenlijke drama staande) voorspelling van Amsterdams grootheid door de Vecht (266 verzen) bevat Geeraerd slechts één lange alleenspraak, van Machteld (136 v.), Baeto slechts twee dergelijke, van Penta (94 v.) en van Zeghemond (124 v.). Vondel's Palamedes telt er vier (samen 674 v.); en in Vondel's latere stukken, als Gijsbrecht, Lucifer e.a., vormen de vaak zéér schoone, maar ontegenzeggelijk lange verhalen of tafereelen, hoezeer oogenschijnlijk door één of meer kwansuis belangstellende vragen van 'interlocutores' (proprio sensu) ietwat verlevendigd, althans afgebroken, toch feitelijk telkens eene in stukken geknipte epische eenheid, veel omvangrijker dan Hooft's alleenspraken.
- 16 Verg. over de verschillende eischen en waardeering van een drama, als een niet zoo scherp van epiek en lyriek onderscheiden 'dichtsoort', Walch, a.w. 421, 441.
- 17 *eens*, kennelijk hier, evenals later, 645, zooveel als: eindelijk (dan toch); verg. Ned. Wdb. III 3851, sub 5 (en over een andere soortgelijke, voor ons ongewone beteekenis van *eens* Tsch. XLIV 302).

- 18 In de ed. Leendertz-Stoett staat hier - een der weinige plaatsen, waar woord- en versaccent nog niet samenvallen - *en* iplv. *ende*; ook is een paar regels verder het aanvangswoord van vs. 528: *Dat* weggefallen. Twee maat en zin bedervende, deze standaardeditie ontsierende (maar in populaire uitgaven overgenomen) drukfouten. De (eerste) ed. Leendertz had de ontwijfelbaar juiste lezingen der oude edd. (b.v. Gedichten 1636, Werken 1671) juist herdrukt: *ende* en *Dat*.
- 19 Dezelfde gedachte als in Geer. v.V. 335-6 uitgedrukt: 'O Godt wat d'Overheydt verbeurt d'Onnoosele' al te dier bekoopen'; beide zonder twijfel de vertaling van 'Quidquid delirant reges plectuntur Achivi' (Horatius, Carm. I 2, 14). Verg. trouwens met dezen vredezing ook het slot van den rei achter het tweede bedrijf van den Geeraerd (657-72).
- 20   Waer zijt ghij vorsten, die uw swaerdt
               Alleen op zij draeght om te woeden
               Met staedigh bloedtvergieten? dier 't
               Tot dwang der mujtighe gomoeden
               En 's volx dat d'heilighe Vrede verkort,
               Gegeven wordt.

De reien achter het 1ste en het 4de bedrijf hebben denzelfden maatvorm gekregen en behouden (zie boven, blz. 15 en 21).

Wijziging in omgekeerden zin is waar te nemen in het beroemde 'Dartelavondt', waarin r. 5-8 van elke strophe, aanvankelijk, evenals r. 1-4, uit louter jamben bestaande, later zijn aangezwollen tot hartstochtelijk jachtende, trappelende, tusschen trochaëen ingesloten dactylen; zie ed. Leendertz-Stoett I 176, II 466-7.

- 21 Litt. Fant. XVIII 41 en 40.
- 22 Opmerking verdient hierbij dat Hooft, in een brief aan den toonkunstenaar en muziekgeleerde J.A. Ban zich 'wel voor eenen vuurigen beminner maar geen' kenner der zelve (zangkonste) ..., niet dan een leekebroeder en blindt yveraer' noemt (Br. IV 52, a^o 1642); wat hier niet, als zoo vaak elders, den indruk maakt der modieuse, overdreven, valsche nederigheid van dien tijd.
- 23 Dat zij inderdaad gezongen zijn, althans daarvoor bestemd waren, mag men, behalve naar analogie van wat wij aangaande Vondel's reien weten, afleiden uit hetgeen J. van der Burgh aan Hooft (Br. II 376) schrijft over 'de Reien en d'anderen (*verzen*) ten sang gesticht' enz. (a^o 1634). En die 'stemmen' zouden soms allicht zonder moeite terug te vinden zijn. Zoo is b.v. de rei der 'Nonnen' in het 2de bedrijf (503-50) kennelijk op hetzelfde maatschema gedicht als drie liederen van Bredero (ed. Ten Brink e.a. III 406, 428, 446) - al hebben beiden Hooft en Bredero, vooral de laatste, zich ten aanzien van woord- of versaccent of van het aantal lettergrepen soms allerlei vrijheden veroorloofd -; boven welke de 'Fransche voyse' staat aangegeven: 'Phoebe qui ce mesme Jour, &c.': een veel voorkomende en aan de musicologen zeker niet onbekende wijs.
- 24 Jonckbloet's opmerking: 'De profetie der toekomst of de aangeboden heerschappij over een troep ballingen is eene magere vergoeding voor dat leed. Waar blijft hier de gedachte aan die eeuwige zedelijke wereldorde, die het geschokt gemoed weer sust' (a.w. III 222-3) dunkt mij toch een ietwat wrevelige en vrij doctrinaire miskennis van des dichters bedoeling. Ook is zijn zinsnede: 'de boosheid triomfeert hier, en dat is toch wel niet met den wezenlijken aard van het Treurspel overeen te brengen' (221) niet geheel juist, in zooverre Penta toch haar eigenlijk doel: Baeto's dood mist; hetgeen haar - en den toeschouwers of lezers - in Medea's brief ook met nadruk onder 't oog wordt gebracht (vs. 1107-30).

Bijlage II. Voordracht van D^r. H.E. van Gelder.

Beoefening van de Plaatselijke Historie.

Toen ik, Dames en Heeren, aan onzen Secretaris den titel mededeelde van de voordracht, welke ik heden de eer en het voorrecht heb voor U te houden, en ik deze als 'Beoefening van de Plaatselijke Historie' redigeerde, voegde ik erbij, dat het mij lief zou geweest zijn, indien ik er een had kunnen opstellen, die de bezoekers van Letterkunde's jaarvergadering reeds van te voren eenigszins meer zou kunnen boeien.

Want inderdaad, aantrekkelijk klinkt hij zoo niet en ik kan mij kwalijk voorstellen, dat hij eenig lid bijzonderlijk kan hebben bewogen tot een pelgrimage naar deze zaal.

Doch, aan den anderen kant: zou ik den slechten smaak mogen toonen bij één van U te veronderstellen, dat hij met geprikkelde belangstelling of nijpend ongeduld hierheen ware gesneld, indien ik, wat ik hier wilde zeggen, naar een nieuw recept zou hebben aangekondigd als 'Rondom onze Stadhuistorens' of, wat intiemer, als 'Over plaatselijke sfeer', of misschien quasi-diepzinnig als: 'Mikrokosmische tendenzen in onze Historiografie'?

Neen, ik heb het erop gewaagd een paar woorden te gebruiken, die, vrees ik, niet in al te besten reuk staan en zeker niet de reputatie hebben van bijzonder boeiend of onderhoudend te zijn, en gij moogt er mij, zoo gij wilt, van verdenken, dat ik het deed met de bijgedachte, daardoor de kans te loopen van mede te vallen De 'plaatselijke sfeer' van mijn woonplaats maakt iemand genoeg diplomaat, om hem niet ten kwade te duiden, dat hij met een dergelijken loozen zet begint.

Toch is het mogelijk, dat ik mij vergis en dat juist thans en juist hier aan de beteekenis en de waarde van het object der beoefening van de plaatselijke historie iets minder getwijfeld wordt dan ooit. Immers heeft niet, zou ik willen vragen, de ramp in den nacht van 11 op 12 Februari, die het Leidsche Raadhuis verwoestte, niet slechts - en natuurlijk - allen in den lande, die voor kunst en schoonheid, historie en traditie, gevoelen, sterk getroffen en geschokt, maar ook en vooral in Leiden-zelf een diepen indruk gemaakt en daardoor iets wakker geroepen, dat nauwelijks leefde of van welks leven menigeen zich

amper bewust was. ‘*Ons Stadhuis afgebrand*’ was niet alléén de klacht van hen, die lid zijn van Oud-Leiden, maar evengoed van velen, die gewoon waren zich het air te geven van ‘aan den ouden rommel’ in rond Hollandsch uitgedrukt ‘maling te hebben’ of althans zich verbeeldden vrij te zijn van wat zij noemen historische of antiquarische sentimentaliteit.

Dit merkwaardig verschijnsel in een tijd van zooveel onverschilligheid en erger, bewijst nader, dat het verlies de kracht heeft de beteekenis van het verlorene eerst recht duidelijk te maken en op te wekken het besef van een zekere eenheid met het verlorene, een eenheid, welke besloten ligt in wat men als plaatselijk patriotisme zou kunnen aanduiden, een gevoel, dat diep in de harten van ons volk leeft, omdat het, zooals Vondel het in de bekende regel uit zijn *Gijsbrecht* uitdrukt, ‘yeder is aengeboren’.

Het is dit plaatselijk patriotisme, dat een achtergrond vormt voor het complex van vraagstukken, dat ik hedenmiddag met U zou willen behandelen en waarvoor ik dus op uwe belangstelling hoop. Niet alleen, omdat die verschillende vraagstukken in de kwarteeuw, dat ik, zoowel aan plaatselijke archieven als aan plaatselijke musea leiding heb mogen geven, mij telkens weder hebben moeten bezig houden, maar ook, omdat het mij voorkomt, dat al wat aan dit onderwerp vast zit in onzen tijd in een eenigszins ander licht is komen te staan en dat er dus reden te over is, om zich juist in zake de plaatselijke historie, de belangstelling voor haar en wat er met en door haar kan worden gedaan, eenigszins anders en dus opnieuw te orienteeren.

Men kan daarbij ons onderwerp van hoofdzakelijk twee gezichtspunten uit bezien. Men kan zich namelijk vooreerst plaatsen op dat van den historicus, die weten wil, welke beteekenis de beoefening van plaatselijke historie hebben kan voor de kennis van onze geschiedenis in het algemeen. Men kan zich ook plaatsen op het gezichtspunt van hen, die vragen naar de beteekenis van de beoefening van plaatselijke historie voor de cultuur van ons volk.

Wetenschappelijk dus in engeren zin of sociaal, wil men ethisch. Ik wil U waarschuwen, dat het mij vooral om de laatste beschouwing te doen is, maar ik wil daarbij tevens dadelijk en duidelijk vooropstellen, dat een dergelijke beschouwing mij slechts mogelijk, of wil men liever, slechts nuttig lijkt, wanneer het zal gebleken zijn, dat óók de historicus op zijn vraag een bevredigend antwoord zal hebben gekregen. Het is mijn overtuiging, dat de cultuur van ons volk zeker niet zal kunnen worden bevorderd of gediend, met middelen, welke in het oog van den man der wetenschap slechts zéér betrekkelijke waarde hebben, waaraan dus ernstige menschen hun energie en bekwaamheden op goeden grond niet zouden kunnen geven.

Wenden wij ons dus eerst naar deze zijde van ons vraagstuk,

dan komen wij tot een belangrijke ontdekking, indien ik althans goed zie. En wel deze, dat, al naarmate de geschiedenisbeoefening, naast de vraag naar het 'hoe' der feiten ook duidelijker die stelt naar het 'waarom', en al naarmate de cultuurhistorie niet slechts is een laatste, - vroeger dikwijls vergeten - hoofdstuk 'zedes en gewoonten', maar een integreerend en zelfs centraal deel van het vak, de beteekenis van de kennis der plaatselijke historie is toegenomen en de beoefening ervan in omvang niet minder.

Maar aan den anderen kant lijkt het wel, of daarmede nog steeds niet het tikje geringschatting is overwonnen, waarmede deze loot aan den stam der historische wetenschap pleegt te worden gezien. Naar mijn meening ten onrechte. Men behoeft immers de hand maar even uit te steken om, te kust en te keur, voorbeelden te vinden van de groote beteekenis, die de kennis van de plaatselijke geschiedenis, en van de plaatselijke verhoudingen vooral, heeft of hebben moet, juist voor het doorgronden van den gang der gebeurtenissen op het wijder veld der landshistorie. Is het bijvoorbeeld eigenlijk wel goed mogelijk om iets te begrijpen, óók van de middeleeuwsche politieke conflicten met Duitschlands keizer, met de Hanzesteden, met Engeland, Vlaanderen of Frankrijk, zonder kennis van de historie van Dordrechts stapel, of van de rivaliteit der IJsselsteden, zonder wetenschap omtrent de ontwikkeling der lakennering te Leiden en elders, of omtrent de handelsbelangen der Zeeuwsche steden? Hoe kan men in de ingewikkelde politiek van de Hollandsche en Geldersche graven den weg vinden, als men niet naar de Utrechtsche bisschoppen ziet en bij deze laatsten in niet mindere mate in het oog houdt, hoezeer deze geestelijke heeren afhankelijk waren van gebeurtenissen en stroomingen in de stad Utrecht zelf, hare handelsbelangen, haar gildenbewegingen en wat dies meer zij?

Of, indien wij zien naar een ander gebied dan de politieke geschiedenis, kan men het doordringen, postvatten en sterk worden van een groote beweging als die der Hervorming niet pas volkomen duidelijk zien, als men haar op den voet volgt in de notulenboeken eener zestiende-eeuwsche vroedschap, in de sententieboeken der schepensbank, in de correspondenties tusschen de stedelijke magistraat eenerzijds, Hof van Holland en Landvoogdes anderzijds? Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan Knapperts boek over de 'Opkomst van het Protestantisme te Leiden' en dat van Smit over 'den Haag in den Geuzentijd.' Laat ik dit nog nader illustreeren door iets meer in bijzonderheden af te dalen en U enkele gegevens uit de historie van een onzer kleinere Noord-Hollandsche steden voor te leggen. Ik bedoel Alkmaar, dat, als eerste stad, welke de Spaansche troepen met succes weerstand heeft geboden, als een der bolwerken van het Protestantisme kan worden aangezien. Hoe was het daar vóór en na het Beleg echter met dat Protestantisme? De Calvinistische

Gemeente is er opvallend klein; zij bestaat grootendeels uit kleine luiden, naast hen uit enkele meer aanzienlijken, allen te zamen slechts 78 mannelijke en iets minder vrouwelijke leden, nog geen 3 % van het heele bevolkingsgetal van het stadje. Zelfs in 1587, dus 14 jaren nà het Beleg, geeft de lidmatenlijst nog niet meer dan 159 mannelijke en 281 vrouwelijke leden; daarvan zijn 72 echtparen. Het getal der aanzienlijken onder hen is niet grooter dan 20, en van de 24 leden der stedelijke vroedschap behooren er slechts 10 tot de Gereformeerde Gemeente¹. Ik heb zelden zóó sterk den indruk gekregen van de beteekenis van overtuiging, organisatie en doorzettingsvermogen als tegenover deze Gideonsbende, die instaat bleek leiding te geven aan de bij zeer velen bestaande afkeer van het Spaansch bewind. Maar werpen dergelijke plaatselijke cijfers werkelijk een verrassend licht op de verhoudingen bij het begin van den strijd voor onze onafhankelijkheid, zij helpen ook om ons twee verschijnselen te verklaren, die in de eerste jaren der zeventiende eeuw van zoo groote algemeene beteekenis zijn: de tegenstelling tusschen de Remonstrantsche regenten en de Contraremonstrantsche kleinburgers allereerst en daarna de groote successen van de actieve Roomsche propaganda. Mag ik in verband met dit laatste uit de Haagsche plaatselijke historie even aanstippen, dat in deze regeeringsstad der Republiek in het midden der 17de eeuw, ten minste 50 aanzienlijke woningen werden aangewezen, waar min of meer geregeld Roomsche kerkelijke diensten werden gehouden?²

Kan ik met deze enkele voorbeelden reeds den indruk gevestigd hebben, dat de plaatselijke geschiedbeoefening vruchten kan afwerpen voor goed begrip van verschijnselen van algemeenen aard, dan wordt dit nog duidelijker, als wij het tijdperk van de historie onzer Republiek tijdens 17de en 18de eeuw beschouwen. Vormde vóór de 17de eeuw het landsheerlijk gezag nog eenigszins een tegenwicht tegen den overheerschenden invloed van de plaatselijke belangengemeenschappen, nauwelijks had het oude vertegenwoordigende stelsel zijn nieuwen, republikeinschen vorm gekregen, of de beteekenis van de eigen, stedelijke politiek werd nog grooter en nam soms zelfs uiterst bedenkelijke vormen aan. Het feit, dat de Gecommitteerden ter Statenvergadering hun stem niet konden uitbrengen zonder ruggespraak met hun stedelijke vroedschappen, bracht de bespreking en behandeling van bijna elk punt van de agenda der Staten Provinciaal ook binnen den stedelijken regentenkring. En het werd daar uit den aard der zaak gezien van een specialen gezichtshoek uit, waarbij het echt

1 Zie mijn Hervorming en Hervormden te Alkmaar, Oud-Holland XL p. 92 en vlg.

2 Zie Knuttel: Vergaderplaatsen der Kath. te 's Gr. in de 17de eeuw. Arch. Ned. Kerkgesch. 1894.

Hollandsche spreekwoord, dat het hemd nader is dan de rok, als hoogste wijsheid gold. Men behoeft de briefwisseling van Johan de Witt slechts even op te slaan om te leeren beseffen, wat dat beteekende, en ook om te waardeeren, welk een staatsmanskunst er noodig was om de zaken op gang en tot een goed einde te brengen. Een belangrijk bestanddeel van deze staatsmanskunst moest wezen om volkomen op de hoogte te zijn van de plaatselijke omstandigheden en plaatselijke belangen en van de persoonlijke verhoudingen van hen, die ze vertegenwoordigden. De moderne beoordeelaar zal zonder kennis van veel plaatselijke bijzonderheden niet billijk kunnen zijn. Letten wij een oogenblik op Johan de Witt zelf. Reeds dat zijn instructie hem voorschreef, dat hij de neutraliteit tusschen de steden moest bewaren, is even typeerend als zijn eigen woorden daarover: ‘gelijk ick oock verhope te sullen doen, onaengesien mijne naterlijcke inclinatie voor de stadt van Dordrecht’¹. Wij krijgen den indruk, met Japikse, dat hij in dat voornemen is geslaagd. Desniettemin wordt zijn politiek sterk beheerscht door die van Amsterdam eenerzijds en die van Dordrecht anderzijds en kunnen wij haar zonder studie van deze niet volgen. Maar ook die der andere steden moeten wij daarvoor nader kennen.

Een aanwijzing in deze richting geve het volgende geval. Mocht de Witt nimmer, wat hij het staatsbelang achtte, hebben ondergeschikt gemaakt aan de belangenpolitiek der steden, in zaken van minder importantie kon hij zich wel eens door zijn ‘natuerlijcke inclinatie’ voor zijn vaderstad laten leiden. Zoo in het geschil in 1655 ontstaan over de, door Dordrecht gewenschte, doorgraving van het tegenwoordige Mallegat, waarbij Delft, Rotterdam, Schiedam en den Briel hun scheepvaartbelangen bedreigd achtten en met alle mogelijke middelen Dordrecht tegenwerkten. De Witt schijnt niet volkomen overtuigd, dat zijn geboortestad gelijk had, maar hij geeft niettemin aan zijn vader raad hoe Dordrecht de zaak behandelen kan. En in den daarover geschreven brief² is een merkwaardige passage, die ik U moet voorleggen. Hij schrijft, dat hij ‘oick van de ordinaris voirsichtigheyt van de heeren van de regeringe (te Dordrecht) niet anders verwacht, als dat deselve albereyts habile personen bedektelyck sullen hebben gehouden aen d'een sijde in alle de steden, die haer jehens de stadt van Dordrecht parthije maecken ....’ Is deze uitlating niet bijzonder duidelijk? Wil zij eigenlijk wel wat anders zeggen dan dit, dat het, om in de Republiek iets te bereiken, onvermijdelijk was een net te spannen van spionage en vaak konkelarij?

Gaf ik u daarvan voorbeelden, ik zou U te ver van mijn gedachtengang afvoeren. Ik zou U uit de historie van ons postwezen kunnen vertellen hoe Amsterdam erin slaagde tot het

1 Brieven van J. de Witt. dl. IV p. 475.

2 17 Juli 1655. Brieven deel IV p. 473.

midden der achttiende eeuw haar postmonopolies te handhaven¹, of U uit de historie van onze groote bedijkingen mededeelen², wat het Alkmaarsche archief leeren kan over de manier, waarop van die stad uit juist door omkoopung van leden van andere stadsregeeringen of provinciale college's, die 'daer gelogeert sijn, dat zij mede gaarne een beet willen hebben', gezorgd werd, dat de octrooiaanvraag, 'sonder umbragie te wekken' werd ingewilligd. Maar liever wil ik U, ook als resultaat van plaatselijke-historie-beoefening, een der factoren schetsen, die een tegenwicht konden vormen van dat plaatselijk particularisme, dat het besturen van onze Republiek zoo buitengewoon moeilijk maakte. De factor, waaraan ik denk, zou men kunnen noemen den Haag, de Haagsche mentaliteit, de Haagsche sfeer, datgene wat den Haag onderscheidt of onderscheiden kan van de andere plaatsen in Holland en in de Republiek. Huygens was er nader aan toe, dan hij wellicht vermoedde, toen hij zeide, dat den Haag wel leek: 'het heele landt in 't kleyn'. Inderdaad méér dan eenige stad had den Haag een nationaal karakter, voelde het niet alléén zichzelf maar het gewest, niet alléén het gewest maar de Unie. Hoe dat kwam? Ik zie er den oorsprong van reeds in de dagen, toen het wereldrijk der Bourgondiers opkwam en toen hier in het centrum van deze belangrijke gewesten een groep van ambtenaren en leden van hooge college's zich vestigde, die aan den vorst en zijn macht hun positie, hun invloed, hun levensdoel te danken hadden. Zij waren niet de stedelijke patriciers, nauw verbonden aan hun plaatselijk bedrijf en hun enge familie-verwantschappen, zooals er elders in de streng-ommuurde steden het bewind voerden, angstig wakend voor hun vrijheden, maar daardoor behoudend, bang voor al wat nieuw was of nieuw scheen. Zij, die Haagsche hooge ambtenaren, daarentegen, stonden open voor de nieuwe gedachten, die zich baanbraken over de regeerkunst: absolute vorstenmacht, centralisatie van bestuur, van rechtspraak, van financiewezen; allemaal zaken samenhangend met wat wij, op een ander plan van geestelijk leven, de renaissance noemen. En die sfeer is, trots alle stormen der zestiende eeuw, in den Haag blijven hangen, niet het minst omdat juist in die belangrijke lichamen en college's, welke zich met rechtspraak, financiën, legerleiding en dergelijke bezighielden, het uitheemsche element zich bleef handhaven, en zelfs, door tal van Zuid-Nederlanders - en wat de hoogere legerleiding betreft door Duitschers en Engelschen, later ook door Franschen - nog versterkt werd. Ik herinner aan namen als: Fagel, Rosa,

1 Zie Koudijs: De houding van Amsterdam t.o.v. de overdracht der posterijen a.h. Gemeeneland 1745-48. Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. 4 X, p. 121.

2 Zie mijn: Bedijking van de H. Hugowaard (1624-1631) Bijdr. Vad. Gesch. en Oudk. 4. V, p. 231.

Dedel, Hinojossa, Huygens, Doubleth, de Wilhem, Dierquens, die men in allerlei functies tegenkomt, een noblesse de robe, welke in het naar alle kanten open vlek den Haag slechts één vast, indrukwekkend middelpunt kende: het gebouwencomplex van het Binnenhof. Wat al die van alle kanten samengestroomden bijeenhield, was het algemeene staatsbeleid, niet het gewest Holland en in het geheel niet het belang van den Haag. Voeg daar nu den toevloed bij van regenten uit alle provincien buiten Holland, die als vanzelf hun vastheid zochten in wat de Unie bond, en aan den anderen kant de talrijke gezanten van vreemde naties met hun breed opgezette hofhoudingen, die den toon aangaven in de kringen der upper-ten en daardoor den invloed van al het uiterlijke hunner uitheemsche - aantrekkelijke! - beschaving oplegden aan een gansche bevolking, welke niets liever deed dan navolgen en - met het uiterlijke - ook van het innerlijke, zij het weinig, toch iets overnam.

Dit is de sfeer der intellectueele Haagsche kringen, waarin de regentzonen - als de Witt¹ - die duurzaam bij het landsbestuur betrokken waren, het tegenwicht konden vinden van het particularisme, dat hen trok naar hun vaderstad - en hun familie.

Ik mag daarop thans niet verder ingaan, want het is mij niet erom te doen uw aandacht op fragmenten plaatselijke historie te vestigen, doch slechts om even duidelijk te maken hoe vooral ook hij, die met de historie onzer Republiek zich bezig houden wil, om haar werkelijk te leeren kennen en de werking van haar ingewikkeld regeerstelsel te begrijpen, terecht komen moet in een labyrinth van plaatselijke verhoudingen, van stedelijke en persoonlijke belangen en eierzuchten, waarin men den weg niet vinden kan, zonder degelijke kennis van de plaatselijke geschiedenis, ook in hare onderdeelen. Het is gemakkelijk op al dit 'kleine werk' neer te zien, maar als het niet gedaan wordt, is een deugdelijke uitvoering van 'groot werk' met breeder vleugelslag en wijder vergezichten niet goed mogelijk. Hoe vele doopen trouwacten zijn er nagegaan, hoeveel verpondingsregisters geëxcerpeerd, hoeveel weeskamerboeken doorsnuffeld, vóór Elias zijn 'Vroedschap van Amsterdam' heeft kunnen publiceeren? En zou er thans iemand wezen, die dit boek zou willen missen voor de historie der 17de en 18de eeuw? Ik weet wel, Amsterdam neemt nu eenmaal een bijzondere plaats in, en de door deze stad gevolgde politiek heeft daardoor reeds hare beteekenis, zelfs buiten wat men 'plaatselijke historie' noemt om, maar kan dit desniettemin niet op de beteekenis van deze laatste wijzen, als men maar bedenkt, dat Amsterdams politiek toch ook voor een groot deel beheerscht werd door die harer tegenstanders en de op haar naijverigen, zeker ook door de houding der overige pro-

1 Zie mijn: Johan de Witt als Hagenaar, Jaarboek die Haghe 1919/20 p. 89.

vinciën? Men zal de vaderlandsche historie te uitsluitend als Amsterdamsch of Hollandsch bekijken en dus een valsch beeld krijgen, wanneer men dat niet degelijk overweegt. Voor het kennen van hetgeen geworden is, is het soms even belangrijk als te weten wat er gebeurd is, het besef te hebben van wat niet is gebeurd en waarom dat is nagelaten.

Heb ik hiermede op het groote belang der plaatselijke geschiedbeoefening gewezen, dan moet het mij van het hart, dat, ondanks het feit, dat de belangstelling voor onze plaatselijke historie in het algemeen groeiende is - een verschijnsel, waarop ik zoo aanstond in ander verband moet terugkomen, - aan hare beoefening te zelden de leiding gegeven wordt, die haar zou kunnen opvoeren boven het niveau van een welwillend dilettantisme, dat meestal door de boomen het bosch niet ziet. Als een zeer belangrijke factor zie ik het daarbij, dat de zoo sterk juridische richting, welke ons Nederlandsch archivariaat uitgaat, de meest aangewezen leiders der plaatselijke geschiedbeoefening, de archivarissen, van het zich verdiepen in het eigene afhoudt of afleidt. Ik wensch nu niet mij partij te stellen in de vraag, wat onze archieven en onze administraties thans allereerst noodig hebben, ik constateer alleen het feit. Maar ik waag tevens om in herinnering te brengen, dat het, blijkens het werk dat Mr. Muller voor Utrecht heeft gedaan, mogelijk moet zijn om, archief-inventarissen gereedmakend, tevens het beeld van het stedelijk leven in al zijn eigenaardigheid, - zijn eigene geaardheid bedoel ik daarmede vooral - duidelijk voor oogen te brengen. Door de breedheid zijner belangstelling, die hem waarlijk niet belette ook in de diepte te gaan, lijkt hij mij nog altijd een der beste voorbeelden, die een archivaris zich voor oogen stellen kan, ook al bekent hij zichzelf, dat hij niet in staat zal zijn het volkomen te volgen, laat staan te achterhalen.

Ik zou echter de archivarissen en mogelijk ook jonge historici niet nog eens uitdrukkelijk op een dergelijk voorbeeld wijzen, indien ik niet overtuigd ware, dat er op dit veld nog heel wat werk, en belangrijk, bevredigend werk te verrichten ware.

Niet alleen in direct verband met onze algemeene landshistorie, waarop ik zooeven met enkele voorbeelden de aandacht vestigde. Doch ook wel degelijk met een doel in zich zelf. Niet zonder voorbedachten rade toch heb ik zooeven gesproken van het doen kennen van het eigene, die eigen geaardheid van onze plaatselijke cultuureenheden. Immers de kennis daaromtrent ontbreekt ons over het algemeen nog te zeer. Er liggen nu uit de verschillende perioden, waarin men zich met de plaatselijke historiebeoefening heeft bezig gehouden, zeer belangrijke hoeveelheden materiaal. Daar zijn de maar zelden critisch genoeg bewerkte zeventiende-eeuwsche en achttiende-eeuwsche geschiedverhalen die, natuurlijk, onze behoeften niet meer kunnen bevredigen

niet zoozeer omdat er dingen instaan, waaromtrent wij thans veel beter zijn ingelicht, maar vooral, omdat er zeer veel *niet* in staat, dat thans onze belangstelling bezighoudt en dat wij bij het ontwerpen van ons historiebeeld-beeld toch niet kunnen missen. Voorts zijn er de, door het geslacht uit het midden der vorige eeuw, dat de archieven voor zich zag opengaan, met grooten ijver opgestapelde bouwstoffen, in een later stadium gevolgd door de naar wetenschappelijk beginsel in het licht gegeven geschiedbronnen. Tijdschriften als de *Navorscher* en gemoedelijke oude volksalmanakken hebben plaats gemaakt voor bronnenpublicaties en voor plaatselijke jaarboeken, met min of meer geluk geredigeerd. Evenwel, die zoo bijna niet meer te verduwen massa feiten en feitjes wordt maar zelden, te zelden, aangewend tot het tot stand brengen van een samenvattend verhaal, dat voor ons de lijnen trekt, waarlangs zich in den loop der eeuwen de ontwikkeling voltrokken heeft van zulk een min of meer gesloten samenlevings-complex. En toch zouden wij, naar mijne meening, daaromtrent wel gaarne ingelicht zijn, vooral dan, wanneer wij van de geschiedenis vragen ons een uitzicht te openen op de cultuur van ons volk.

Laat mij met enkele voorbeelden op een bepaald gebied, waar mijn dagelijksch werk mij herhaaldelijk heenvoert, mijn bedoeling verduidelijken. Ik denk aan de Nederlandsche kunsthistorie, die in haar schiftend en ordenend werk aan determineering behoefte heeft en die bepaalde richtingen in de kunstuitingen bijvoorbeeld als Haarlemsch of Amsterdamsch, als Utrechtsch, Haagsch of Delftsch pleegt aan te duiden. In hoever nu, zou ik willen vragen, hebben deze en dergelijke plaatsnamen werkelijke beteekenis, of, met andere woorden, in hoeverre is er iets méér dan toeval in het spel, wanneer bepaalde groepen van kunstenaars eigenschappen gemeen hebben, en welk aandeel kan daarin worden toegeschreven aan de stad, welke hen huisveste.

Ik begin met te erkennen, dat het geval niet eenvoudig is en zeker niet in een korte beschouwing kan worden afgedaan, laat staan opgelost. Trouwens aan eene oplossing waag ik mij ook niet, waar ik juist bedoel slechts suggesties te geven voor dieper-gaande studies over de beteekenis voor bepaalde cultuurstromingen van de bedding, waarbinnen wij deze waarnemen. Reeds zestig jaar geleden heeft Taine in zijn 'Philosophie de l'Art dans les Pays Bas'¹ een poging in die richting gedaan, bij de onderscheiding tusschen de kunst der Vlamingen en der Noord-Nederlanders. Die poging is toen² met spot en hoon begroet en voor zéér oppervlakkig uitgemaakt. Ik zal niet ontkennen, dat uit den aard der zaak de feitelijke gegevens, zoowel bij zijn milieu-schildering als bij zijn mededeelingen over de Nederlandsche

1 Eerste druk 1869.

2 O.a. in den *Ned. Spectator* 1868/69, p. 361.

kunst, tamelijk veel leemten hebben. Maar de Nederlandsche verontwaardiging over het spiritueele Fransche boekje sproot toch meer uit afkeer voor het nieuwe van het inzicht en het ongewone van het experiment. Wij zijn wel wat anders gewend en zijn gaan begrijpen, dat ook geestelijke uitingen in hooge mate afhankelijk zijn en beheerscht worden door materieele verhoudingen en omstandigheden, waaronder het milieu een rol speelt, al vatten wij het begrip milieu wat dieper dan Taine dat deed en al hebben wij dit inzicht gewonnen, dat in de beteekenis van deze beïnvloedende factoren in den loop der tijden verschuivingen en veranderingen zijn te constateeren. Die van het plaatselijk milieu voor de geestelijke ontwikkeling van hen, die erin vertoeven, bijvoorbeeld, neemt steeds af, hoe meer men den tegenwoordigen tijd nadert. Maar in onze 17de eeuw is zij zeker nog aanwezig en belangrijk. Dat Rembrandt Leiden verliet voor Amsterdam is, dat gevoelen wij duidelijk, méér dan een gewone verhuizing. Zijn genie ontsnapt aan de Leidsche sfeer, waarin Dou en van Mieris prospereeren zullen, maar waaraan ook Metz u zich onttrekt en Jan Steen zich herhaaldelijk heeft ontworsteld. Ik durf het niet als oplossing te geven, omdat de detailkennis omtrent allerlei verhoudingen mij ontbreekt, maar ik waag de gissing, dat het feit, dat in Holland Leiden juist in den loop der zeventiende eeuw het type begint te krijgen van een echte industrie-stad met de ergste verschijnselen van slechte arbeidstoestanden, vrouwen- en kinderarbeid, en wat dies meer zij¹, op de eenzijdigheid en beperktheid van het artistieke leven van invloed is geweest. Er is daardoor juist zulk een merkwaardige tegenstelling met Delft aan den eenen, Amsterdam aan den anderen kant, die twee polen waartusschen zich de Hollandsche kunstuiting heeft bewogen: bezonken concentratie en dramatische kracht.

Zouden bij die twee polen, waarin wij Vermeer en Rembrandt plaatsen, alléén toevallige verschillen zijn in den aanleg van het genie-zelve, is er niet veleer plaats voor de veronderstelling, dat bij alle invloeden, die overlevering en voorbeeld uitoefenen op de richting, waarin het genie zich ontwikkelt, óók een te voegen is van de plaatselijke sfeer? Plaats in uw verbeelding Rembrandt in Delft en gij voelt toch een tegenstelling, die niet op te lossen is. Voor het tegenovergestelde hebben wij een voorbeeld. Niet Vermeer-zelf maar Pieter de Hoogh heeft de stille grachtjes en de sobere binnenhuizen van Delft verlaten voor de pompeuze interieurs van het Amsterdamsche patriciaat. Heeft hij er niet in betrekkelijk korten tijd wel heel veel aan innerlijke kracht en aan bekoring bij ingeboet? Hij kon zich niet straffeloos losmaken van dien eigenaardigen bodem, waar zijn

1 Zie Posthumus, Bronnen t.d. Gesch. v.d.L. Textielnijv. Deel IV, Inl. p. XIV.

echte kunst thuis was met die van Fabritius en Vermeer. Die eigengeearde stad, die ons nog als een der bekoorlijkste boeit met haar smalle belommerde grachten, maar die in het midden der zeventiende eeuw met zijn wallen en poorten en met haar rijk, maar niet overdadig patriciaat een besloten sfeer moet gehad hebben, welke iets méér voor haar kunstenaars zal hebben beteekend dan alleen als kleurrijk model voor hun aandachtige en overgegeven schildersliefde. Ik herinner hier aan de poging, die de Oostenrijksche kunsthistoricus Max Eisler gedaan heeft in zijn boek *Alt-Delft*¹ om van dit gezichtspunt uit de ontwikkeling binnen het locale Delftsche verband van het kunstleven in al zijn uitingen te schetsen.

Wie dat voor Amsterdam zou doen² zou een glorieus hoofdstuk kunnen geven over Rembrandt, voor wien de sfeer van de metropolis iets anders beteekende dan voor de Hoogh. In Lugts boek over Rembrandts Amsterdamsche teekeningen krijgen wij daarvan een indruk. Maar de stad en haar water, haar schilderachtige buitenkanten, het drukke beweeg van velerlei volk uit allerhande naties, dat alles, waaraan Rembrandts oog zich verlustigde, het krachtig groeiende en gloeiende leven, dat zijn polsslag sneller kloppen deed, was ook een ander Amsterdam dan dat, waaraan de Hoogh te gronde ging. Rembrandt heeft dat laatste ook gekend en het symbool ervan is: de verwijdering uit het pronkgebouw van Amsterdams patriciaat van het meest dramatische der schilderijen van zijn volle kracht: de *Claudius Civilis*. De kolos was hier zelfs het groote Amsterdam te boven gewassen, zijn werk was te breed van allure, niet zoozeer voor de architectuur van Van Campen als wel voor de menschen, die daarin huizen moesten. Die eenvoudige grootschheid paste niet bij het begrip dat men zich van grootschheid vormde in de kringen, waar de Schuttersmaaltijd van Van der Helst daaraan voldeed. De weelde was hun naar het hoofd gestegen; ook de snelheid van haar groei. Met de pronk en praal van Van der Helst's festijn toch werd de vrede van Munster gevierd door de kleinzonen van hen, die 80 jaren te voren op een anderen Schuttersmaaltijd door Dirk Barendsz waren afgebeeld aan een soberen disch met gebakken visch en brood³. Zoo markeert de schilderkunst de verandering in stads omstandigheden, - zou zij zelf in haar innerlijk er den invloed niet van ondergaan?

Vergunt mij nog een aanduiding, nu van de Haagsche sfeer, die zich zoo merkbaar wijzigt na het eerste kwart der zeventiende eeuw. Noem het de tegenstelling tusschen den somberen zoon van Anna van Saksen en zijn prachtlievenden broeder met meer

1 Uitgev. Mij. Elsevier, 1923.

2 Een zinrijke schets ontwierp F. Schmidt Degener: *Catalogus Histor. Tentoonst. Amsterdam 1925*, p. 127.

3 De Pos-eters; Rijksmuseum nr. 429.

Franschen zwier. In 1618 bereikte Jan van Ravesteijn het hoogtepunt in zijn portretschilderkunst met zijn groote Schutterstuk en in hetzelfde jaar penseelt Van der Maes zijn prachtige rooden Vaandrig¹; Miereveld is nog midden in zijn roem. Daar komt de nieuwe stadhouder met zijn weelderig hof, waarnaast ook dat van de Bohemers den toon aangeeft - Brederode, de Wassenaars, de Aerssens, de Doubleths volgen gewillig. Welk een opdrachtmogelijkheden! En toch stijgt de lijn niet: noch de genoemden, noch jongeren als Hanneman en Mijtens, noch passanten als Abraham de Vries of Cornelis Janssen evenaren de stijging die Amsterdam te zien geeft: de Haagsche portretkunst leidt onherroepelijk naar Casper Netscher en Jan de Baen. De kunst prospereert, waar zij in al haar uitingen door het stadhouderlijke paar wordt bevorderd; ongetwijfeld, maar het was niet het eigen-boortig Haagsche, dat die beschermers zochten, het was iets anders, het was de kunst als mode, als dienaar van een internationale mondainiteit. De Hollandsche Italianen, die Caravaggio volgden, de Vlamingen, de Vlaamsch-Engelsche hofschilders vooral, dat waren de meest gezochten en wat in den Haag kans wilde hebben, paste zich daarbij aan².

Maar gelukkig leefden er in andere regionen dan de deftige portretschilders - een burgemeesterszoon als Hanneman, een kapitein der schutterij als Mijtens - nog schilders genoeg, die hun eigen gang gingen er voor wie het welvarende dorp met zijn prachtige ligging aan den duinrand de aanleiding werd tot een landschapsschilderkunst welke, met die van enkele schilders uit Haarlem, welks ligging sterk met die van den Haag overeen kwam - iets zeer eigens er typisch Hollandsch geworden is: Jan van Goyen en zijn vele navolgers, Salomon Ruijsdael en de zijne, hebben zich er weinig om bekreund, dat vorstelijke bescherming aan Poelenburg en zijn school de voorkeur gaf.

Tweehonderd jaar later werden in datzelfde den Haag, - terwijl de deftigheid zich door Kruseman conterfeiten liet, of plezier had in de van Lennepsche humoristiek van David Bles, - in een eenvoudig letterzeters-gezin drie jonge kunstenaars groot gebracht, die op hun beurt aan de Hollandsche landschapsschilderkunst een nieuwe betekenis zouden geven. De middelste van hen trok het grijze waas der nevelige morgens in zijn vaderstad over de kleurige beelden van den droom, waarin hij zijn vrede vond, maar de beide anderen waren hoogtepunten in een echt Hollandsche landschapsschilderschool, die, al rekenen wij er kunstenaars uit alle deelen van ons vaderland toe, niet zonder reden als de Haagsche school wordt aangeduid. Het lijkt een kostelijk probleem voor den historicus van het 19de eeuwse den Haag om ook in dit verschijnsel onzer kultuur de fijne

1 Beide in het Haagsche Gemeente-museum.

2 Zie Hudig, Frederik Hendrik en de Kunst van zijn Tijd; 1928.

draden aan te wijzen, die het binden aan de eigenaardige ontwikkeling van den Haag, dat instaat was zulk een aantrekkingskracht op de besten van Nederlands kunstenaars uit te oefenen. Evenmin als in de 17de eeuw lijkt dat louter toeval. Voor den schrijver onzer negentiende-eeuwsche vaderlandsche kunstgeschiedenis zal het een belangrijk feit zijn vast te stellen, dat in het derde kwart dier eeuw in menig opzicht den Haag den toon aangaf; evenzeer dat sedert het laatste Amsterdam die plaats heeft ingenomen. Maar hij zal voor de verklaring van die feiten zeker ook de hulp behoeven van hen, die zich in de plaatselijke ontwikkelings- en cultuurgeschiedenis met ernst hebben verdiept¹.

Ik meen met deze enkele voorbeelden, die uit den aard der zaak op dit oogenblik niet tot méér dan aanduidingen kunnen worden uitgewerkt, onze historici te hebben opmerkzaam gemaakt op het vele en, naar het mij voorkomt, belangrijke en een groot publiek belanginboezemende werk, dat er nog voor en door onze plaatselijke geschiedbeoefening te doen valt. Wetenschappelijke arbeid met psychologischen inslag, waarvoor zich de beoefenaar der historie niet behoeft te schamen, die naar het woord van Fruin, tot taak heeft 'onder het schijnbaar toevallige het wezenlijk noodzakelijke te ontdekken'².

Doch toen ik besloot dit onderwerp hedenmiddag voor U te behandelen, was het mij toch niet in de eerste plaats er om te doen aannemelijk te maken, dat er op het gebied der plaatselijke historie problemen liggen, met welke het nuttig en aantrekkelijk kan wezen zich bezig te houden. Ik geloof, dat ik daarvoor niet op de belangstelling van een publiek, waarvan de historici slechts een deel uitmaken, zóó nadrukkelijk beslag zou hebben mogen leggen. Er is nog een ander aspect, waarop ik reeds in den aanvang wees. Vastgesteld - of wil men: aannemelijk gemaakt hebbende, dat de plaatselijke geschiedbeoefening *niet* een minderwaardig object is, kom ik nu tot deze vraag: heeft deze geschiedbeoefening niet alleen nut voor de kennis van de historie van ons volk, maar óók beteekenis voor onze huidige cultuur. Het is de vraag naar het belang, dat kennis van en liefde voor eigen omgeving in dezen tijd kunnen hebben voor ons volk, en deze vraag raakt, dunkt mij, ook anderen dan hen, die zich met de geschiedbeoefening in engeren zin bezighouden.

Wilt gij mij ook bij de bespreking dezer vraag nog een oogenblik volgen, dan vestig ik allereerst uw aandacht op twee verschijnselen, die wij na den Oorlog zien optreden en waarmede wij in dit verband rekening houden moeten.

Er is allereerst, en gelukkig, een sterke verlevendiging van de kracht der internationale gedachte, van verbroedering der

1 Mej. Marius, in haar Handboek bepaalt zich tot de vermelding van het feit.

2 Inaugurale Oratie, 1860, Verspr. Geschr. IX, p. 288.

volken en gemeenschappelijke regeling van gezamenlijke belangen. De sterk nationalistische propaganda gedurende den oorlog gevoerd, heeft na de ontzuivering een groot deel van zijn kracht verloren en ook zij, die voorheen in het internationalisme minder vertrouwen hadden, zijn gaan begrijpen, dat, zoo ergens, daar de redding kan liggen van onze cultuur. Wij kennen en hooren dan ook internationale leuzen op elk gebied.

Doch daarnaast is terzelfder tijd, en niet alleen bij de voorheen oorlogvoerende volken, maar ook bij de zoogenaamde neutralen, sterk op den voorgrond getreden, wat wij nationaal besef zouden kunnen noemen. De bij ieder in die jaren van gevaar telkens weer gewekte gedachten over de waarde van het eigen, onafhankelijk volksbestaan, van het volkskarakter en wat daarmee samenhangt, hebben tenslotte, wat bij velen was ingeslapen, of een frase geworden of een onwerkelijk stukje romantiek, gemaakt tot iets echts en levends.

Het lijkt, alsof beide stroomingen tegen elkaar moeten in gaan en er is inderdaad groot gevaar, dat zij elkaar niet begrijpen. Dat zou gebeuren, indien zij elkaar uitsloten. Gevaar daarvoor ligt allereerst, naar mijn gevoelen, aan de zijde der nationale strooming. Hoe dicht bij het nationale besef ligt niet het chauvinisme, de tot het uiterste gedreven zelfverheerlijking, die tot star conservatisme, tot de meest noodlottige reactie voeren kan; hoe dichtbij ligt niet, - ik behoef een zéér recent voorbeeld niet eens te noemen - dwaze bekrompenheid, die zich voedt met angst en haat.

Maar ook in het internationalisme ligt een gevaar, zoodra het individuëele differentiatie der volken ontkent of ontkennen wil. De neiging ziet men op velerlei gebied. Ik wijs alleen op die beweging in onze beeldende kunst, welke erin groeit als een Fransche bouwmeester, en een Duitscher en een Hollander op volkomen gelijke wijze hun projecten verwezenlijken, of als beeldhouwers en schilders van verschillende naties u voor precies dezelfde oplossing van precies dezelfde problemen zetten; op een kleurlooze kunst, die, zich aanpassend aan de internationale techniek, de vaderlandsloosheid een vooruitgang acht, en een merkteeken van de schoonheid der toekomst. Men zal er mij niet van verdenken, dat ik zou twijfelen aan de mogelijkheid eener toekomst, waarin de volken elkander broederlijk verstaan en aan den anderen kant is naar mijne overtuiging de ontwikkeling in het technische ongetwijfeld van invloed op de vormen, waarin het geestelijk leven en zeker de beeldende kunst zich zal uiten. Maar dat neemt niet weg, ja dat sluit zelfs in, dat ik niet gelooven kan aan de echtheid eener kunst, die niet uit de werkelijke verhoudingen van het heden geboren is, zoomin als aan den kunstenaar, die niet zijn eigen gevoelsleven als bron van zijn werken beschouwt, maar zich ondergeschikt acht aan de mechanische techniek. Niet, zou ik willen waarschuwen,

moeten onze kunstenaars tot ingenieurs worden, maar men moet hopen, dat eenmaal ook onze ingenieurs zich tot kunstenaars zullen ontwikkelen. Laten wij in afwachting, dat dat laatste proces zich voltrekt op de wijze, waarop processen in het geestelijke en cultureele leven zich plegen te voltrekken, de mechaniseering der wereld tot ons aller nut en gemak aan de ingenieurs overlaten, doch terdege waakzaam zijn en toezien, dat die mechaniseering zich niet uitstrekt tot wat ons echt en eigen bezit is, onze persoonlijkheid. Onze persoonlijkheid als individu en ook als volk. Een ingeboren drift tot zelfbehoud kan ons daarbij helpen, zoo wij dien drift weten te bedden en te leiden tot den hoogerem vorm, dien ik zoeven als nationaal besef heb aangeduid. En bij die opleiding tot hooger vorm behoort in de eerste plaats de veredeling van een tweede gevoel, dat den primitieven mensch reeds eigen is, dat der saamhoorigheid, tot wat wij noemen gemeenschapszin¹.

Het samenwonen van eeuwen, het ondergaan van gelijke invloeden van allerlei aard, het hebben van in sommige opzichten gelijksoortige belangen, het hebben van dezelfde historie en daardoor dezelfde traditie, al die dingen geven aan elke bepaalde natie een type, dat in gewestelijke en plaatselijke variaties dikwijls nog sterker tot uiting komt.

Juist in dezen tijd nu van alle kanten invloeden in andere richting werken, moeten wij vasthouden aan dat eigene en typische, dat ons van andere volken onderscheidt en aan de traditie die ons, als leden van één volk samenbindt, hoe groote tegenstellingen rasverschil en klasseverschil ook geschapen hebben. Onze ligging in Europa, onze noodzakelijke aanraking met andere volken, onze gemakkelijke verspreiding over de geheele wereld, maken alle het juist voor ons volk moeilijk, veel moeilijker dan bijvoorbeeld voor het Engelsche, om zijn persoonlijkheid te handhaven.

En toch is het noodig. Wij moeten niet te gering denken over wat het typisch Nederlandsche element, gedurende eeuwen beteekend heeft in de cultuur van Europa en wat het vasthouden aan deze traditie beteekenen kan ook in een sterker internationaal getinte cultuur van de toekomst.

Niemand zal ons meer houden voor iets bijzonders, wanneer wij ons zullen hebben opgewerkt tot Europeanen zonder eigen kleur. Maar anders zal het blijven, wanneer wij de zeer belangrijke taak, die wij in het internationale leven der volken hebben te vervullen, waarnemen met al de kracht, die wij putten uit de eigenheden, de typische karaktertrekken van ons ras.

Daarvoor is het zaak onze traditie te kennen, onze eigenheid op te sporen, en te weten, wat ons verbindt en waarin wij verbonden zijn.

Hier zie ik een taak, - en zoo kom ik eindelijk en gelukkig

1 J.J. de Roode: België en Nederland, Soc. Gids 1929, p. 396.

weder tot ons onderwerp terug, - hier zie ik een taak voor onze plaatselijke geschiedbeoefening.

Maar gij begrijpt wel, dat ik hier met mijn wenschen ver uitga boven, wat zoo gemeenlijk de lokaal-historie bedrijft. Ik zou haar immers willen zien omvatten alles wat liefde voor en kennis van de traditie van eigen omgeving kweeken kan. Niet alleen het geven van inzicht in de historische ontwikkeling, maar ook belangstelling voor de monumenten van geschiedenis en kunst, overblijfselen uit het verleden, die ons nader vaak dan het gesproken of geschreven woord met de schoonste tradities in contact kunnen brengen; ook belangstelling voor de historie van heden, die zoo gauw die van gisteren is: kennis van de ontwikkeling en de ontwikkelings-mogelijkheden van thans; in contact brengen niet alleen met de kunst van vroeger, maar ook met die van nu. Waardeering voor oud stedenschoon en voor nieuw; begrip van de bewaring van beide. Samenwerking niet minder met hen, die het natuurschoon der omgeving beschermen willen en willen leeren kennen, met zijn flora, zijn fauna, zijn vogels.

Het brengen van al die dingen, - niet als brave liefhebberij van weinigen, maar - als noodzakelijk, onmisbaar element in het leven van allen, dat moet een krachtig middel wezen om het nationale besef aan te kweeken en te versterken. Ook, en daar komt het mij vooral op aan, om het te veredelen, en het te behoeden voor een vervallen in bekrompen conservatisme of blind chauvinisme.

Het archief heeft hier een taak en de historische vereeniging, ook het historisch museum van gewest of plaats.

Ik heb den indruk, dat in de laatste jaren de behoefte aan dergelijke hulpmiddelen sterker wordt gevoeld. Telkens weer hoor ik van stichting van plaatselijke musea, gaan er stemmen op voor bescherming van plaatselijke monumenten en stadsschoon, voor bewaring van kostelijke stukken natuur en wat daarmee samenhangt.

Maar ik heb ook den indruk, dat in de kringen, die daaraan leiding zouden kunnen geven, niet altijd begrepen wordt, wat de beteekenis kan zijn van de beweging achter de stunteligheid, waarin zij vaak tot uiting komt. Er is in ons land, uit angst om voor bekrompen-chauvinistisch gehouden te worden, eigenlijk betrekkelijk nog zoo weinig gedaan, veel minder dan in groote landen, waar de gevaren minder groot zijn. Het is bij ons niet vreemd, als een beschaafd bewoner van een stad U niets weet te zeggen over de prachtige kerktoren onder welks schaduw hij zijn dagelijksch werk verricht, en verwonderd opkijkt als gij hem vertelt, dat het werkelijk een der mooiste is onder de schilderachtige, en ook in het algemeen zoo bijzondere torens van ons vaderland. Maar het is ook niet vreemd, dat, als gij hem opmerkzaam hebt gemaakt op het fijn silhouet tegen de lucht, op de eigenaardige beteekenis van zulk een zwaren wachter midden

in het stadsbeeld, of hebt aangeduid hoe zulk een bouwsel de herinnering bewaart aan verschillende tijdperken en een traditie heeft, die ons bindt aan het verleden en die de toekomst zal binden aan ons, - het is ook niet vreemd, dat dan een licht blijkt op te gaan voor welks schijnsel men dankbaar is.

Geslacht op geslacht heeft verzuimd om naast de geschiedenisles uit het schoolboek, de geschiedenisles van de straat te doen spreken, om de steenen getuigen uit het verleden hun taak te doen vervullen, en hun een nieuw leven te schenken door ze hun plaats te geven in de vaderlandsche traditie. En daarmee is aan eenige generaties een der beste middelen onthouden om de waarde te gevoelen van historie en overlevering. Zijn er enkelen, die deze schade voor zichzelf weer hebben kunnen inhalen, voor de groote massa bleef al wat met kunst en schoonheid, met historie en overlevering te maken heeft, vrijwel een gesloten boek. Dit is niet alleen te betreuren, omdat daardoor aan velen een genot, een geluk van beteekenis onthouden wordt, maar dit is ook een gevaar voor onze cultuur. De groote massa - en ik onderscheid daarbij niet tusschen rijk en arm - mist daardoor juist datgene, wat haar instinctief nationaal gevoel kan veredelen tot een cultuurfactor. Er zijn daarin natuurlijk ook nog andere elementen, maar deze, die ik bedoel, zijn van groote beteekenis.

Een voorbeeld moge dat duidelijk maken. Het zal elk van ons wel zijn overkomen, dat hij in een buitenlandsch museum werd getroffen door een of ander werk van Nederlandsche kunst. In die andere omgeving sloeg juist dit bij ons aan; was het niet, omdat in zulk een kunstwerk elementen vermoed werden, die zoozéér Nederlandsch zijn, dat wijzelf er gemeenschap mede gevoelen? Die kunstenaar en wij behooren bij elkaar: wij zouden de elementen niet kunnen noemen of omschrijven, maar onze intuïtie bedriegt ons niet. En zouden het de minste gevoelens zijn, die, waardoor wij ons een oogenblik verbonden achten met een schilder of een beeldhouwer, een andermaal met een dichter of een geleerde? Dit nationaal besef heft zichzelf op aan de beste vertegenwoordigers van ons ras en de edelste producten van onzen stam. De mogelijkheid daartoe openen voor een groot deel van ons volk is een cultuurbelang, zooals het is een belang van nationaal zelfbehoud.

Men mag in deze niet optimistisch wezen: Er is een achterstand als bijna nergens, en het gros der opgroeiende jongelingschap, dat ons beter inlichten kan over voetballers, automerken of sigaretten-voortreffelijkheid, dan over de voortbrengselen onzer hedendaagsche literatuur of beeldende kunst - om van de klassieke maar te zwijgen, - komt ons niet bepaald tegemoet. Maar pessimisme is toch ook niet noodig. Vooral niet als wij wat verder de maatschappij inzien. Ons onderwijs in de natuurlijke historie heeft naar de leiding van mannen als Heimans en Thijssse geluisterd en het heeft in eenige tientallen jaren een

zóó belangrijke verbetering gebracht in de houding tegenover de natuur en de bronnen van schoonheid en genot, welke zij ons opent, dat ik er niet aan twijfel of het jongere geslacht zal de steeds zich hernieuwende vreugde over de typische schoonheid van ons land ten volle leeren kennen. De krachtige jeugdbeweging, vooral die onder de arbeidersjeugd, zal daarin een belangrijk deel hebben. En langs de jeugd (niet in de eerste plaats langs de school, naar mijn meening) ligt ook de weg voor hen, die ons volk - rijken en armen - weer nader willen brengen tot de eigen cultuurelementen, waarop het grootendeels het gezicht helaas verloren heeft¹.

En men moet niet slechts beginnen bij de jeugd als het begin, men moet ook beginnen dicht bij huis: kennis van de eigen omgeving, liefde voor de natuur in den omtrek, voor de schoonheid van de bouwkunst, die men dagelijks ziet, bewondering voor de schilderkunst, die in dezelfde plaatselijke sfeer is opgebloeid, kennis van de historie zijner woonplaats, die niet is afgesloten, maar welke ontwikkeling men medemaakt. En dat alles, niet als *einddoel*, maar als middel tot een geleidelijke wederopvoeding van ons volk tot een edel nationaal zelfbewustzijn, daardoor beter berekend voor een mogelijke internationale taak.

Ziehier tenslotte een arbeidsveld voor de beoefenaars onzer plaatselijke historie, aan wie daarin een voorlichtingsdienst van beteekenis toekomt. Mocht ik met hetgeen ik begon te zeggen, die taak als aantrekkelijk hebben geschetst, dan hoop ik dat mijn slot door de moeilijkheid ervan te verzwaren met het gewicht eener bijzondere verantwoordelijkheid, aan die aantrekkelijkheid het tegendeel van afbreuk mag hebben gedaan!

En zoo zijn wij, dames en heeren, medeleden onzer Maatschappij, terecht-gekomen bij vraagstukken, die gij wellicht bij het lezen van de betiteling van mijn voordracht niet hadt verwacht; toch zult gij, hoop ik, mij niet ten kwade duiden, dat ik getracht heb er uwe belangstelling voor te winnen. Niet alleen omdat, wat mij voor oogen staat, door zéér velen van U, invloedrijk in de verschillende centra van geestelijk leven in ons land, inderdaad op onderscheidene en zeer deugdelijke wijze kan worden bevorderd, maar ook omdat, naar mijne meening, de bespreking van de vragen: waarom en hoe brengen wij de liefde voor onze eigen Nederlandsche geschiedenis en kunst in hoofd en hart van ons volk, er zeker een is die in onze Maatschappij op aller belangstelling rekenen mag.

1 Zie A.B. Kleerekooper: Oude Vormen en Nieuwe Gedachten: Verslag 2de Monumentendag 3 Nov. 1928.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

Na afloop van de jaarlijksche vergadering van 13 Juni 1928 maakten vele leden een tramreis naar Voorburg, voor een bezoek aan Hofwijck met annexe Huygens-tentoonstelling, ingevolge vriendelijke uitnoodiging van Dr. H.E. van Gelder. Klokke zes was men te Leiden terug, vereend aan een disch in het hotel 'den Burcht'.

Het nieuwe vereenigingsjaar zette in met de maandvergadering van 5 October, waarin Dr. J.W. Muller werd gekozen tot voorzitter als opvolger van Mr. D. van Blom. De nieuwe voorzitter vond te vermelden, dat de op 13 Juni verkozen 20 gewone en 3 buitenlandsche leden allen op 2 na hun benoeming hadden aanvaard. Van de 3 buitenlandsche leden wenschen er 2 (Mr. A.H. Cornette en Dr. R. Verdeyen) de rechten en verplichtingen van gewone leden te dragen. In die vergadering hield Dr. H.P. Berlage een voordracht: 'Mijn reisindrukken van Indie'.

Die reisindrukken waren, als zijn in het Oosten gemaakte, in de zaal tentoongestelde teekeningen, enkel schetsen. Op reis naar Indië beteekende Colombo de introductie van de Oostersche verschijnselen: dáár eerst waren de palmen Indische palmen, en met de alles beheerschende plantengroei in harmonie waren de gebronsde, rhythmisch bewegende menschen. Na de sfeer van het Oosten te hebben doen spreken uit lichtbeelden van waringin's, sawah's enz., sprak de heer Berlage over de sier- en bouwkunst van Indië en het annexe vraagstuk van een Indo-Europeesche architectuur. De Hindoe-Javaansche bouwwerken houden alle verband met den eeredienst; alle kunst in het Oosten is religieus; van profane monumentale bouwkunst was mogelijk paleisbouw de eenige manifestatie. De eeredienst verlangde een plaatsje voor een godenbeeld, geen groote ruimten, want de geloovigen bleven buiten. Er is dan ook wel beweerd dat van bouwkunst niet kon worden gesproken, omdat er geen ruimten zijn ommuurd en overdekt; maar ook in de Hindoe-Javaansche tempels is een ruimtebegrip verwerkelijk, en uit de platte gronden spreekt fijn gevoel voor, zij het kleine, ruimteverhoudingen; maar, is bij de Westersche bouwkunst de ruimtebepaling hoofd-, de siering bijzaak, in de Oostersche bouwwerken overheerscht de sier het bouwkunstig organisme. Die monumenten, overdekt met religieuze

voorstellingen, doen ons barok aan, en de eerste kennismaking stelt teleur. Is dat nu al? vraagt de Westerling; en dán ziet hij weer een teveel aan hoofden en armen van goden en godinnen, die hij dan ook maar niet zoo dadelijk kan aanbidden. Toch, - zich inlevend in de religieuze wereld van het Oosten, kan hij komen via begrijpen tot waardeeren. De woningbouw blijft eenvoudig en ontwikkelt zich weinig of niet. In het Oosten zien wij de collectieve geestelijke, dat is religieuze veralgemeening als eeuwigheidswaarde, en niet het veranderlijke der collectieve verbijzondering. Bij de Tjandi Mendoet treft het bouwkunstig organisme als zuiver klassiek, de profileeringen der lijstwerken lijken Europeesche renaissance. Grieksche invloed? of spontane groei van gelijke kunstvormen onder verscheidene hemelen? Komende tot de nieuwere bouwkunde, zeide spreker, dat de Balische tempels weinig tempel vertoonen doch veel hof: de bouwkunst wijdt er zich aan poorten en muren. De bouw van baksteen, de sier van gehouwen steen en de trapgevelvorm van sommige poorten doen Hollandsch aan. De woningbouw bleef op Bali als op Java hoogst eenvoudig, maar er zijn streken op Sumatra, waar het woonhuis tot een bijzonder architecturaal object is geworden, als aan lichtbeelden van Minangkabausche en Bataksche woningen werd gedemonstreerd. Hoe moeten Westerlingen bouwen in den Oost? vroeg de heer Berlage tenslotte. Zij moeten niet ter schole gaan bij de oude Hindoe-Javanen! doch het technisch gedeelte Westersch behandelen, en de kunstvorm te zoeken, - dat ware over te laten aan den Javaanschen architect, die de Westersche techniek wil paren aan Oostersche aesthetiek, om zoo te komen tot een eigen nieuwe Inlandsche stijl.

In de volgende vergadering van 2 November gaf Mej. Dr. C. Serrurier 'Herinneringen aan de jaren 1789-1830', geput uit familiepapieren. Spreekster vertelde een en ander uit het leven van Jacob Frederik Serrurier (1771-1830), wiens autobiographie zij tusschen familie-papieren heeft aangetroffen. Hij werd te Hanau geboren, volgde in Leiden colleges van theologen en orientalistes, bracht daarna eenigen tijd door te Lausanne, om zich in het Fransch te bekwamen, en werd toen Waalsch predikant te Zwolle. Zijn vrijzinnige denkbeelden, weinig strookende met die zijner gemeente, deden hem besluiten zijn ambt neer te leggen. Van predikant werd hij - eveneens te Zwolle - ijzerhandelaar; daarna legde hij zich toe op het landbouwwak, waarin hij, door verschillende publicaties, weldra als een autoriteit werd beschouwd. Vervolgens vestigde hij zich als makelaar te Amsterdam, was lid van verschillende geleerde genootschappen (Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen) en bij herhaling voorzitter van het Koninklijk Instituut. Hij eindigde zijn loopbaan als Referendaris van Binnenlandsche Zaken, onder de ministeries van

Gobbelschroy, de la Coste en Van Doorn. Door zijn verkeer in zeer verschillende kringen van de maatschappij, kon hij in zijn *Mémoires* interessante mededeelingen doen over zijn tijdgenooten, welke spreekster af en toe vergeleek, of aanvulde, met hetgeen anderen over diezelfde personen gezegd hebben.

Ter vergadering van 7 December sprak Dr. P. Valkhoff over 'Het realisme in de Nederlandsche Letterkunde na 1870', daarbij de aandacht vestigend op de wegbereiders Marcellus Emants en Jacques van Santen Kolff om vervolgens den invloed na te gaan van de groote Fransche realisten, inzonderheid Zola.

Het realisme van de Balzac, Flaubert en anderen is niet terstond als een blijde gave aanvaard. Daarvoor was de genegenheid voor Dickens te groot. Zoo stelt Jan ten Brink in 'De Nederlandsche Spectator' van 1870, den Flaubert der Education sentimentale, die volgens hem 'de verschijnselen opteekent, alsof hij aan het ziekbed van een kranke stond', tegenover Dickens, die 'de werkelijke wereld liefheeft om er den schat van zijn humor over uit te storten'. Ook later, toen hij Zola, den 'letterkundigen Hercules' zooals hij hem noemde, trachtte te bewonderen en een boek over hem schreef, richtte Ten Brink zich nog telkens met sympathie tot Dickens. Emants toont zich eveneens, in 1870 en 1871, in het tijdschrift 'Quatuor', een bewonderaar van Dickens en Thackeray en noemt Flaubert plat en onzedelijk. Het probleem realisme of idealisme houdt reeds de geesten bezig. In het gezelschap 'Quatuor' wordt erover gedisputeerd en Emants schrijft onder het pseudonym Alleh brieven, waarin hij een verzoening bepleit tusschen beide: wees idealist in de keuze van uw onderwerp; laat uw streven naar hooger en schooner, dat in de natuur altijd merkbaar is geweest, uw richtsnoer zijn, doch wees realist in de uitvoering van uw onderwerp. In 1872 valt Emants, in een onstuimig stuk, getiteld 'Bergkristal', als een tweede Multatuli, dogma en priesters aan en verheerlijkt, als Goethe en Leconte de Lisle, de religie van schoonheid en wetenschap. Daaruit klinkt een toon, dien men later herhaaldelijk zal hooren bij Kloos en Van Deyssel, in hun verdediging van den schoonheidscultus. Onder invloed van Zola's 'Assommoir' gaat Emants later de schildering van het walgingof afschuwwekkende in de literatuur verdedigen ('Schoonheid' in 'De Banier' van 1879) en in 1880 publiceert hij in 'Nederland' een studie over Toergeenjef, ook om tot de waardeering van Zola, Flaubert en Daudet mede te werken. Het artikel 'Schoonheid' en de scherpe voorrede van den bundel 'Een drietal novellen' zijn een apologie voor eigen kunst, voor het realisme van 'Een avontuur', dat door zijn mederedacteuren van 'De Banier', uit vrees voor hun lezerskring, was afgewezen. Niet alleen in die kritische opstellen, doch ook in eigen kunst toont Emants zich tusschen '70 en '80 een oorspronkelijk en krachtig kunstenaar: in zijn boeiende reisverhalen, in zijn weergeven van

psychopathische gevallen ('Fanny'), waarin hij altijd een meester zou blijven, in de uitbeelding van de ontgoocheling van zijn door zijn aanhangers teleurgestelden Apollo en den waarheidsaanbidder Julianus den Afvallige, in zijn dramatisering van de Lilithmythe, waarin hij den onontkoombaren wellust symboliseert. De aanval van Charles Boissevain op 'Lilith', was tegelijk een aanval op het veldwinnend naturalisme. Een geestverwant van Emants toonde zich zijn mederedacteur Jacques van Santen Kolff, die in uitstekende opstellen in 'De Banier' het realisme van Israëls, de Marissen, Mesdag, e.a. bewonderend verdedigt. Hij toont de verwantschap aan van de Haagsche School met de zeventiende-eeuwers en de schilders van Barbizon en constateert in 1877 met vreugde, dat Jacob Maris niet, als vorige schilders, een verhaaltje illustreert; dat zijn meisje met de pauweveer niets te maken heeft met 'Pauweveerke' van Cremer. Van Santen Kolff zegt: 'Een huwelijk tusschen de waarachtige schilderkunst en de letterkunde ware in Maris' oogen stellig een *mésalliance*'. Hier wordt de *peinture pure* bepleit, zooals later de *poésie pure*, en thans de *cinema pure*. Ook was Van Santen Kolff toen reeds een uitnemend Wagner-kenner. Realisme wijst hij ook aan in diens opera's. In 1882 vertrok Van Santen Kolff naar Berlijn, waar hij in 1897 overleed. Daar onderhield hij jarenlang correspondentie met Emile Zola, die hem zorgvuldig inlichtte over zijn bedoelingen en plannen. De 'Zolaïana', die o.a. in 'De Portefeuille' verschenen, getuigen van de buitengewone aandacht, waarmede Kolff alle werken van Zola bestudeerde. Intusschen hadden omstreeks 1880 Daudet en Zola hier vurige discipelen gekregen, naast felle bestrijders. In 'De Dietsche Warande' verdedigde de jeugdige Van Deyssel 'de eer der Fransche Meesters' en in verscheidene opstellen in 'De Amsterdammer', die niet alle zijn opgenomen in zijn bundels, roemde hij Daudet en Zola. In 1883 schrijft hij, naar aanleiding van de tooneelstukken van Zola, in een niet herdrukt artikel: 'Ons geslacht erkent slechts de fysika, onze Dante moet dus mijnheer Zola zijn'. Gerard Brom heeft in zijn mooi werk over 'Hollandsche schilders en schrijvers' met tal van treffende voorbeelden de verwantschap getoond tusschen de Nieuwe-Gidsers en de impressionistische schilders, Isaäc Israëls, Breitner, Witsen e.a., doch de vernieuwing van ons proza is, volgens spreker, in de eerste plaats te danken aan het voorbeeld der Fransche realistische meesters: Daudet, Zola, Goncourt. Het proza, dat Netscher in 1884 in het tijdschrift 'Nederland' schreef en dat door Van Deyssel als 'impressionistisch' werd geprezen, is zuiver Zolaïstisch. Ook in Van Deyssels 'Een Liefde' is overeenkomst te bespeuren met Daudet en Zola. Een merkwaardig voorbeeld van vernieuwing van stijl en taal, onder invloed van de Fransche realisten en Nederlandsche jongere critici, toont Emants, die in de voorstelling van menschen en dingen véél directer wordt, veel meer beschrijft van zijn personen zelf uit.

Wat de realisten eveneens aan de Nederlandsche schrijvers gegeven hebben, is 'durf waar te zijn', ook in de schildering van sexueele toestanden. Anderen werden aangetrokken door de menselijkheid en het medelijden bij de Franschen: Johan de Meester voelde, door Zola gevoed, zijn 'deterministisch 'bête humaine'-gevoel van alles-vergoeljkende deernis'; Robbers noemde de Franschen, met de Russen, de meest menselijke schrijvers. Van Groeningen, Hartog, Heyermans, later Querido, richtten door middel van hun realistische schildering van de sociale ellende een aanklacht tegen de kapitalistische maatschappij en de burgerlijke moraal. Tusschen 1885 en 1890 ontstaan een aantal romans, die alle min of meer onder den prikkel van het Fransche of Russische realisme zijn tot stand gekomen. De hoofdfiguren erin zijn zwakken, neurasthenici, erfelijk belosten, die ondergaan, vernietigd door zich zelf of door een verderfeljk milieu, o.a. 'Juffrouw Lina', van Emants, 'Een Passie', van Vosmeer de Spie (Maurits Wagenvoort), 'Eline Vere' van Couperus. Die werken, aldus besloot spreker, zijn geen slaafsche navolgingen van het buitenlandsch realisme, ze hebben een eigen persoonlijk karakter, doch wèl voelt men er den adem van de Fransche meesters in, van Zola vooral, van wien Couperus eenmaal, 'Thérèse Raquin' herlezend, getuigde: hij was de groote, loyale leermeester onzer generatie van prozaschrijvers'.

Den 11^{den} Januari 1929 werd de voordracht van Mr. L.G.N. Bouricius: 'Caput Germaniae' bij ziekteverhinderung van den schrijver door Dr. A.A. van Rijnbach voorgelezen. Dat Mr. Bouricius van zijn ziekbed niet meer zou opstaan werd niet vermoed, maar zijn naam is U genoemd onder degenen die ons in het verstreken jaar ontvielen. De korte inhoud was:

In de Antoninische beschrijving der van Rome uitgaande wegen volgen op Lugdunum Batavorum de woorden Caput Germaniae, het einde van Germanië. Daaronder wilde de heer B. begrijpen: het gedeelte van Rijnland tusschen Rijn en Maas. De heer Pabon heeft den weg hierheen terecht getraceerd onder andere langs de vroegere grens tusschen Rijswijk en Voorburg en over de Houtstraat en den Dennenweg in den Haag. Deze weg, waarvan in de Romeinsche literatuur met de vele berichten over dit gebied niets voorkomt, is hier in het waterland van veel belang geweest, eerst als grensscheiding (o.a. behoorde het geheele stuk tusschen dezen weg en den Rijn aan de Wassenaars), maar dan als waterkeering in het haf tusschen het duin en het binnenduin van Rijswijk naar Voorschoten, waardoor dit geheele haf in land (broekland) veranderde. Waarom stelden de Romeinen zoo veel belang in dit waterachtige, weinig vruchtbare gebied met zijn moeilijk te regeeren, vrijheidlievende bevolking? waarom stichtten zij hier onder Voorburg een legerplaats en groeven zij de Fossa Corbulonis? waarom vonden ze Lugdunum zoo belangrijk, dat zij het Caput Germaniae noemden, terwijl men daarentegen het

veroveren van midden-Duitschland na één poging opgaf en alleen de Eem bereikte? Omdat de weg van Rijn en Maas naar het als zeer rijk bekend staand Groot-Brittannië over deze streken liep, zooals o.a. door oudere vondsten zoowel hier als in Engeland bevestigd wordt. Een (zeer bescheiden) handelsplaats was het aan den Noordelijken Maasoever gelegen Masemunde (Terheide), gelegen op het punt, waar de weg naar het tegenwoordige Terheide samenkomt met den Rijnweg, dus met de verbinding met den Rijn. Of er aan den Rijn ook zulk een plaats lag, valt te betwijfelen. Niet alleen de legers volgden de handelswegen, doch ook de zending. De eerste Christenpredikers bereikten ons land in 690 uit Engeland en, zooals het oude Terwaan (eertijds een belangrijke Romeinsche plaats) een der eerste Bisschopszetels in België werd, zoo werd ook de eerste Christenkerk (in den vorm van een monasterium) bij het oude Masemunde op een terp in Monster gevestigd. Toen was waarschijnlijk de Maasmond reeds verzand en hadden de bevrachters zich naar Vlaardingen verplaatst. Krijgskundig werd Holland weer van belang, toen het omstreeks 800 een invalspoort voor de Noren en Denen werd. Aan Karel den Grooten de eer, niet alleen in Leiden den Burcht als middelpunt te hebben gebouwd, doch ook een net van heerwegen te hebben aangelegd met (zooals de Romeinen de Fossa Corbulonis gebruikt hadden) een nieuwe vaart, de Delf, van den Hoornbrug door een kleiplaat, waarop Delft zou ontstaan, naar het van Vlaardingen uit ingedijkte Scie (Overschie). Vlaardingen, Overschie en de kleiplaat lagen niet meer in de gouw Rijnland, maar in de gouw tusschen Lier en IJssel en de grens tusschen deze twee gouwen scheidde tevens het Friesche aasdoms- en het Frankische schepen-erfdomsrecht. Toen na het mislukken der verdediging de Frankische regeering hier weer vasten voet kreeg, werd waarschijnlijk als legeraanvoerder over het geheele vrijwel niets opbrengende gebied tusschen Zwin en Vlie, Gerolf aangesteld, die beloond werd met de inkomsten van de vischvangst in de monden van den Rijn en van geheel Rijnland, behalve tusschen den Romeinschen weg en den Rijn, waar die door het Wassenaarsche geslacht beheerd werd, en die van Leiden, welke voor het onderhoud van den Burggraaf aldaar werd aangewezen. In 922 kwamen daarbij de inkomsten van Kennemerland, waardoor het beheer van de Egmonder abdij aan den Graaf kwam; dit vormde een belangrijke inzet in den strijd tegen den Bisschop van Utrecht, welke ook op het gebied aan de Noordzee aanspraak maakte. Het politiek centrum werd toen, voorzoover er van een centrum sprake kon zijn, de abdij te Egmond. Deze toestand veranderde, toen vijftig jaren later, o.a. de bovengenoemde gouw tusschen Lier en IJssel, en daarmee Vlaanderen, in handen van den Graaf kwam: het oeconomisch centrum werd het bestuurscentrum en de Graaf noemde zich markgraaf van Vlaanderen. Twee honderd vijftig jaar later kwam

de Romeinsche weg nog eens in al zijn glorie voor den dag, toen Graaf Willem II, Roomsche Koning, zijn kasteel met den voorkant naar dien weg ontwierp. Zoo werd Caput Germaniae weer bestuurscentrum, wat het met eenige onderbrekingen tot heden is gebleven. Maar de tijden waren veranderd: de aan den weg wonende bevolking verhuisde eendeels naar het opkomende Delft, dat het oeconomische centrum van het Holland der middeleeuwen werd, anderdeels achter het kasteel, waardoor centraal-den Haag verrees. En toen de waterloozing van de hofgracht een nieuwe vaart vereischte, vergroef men een deel van den weg en verving hem door de nog bestaande verbinding met de Hoornbrug. De heer Bouricius zou het ontstaan van bedoelde Haagsche Vliet tegen anderer meening in, op ongeveer 1390 willen stellen, tegelijk met het vergrootte heemraadschap van Delftland. Het baljuwschap Rijnland werd daardoor teruggedrongen tot Wassenaar en het ten Noorden daarvan gelegen gebied; kerkelijk wendde Den Haag zich ook liever naar het nabijgelegen Delft, zoo kwam het onder het dekenaat Delfland, zooals het onder het waterschap van dien naam was ondergebracht. Eén zaak bleef, de grens van het aasdoms- en schependomsrecht, die tusschen Delft en den Haag lag. Ten slotte werd opgekomen tegen de meening der Duitsche Hanze-oekonomen en vooral tegen die, welke prof. Häpke een paar jaar geleden te Utrecht geuit had: de oeconomische wording van Zuid-Holland was niet het gevolg van de ligging op den scheepvaartweg tusschen de Noordelijke Hanzesteden en Brugge: het lag niet Noord-Zuid, maar Oost-West; het achterland van Rijnland tusschen Rijn en Maas lag langs Rijn en Maas, en het verkeer was op Engeland gericht.

Op Dinsdag 5 Februari, den dag waarop Vondel vóór 250 jaren stierf, hield ter toen belegde, eenigszins ongewone maandelijksche vergadering, Dr. J.L. Walch een voordracht: 'De dramatische bewogenheid in Vondel's tooneelstukken'. In de vergaderzaal was bijeengebracht een collectie Vondeliana, welke ook beide volgende dagen voor belangstellenden, ook van buiten onze Maatschappij, bleef tentoongesteld.

In zijn inleiding wees de heer Walch op het levend belang van het element der dramatische bewogenheid voor de waardeering van Vondel, waar die bij ons volk voornamelijk als dramatisch dichter voortleeft, en verbond aan de herdenking van den dichter een enkel woord van eerbiedige hulde aan diens trouwen vereerder en dienaar Willem Royaards, die ook door den voorzitter, prof. dr. J.W. Muller, bij de opening der vergadering was herdacht.

Spr. stelde zich de vraag: heeft Vondel nu eigenlijk dramatische qualiteiten, of zijn zijn tooneelspelen in wezen enkel epische gedichten, van lyriek en lyrische accenten doorvlochten? Bij de beantwoording van deze vraag moet men zich niet te lang laten ophouden op het terrein der historische, d.i. wetenschappelijke, waardeering der classicistische tragedie, noch aan den anderen

kant te veel bevangen blijven in de waardeeringen van onzen eigen tijd, die, nog onder den invloed van een eeuw romantiek en melodrama, zoo bijzonder veel hecht aan 'beweging', aan gebeuren. We kunnen begrijpen, waardoor men in den renaissance-tijd minder om 'handeling' in een stuk gaf en we kunnen aan den anderen kant gewend zijn aan 'beweging' op het tooneel, maar het is zaak zich rekenschap te geven van wat de 'dramatische bewogenheid' in wezen is:

Het is de innerlijke stuwung naar het conflict. Ze vereischt niet bepaald, dat er veel uiterlijks gebeurt; een kalm gesprek zal ook hoogst dramatisch zijn, wanneer we het doortrokken voelen van die stuwung, die haar hoogtepunt heeft veelal aan het slot van het voorlaatste bedrijf. Dramatische bewogenheid onderstelt voorts scherpe teekening der conflicteerende elementen in de ten tooneele gevoerde personages; in het mindersoortige spel, dat der 'beweging' en niet der 'bewogenheid', kunnen het ook de omstandigheden zijn die het conflict brengen. Spr. kwam dan tot de tweeledige vraag: 1e heeft Vondel deze eischen ook aan zijn tooneelwerk gesteld, 2e heeft hij eraan voldaan? Getuige het 'Berecht' voor de Jephtha heeft de dichter althans in het laatst van zijn leven, daarbij een volgeling blijvend van de klassieke theorie, zich volkomen van de beteekenis dezer eischen rekenschap gegeven. Maar hij is slechts langzamerhand tot dit inzicht van zijn 70ste jaar gekomen; in 1639 had hij nog vrij warrige denkbeelden hieromtrent; nauwkeuriger kennis van de Grieksche tragedie heeft hem de verheldering gebracht. Wat niet belet, dat hij nog menigmaal dit inzicht zou vergeten. Maar zijn practijk is het belangrijkste. Spreker behandelde een paar tooneelen uit den 'Palamedes' van treffende dramatische bewogenheid en gaf beschouwingen over 'Joseph in Dothan' en 'Jephtha'. Zijn conclusie was dat Vondel telkens in zijn tooneelwerk een echt dramatische visie toont; maar dat hij van den aanvang af zeer onder den invloed was van de opvatting dat de tragedie voor alles een dichtsoort is; waarbij zijn neigingen tot betoogend getuigen en pure lyriek hem belemmeren. Er zijn in zijn werk heel veel brokken, die niet van de 'stuwung' zijn doortogen, en waarbij het luisteren naar schoone epiek en lyriek op zichzelf inderdaad onze hoofdbezigheid is. Dat was voor de XVIIde eeuw, althans voor de eerste helft daarvan, minder een bezwaar dan voor ons. Maar er zijn ook een paar van zijn belangrijkste stukken, die geheel of bijna geheel dramatisch door hem zijn gezien, de 'Joseph' en de 'Jephtha'.

Ter vergadering van 1 Maart spraken de heeren K.R. G a l l a s over 'Brederoo's Lucelle en zijn Fransche bron' en Dr. D.C. H e s s e l i n g over 'Africana'.

De Lucelle van Louis le Jars, in 1576 te Parijs anoniem verschenen en herdrukt te Rouaan in 1600 en 1606, is een tragi-comédie in proza, geïnspireerd op Alessandro Pireslomini's 'Amor Constante'

van 1540. Was sinds het midden van de 16de eeuw het Fransche tooneel volmaakt klassiek georiënteerd, - met de Lucelle keerde het omstreeks 1600 op eenmaal terug naar de tragi-comédie, vol romantiek en realisme. In de evolutie van het Fransche tooneel beteekent de 'Lucelle' dus wel een zeer bijzonder moment. In 1607 verscheen, wederom te Rouaan, een vierde, door Jacques Duhamel berijmde editie. Die uitgaaf moet Brederoo hebben gekend. Spreker zette uiteen welke realistische en romantische elementen in deze echte 'comédie bourgeoise' Breeroo moeten hebben aangetrokken en hoe hij ertoe kwam juist dit werk op te dragen aan Tesselschade. Dan gaf hij aan welke wijzigingen Breeroo aanbracht. Deze is erin geslaagd een voortreffelijke Nederduitsche bewerking van de Fransche Lucelle te leveren.

De heer Hesseling vestigde de aandacht op de door Dr. Francken in de archieven van Kaapstad aangetroffen bewijzen van een reeds in 1670 zeer duidelijke deflexie onzer taal, alsook van het samenleven der kolonisten met slavinnen, wier kinderen - ook die van Europeesche vaders - hun vadertaal radbraakten. Een jonge kolonist van zuiver Europeesche afstamming, die in 1707, in een tijd van politieke onrust, zich verzette tegen den landdrost, riep uit: 'Ik ben een Afrikaander!' Dat bewijst hoe vroeg in Zuid-Afrika het besef is ontstaan van een nieuw onafhankelijk volk te zijn of te worden. Een in de Nieuwe Courant van 17 November 1928 afgedrukt zoogenaamd 17de eeuwsch document in Zuid-Afrikaansch, dat moest bewijzen, hoe toen reeds het Afrikaansch als afzonderlijke taal zou hebben bestaan, is blijkens de Anglicismen een valsch stuk van modern maaksel.

Op 12 April hield Mevr. Annie van Wageningen-Salmons een causerie naar aanleiding van Boutens' Lieder van Isoude.

In de literatuur - aldus spreekster - wordt de echtelijke liefde maar zelden verheerlijkt; maar in alle tijden en in alle landen wijdden de meest uiteenlopende auteurs hun aandacht aan de niet maatschappelijk geregelde betrekkingen in hun verschillende nuances: 'La fille Elisa' van de Goncourt, 'La dame aux camélias' van Dumas, Gretchen uit Faust, Klärchen uit Egmont, Anna Karenina van Tolstoj, Irene uit den grooten romancyclus van Galsworthy, allemaal vrouwen, op wie iets aan te merken valt. In onze eigen literatuur: 'Geertje' van Johan de Meester, 'Helene Servaes' van Herman Robbers, 'Een vrouw als zij' van Elis. Zernicke en de épopée van Speenhoff voor 'Het meisje dat men nooit vergeet'. Deze belangstelling is geen 'modern' verschijnsel, want hoevele nonnen hebben in de middeleeuwen trouw haar dienst in de kloosters vervuld en haar blanke hart aan haar Heiland gewijd, ... haar namen zijn vergeten, maar die ééne, die niet volhardde, die zwichtte voor de verlokkingen van de wereld: Beatrijs, zij is bezongen en verheerlijkt, zoowel in de middeleeuwen als in onzen tijd. Honderden koninginnen

zullen in de Middeleeuwen hun echtgenoot hebben liefgehad en hem de taak van het regeeren hebben verlicht; wie weet nog hun namen? Maar er was er één, die niet trouw was, die haar goeden ouden koning bedroog en 's nachts vluchtte naar haar jongen minnaar, en als we haar naam hooren, gaat er nòg een ontroering door ons hart: Isoude, verheerlijkt in de oude legenden, in de opera van Wagner, in het boek van Bédier, in de gedichten van Boutens .... Het verhaal van Bédier, een kostbaar vieux neuf, houdt zich aan de oude overlevering, maar is daardoor voor ons modern gevoel wel eens te zeer illustratie van het spreekwoord: liefde zoekt list. In de liederen van Boutens is de geschiedenis van alle tijdelijkheid en toevalligheid ontdaan en teruggebracht tot haar eeuwige kern: een liefde, machtig en overheerschend, die geen plaats vindt om te bloeien en die, als ze getracht heeft de hinderpalen te negeeren en alleen met eigen wenschen rekening te houden, ervaart, dat ze daarmee de gaafheid van haar eigen wezen aantast. In de plaats van de verraders in de oude vertelling, die de gelieven altijd dwars zitten, is bij Boutens de waarschuwing van het eigen innerlijk gekomen. Op deze wijze heeft hij het conflict verdiept, en ons het besef bijgebracht, dat 'geluk' niet iets is, dat je nemen of desnoods stelen kunt, maar dat het een genade is, die slechts in een zuiver hart neerdaalt. Na enkele liederen van Isoude te hebben voorgelezen, herinnerde spreekster aan de uitspraak, dat een volk de kunst heeft, die het verdient. Maar maken we het er eigenlijk wel naar, om zoo'n zeldzaam dichter als Boutens te 'verdienen'? Stephan Zweig heeft gezegd, dat de tegenwoordige jeugd geen verzen meer leest. Is dat zoo, dan hebben de dichters hun toegewijdste auditorium verloren, omdat het altijd in de eerste plaats de jonge menschen zijn geweest, die voor poëzie openstonden. Maar dan zal de dichter de belangstelling voor zijn werk bij de oudere generatie moeten vinden en ook daarom was spr. dankbaar, in dezen kring voor de liederen van Isoude te hebben mogen getuigen.

Dr. L. K n a p p e r t sprak op 3 Mei over 'Sint Eustatius toen en nu'.

Zijn studiën, over de Nederlandsche handelskerken, zeide spreker, hadden hem natuurlijk ook naar onze drie Bovenwindsche eilanden gebracht, waarvan hij thans bezig was de geschiedenis te schrijven. De oude archieven, waarvan veel verloren ging, zijn daarvoor toch nog rijk genoeg. Spreker wenschte echter dezen avond meer het tegenwoordige dan het verleden te behandelen. Tot goed verstand van het heden is het echter noodig te weten, dat de Bovenwindsche Eilanden vrije kolonies waren en eerst in 1682 aan de West-Indische Comp. kwamen; dat zij niet onder directie van Curaçao wilden staan, maar aanstonds onder Heeren X; dat wel is waar de taal, door nog gemakkelijk aan te wijzen oorzaken, overwegend Engelsch is geworden, maar dat men zich evenzeer Nederlandsch is blijven voelen; en eindelijk

dat handel en scheepvaart van het begin der 18^e eeuw af tot grooten bloei kwamen, totdat Rodney op dien noodlottigen 3^{den} Februari 1781 Sint Eustatius den slag toebracht, waarvan het zich nimmer heeft hersteld, maar dat Sint Eustatius en Sint Maarten toch vooral landbouw- en veeteelteilanden zijn, eenmaal met plantages overdekt, rijk aan suikerriet, katoen, kokosboomen. Tot het tegenwoordige komende, handelde spreker eerst over het bestuur. Het wordt gevoerd van Curaçao uit, met miskennis en verwaarloozing van de belangen der Bovenwindsche Eilanden. Op Sint Maarten zetelt de gezaghebber der drie eilanden, op de beide andere heeft hij een plaatsvervanger. Behalve dat er ontevredenheid heerscht over de personen der ambtenaren, is het vooral het stelsel dat men veranderen wil. Los van den Kolonialen Raad op Curaçao, weder rechtstreeks samenwerking met het Plein! Deze Los-van-Curaçao-beweging is geenszins anti-Nederlandsch, de bevolking toont dat telkens overtuigend, maar men wil zelfbeschikking onder toezicht en leiding van het Moederland. Tot de zware grieven behooren: de door het gouvernement bevorderde emigratie, waardoor thans op de eilanden de noodigste werkkrachten voor landbouw en zoutwinning ontbreken; de verwaarloozing van landbouw en veeteelt, vooral doordat de regeering het modern bedrijf aan de bevolking niet leert. De heer G.J. van Grol, oud-gezaghebber van Sint Eustatius, heeft daar prachtig werk gedaan door de wederinvoering der katoenplant, maar de agrarische maatregelen van het gouvernement bleven onvoldoende. Gouverneur Fruytier heeft thans f 1000.- uitgetrokken voor de kokosteelt. Een grief is voorts de voorgestelde afschaffing van den accijns op gedistilleerd, waardoor de eilanden smokkelnesten voor al de Caraïbische eilanden zullen worden. 'Is het oorbaar', vraagt Oost en West van 16 Mei 1928, 'dat Willemstad ons de rum- en jeneverflesch voor den mond wil zetten onder sanctie van den Ned. wetgever?' Ergernis heeft ook de houding der ambtenaren na de stormramp van 12 Sept. 1928 gewekt. Spreker eindigde zijn, door kaarten en prenten toegelichte voordracht met den hartelijken wensch, dat ons volk oog moge krijgen voor het groote onrecht dat daar op dit kleine stukje van groot-Nederland geschiedt.

Aan het einde van die Mei-vergadering met haar besloemingen van verslagen, brieven, lijsten en commissies, deed de heer F. D r i e s s e n nog een mededeeling over de legendarische Zee van Belgisch Tongeren.

In den bundel 'Handelingen en Levensberichten 1927-1928' verschenen, behalve de voordracht van Dr. N. J a p i k s e ter vorige jaarvergadering, vijftien levensberichten, waarvoor wij onzen dank aan schrijfsters en schrijvers te dezer plaatse mogen herhalen.

Op aanzoek onzer Commissie voor Taal- en Letterkunde, verklaarde de heer S.P. L'Honoré Naber zich bereid, als n°. 4 van de door onze Maatschappij op touw gezette reeks herdrukken

van populaire oudere geschriften, een bundel te bewerken en uit te geven van zes oude reisverhalen over walvischvaarten, overwinteringen en jachtbedrijven in het hoge Noorden uit de jaren 1633-1635. Twee daarvan zijn ontleend aan nog onuitgegeven journalen van De Ruyter. De heer Naber heeft zich met voortvarendheid en kunde van zijn taak gekweten, zoodat tekst en al klaar ligt om ter perse te gaan.

Daar voorts de herdruk der vermaarde reis van Willem IJsbrantsz. Bontekoe, als n°. 1 van de reeks in 1915 bezorgd door Dr. G.J. Hoogewerff, was uitverkocht, en de uitgever gezind bleek dezen herdruk opnieuw ter perse te leggen, zoo heeft Dr. Hoogewerff, op verzoek van de Commissie voor Taal- en Letterkunde, op zich genomen, om tekst, inleiding en aantekeningen waar noodig te herzien. Ook deze nieuwe herdruk is in hoofdzaak persklaar.

Beide uitgaven zullen nog wel in 1929 het licht zien.

Met de Koninklijke Vlaamsche Academie te Gent werd gepoogd tot samenwerking te geraken inzake de voltooiing van K. Stallaert's 'Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden'. De uitgave vanwege onze Maatschappij was in de jaren 1885-1893 gevorderd van *A* tot *Overdrach* en de druk verder nog (tot *Poer*), toen door het sterven van den heer Stallaert het werk kwam stil te liggen. De onbewerkte ruwe bouwstof voor het vervolg - materiaal waarvan de eigendom blijkens door den heer Stallaert schriftelijk gedane toezegging onze Maatschappij behoort - werd ruim een jaar geleden teruggevonden in het gebouw van de Vlaamsche Academie. Wordt dit materiaal ons persklaar geleverd, dan achten wij het plicht, de gestaakte uitgave te hervatten en dit voor de taal- en rechtsgeschiedenis belangrijke Glossarium te voltooien. Alzoo heeft Uw Bestuur aan de Vlaamsche Academie een regeling in overweging gegeven, volgens welke *zij* de zorg op zich zou nemen van de bewerking der bouwstoffen tot een persklaar handschrift, dat dan door *onze* Maatschappij kon worden gedrukt en uitgegeven. Eergisteren werd het antwoord ontvangen. De Academie heeft den heer Mr. E.J. Strubbe te Brugge het voortzetten van Stallaert's Glossarium toevertrouwd. In een volgende vergadering hopen wij U nadere mededeelingen en ook voorstellen te kunnen doen.

Verleden jaar is door Dr. J.W. Muller, thans onze Voorzitter, geopperd, dat de Maatschappij, tezamen met het Frederik-Muller-Fonds, een Bibliographie zou scheppen van Nederlandsche taal-, letter-, geschied- en oudheidkunde. Daarmee kon meteen eenigermate worden tegemoetgekomen aan den anders waarschijnlijk wel nimmer te vervullen wensch naar een nieuwen catalogus onzer Boekerij. De wenschelijkheid is beëamd, zoo door de Commissiën voor Taal- en Letterkunde en Geschied- en Oudheidkunde, als door het Bestuur; doch de uitvoerbaarheid is nog in onderzoek bij een commissie van leden van het Frederik-Muller-

Fonds en van onze Maatschappij. Ook hierover hopen wij U later nadere mededeelingen te kunnen doen.

Volle instemming van Uw Bestuur had het voorstel van Dr. J.P.M.L. de Vries, om hier in onze Boekerij, een archief te stichten voor het bewaren van voornamelijk geschreven bouwstoffen voor Nederlandsche volkskunde (folklore). Aan de October-vergadering zal worden voorgesteld, de noodige voorbereidingen te treffen.

Bij de begrafenis van den heer C.W. van der Hoogt werd Uw Bestuur, bij verhindering van den Voorzitter, vertegenwoordigd door Dr. J. Heinsius en Uw Secretaris.

De Voorzitter vertegenwoordigde de Maatschappij bij de hulding van ons buitenlandsch lid, den Vlaamschen toponymist Karel de Flou te Brugge op 4 November 1928, en bij het jubileum van ons voormalig bestuurslid Johanna W.A. Naber te 's Gravenhage op 25 Maart 1929.

De Maatschappij ontvielen door overlijden 14 gewone leden en 1 buitenlandsch lid. Zij telt thans 1 eereid, 540 gewone leden in Nederiand, 11 in onze overzeesche gewesten en 23 in den vreemde, en 163 buitenlandsche leden, waarvan 20 de rechten en verplichtingen van gewone leden aanvaard hebben; een totaalcijfer dus van 738.

Ten slotte kan worden gemeld de herbezetting van onze oude Bestuurskamer hier in het Nutsgebouw. Van 1864 tot 1908 was die kamer *de* kamer van Letterkunde. Toen stichtte de Damesstudentenvereeniging er haar leeszaal, en die bleef daar gevestigd, tot in 1928 de Vrouwelijke Studenten hier wegtrokken, om te verhuizen naar een eigen gebouw. Zoo'n eigen 'huis' te betrekken, daartoe is Letterkunde niet in staat, maar een eigen 'thuis' is tenminste gewonnen, sinds de oude Bestuurskamer met aangrenzend vertrek konden worden ingehuurd en aangekleed met eigen goed: meubelen en kasten die vanouds ons eigendom waren; de kast, indertijd aan Prof. Verdam voor de bouwstoffen van zijn Middel-Nederlandsch Woordenboek geschonken en door hem aan onze Maatschappij vermaakt; borstbeelden, portretten, schilderijen en prenten, in 1877 en 1879 aan het Stedelijk Museum in bruikleen afgestaan, doch nu teruggevraagd, en voor het grootste deel terugontvangen; enkele meubelen en voorwerpen, aangeschaft uit de beide in het vorig jaarverslag vermelde giften; en nog een paar aanvullende schenkingen, - ziet daar de uitrusting van onze herwonnen Bestuurskamer. Archief en Uitgaven van de Maatschappij heeft men er bij de hand, zoodat Uw Bestuur en de Vaste Commissiën een uitnemende vergaderzaal gewonnen hebben. Mogen frisch initiatief en wijs beleid er steeds wonen, zoodat U tevreden kunt zijn over de mededeelingen die U in komende jaren zullen geworden, en de voorstellen, waarvoor Uwe medewerking zal worden gevraagd.

Bijlage IV. Verslag van de bibliothecaris.

In het afgelopen jaar valt als belangrijkste aanwinst voor onze Bibliotheek te vermelden een grote verzameling brieven, die de uitgever A.C. Kruseman in de jaren 1840-1881 van verschillende vrienden, dichters, schilders en wetenschappelijke auteurs ontving. Deze zeer uitgebreide correspondentie, naar chronologische volgorde in 33 banden gebonden, vormt een zeer welkome aanvulling van hetgeen de Bibliotheek der Maatschappij reeds eerder uit de nalatenschap van Kruseman mocht ontvangen (zie: Handelingen 1894/95, blz. 44 vlg.; 1899/1900, blz. 77 en 1900/01, blz. 95 en 101 vlg.).

De tans ontvangen verzameling, die ons door de zeer gewaardeerde medewerking van de heer H.D. Tjeenk Willink Jr. te Haarlem uit de nalatenschap van wijlen Dr. J. Nieuwenhuijzen Kruseman gewerd en naar schatting minstens 5000 brieven omvat, is om verschillende redenen van veel belang. Men vindt onder de schrijvers nagenoeg alle personen van enige betekenis uit het genoemde tijdvak, met wie Kruseman òf persoonlijk bevriend was òf een meer zakelijke correspondentie voerde. Voor de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel, maar evenzeer voor die der Letterkunde zijn deze brieven dus van groot belang; men kan verder gaan en deze aanwinst als van hoge betekenis beschouwen voor de geschiedenis der Nederlandse beschaving, van het geestesleven in de negentiende eeuw. Ik vermijd namen van briefschrijvers te noemen, daar volledigheid wegens het grote aantal onmogelijk is en het noemen van enkele namen een eenzijdige voorstelling zou geven; alleen betreurt men dikwijls bij het lezen der brieven, dat niet tevens de brieven van Kruseman zelf daarbij konden gevoegd worden.

Van deze brieven is reeds gebruik gemaakt door wijlen J.W. Enschedé voor zijn levensbeschrijving van A.C. Kruseman (Amsterdam, 1899-1902, 2 dln). Hij maakte er regesten van 'om de vele bijzonderheden daarin opgehoopt' (vgl. Dl. I, blz. III-IV). Het zou voor de toekomstige gebruikers der brieven misschien van veel belang zijn, dat deze regesten in het bezit der Maatschappij kwamen, aangenomen dat ze nog bestaan, daar het inventariseren en vooral het geheel lezen van deze grote hoeveelheid brieven niet spoedig opnieuw in zijn geheel zal kunnen

ondernomen worden. Het is mij nog niet mogen gelukken uit te vinden of de genoemde regesten nog bestaan en waar zij uit de nalatenschap van Enschedé terecht gekomen zijn. Misschien kan de vermelding te dezer plaatse van deze zaak bijdragen tot de opsporing, nog beter aanleiding geven aan de tegenwoordige eigenaar de regesten bij de brieven te voegen.

Voorts ontving de Bibliotheek nog enige brieven, nl. van Petronella Moens, J. Kisselius en M. de Vries, ten geschenke van de heer E. von Scherling te Leiden, die ook een verzameling handschriften van nagelaten en ten dele onuitgegeven gedichten en opstellen enz. van ds. A.P. van Groningen (zie zijn Levensbericht door W. Moll, Bijlagen tot de Hand. 1864, blz. 141 vlgg.) schonk. Van dezelfde schenker mocht de Bibliotheek ook een afschrift ontvangen van fragmenten van de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch (zie: Tijdschr. v. Ned. T. en L. 48, blz. 143 vlg.).

De Bibliotheek werd dit jaar vermeerderd met 260 boekwerken en 66 overdrukken; van 200 tijdschriften en vervolgw werken werden afleveringen of vervolgen ontvangen. Uit de bibliotheek van wijlen W.P. van Stockum Jr. werden een paar oude drukken van werken van Bredero aangekocht, uit die van wijlen Jan te Winkel enige volksboeken.

Behalve van de Verenigingen, Genootschappen en Openbare Instellingen, waarmede onze Bibliotheek in ruilverkeer staat, werden van verschillende leden en belangstellenden boeken ten geschenke ontvangen; de namen der schenkers vindt men achter dit jaarverslag vermeld. Hoe zeer ook dankbaar voor hetgeen ontvangen werd, meen ik toch wel de wens te mogen uitspreken, dat de leden der Maatschappij meer dan tot nu toe het geval is, hun werken ter plaatsing in de Bibliotheek zullen willen toezenden. Inzonderheid is het echter gewenst, dat zij die voor het samenstellen van wetenschappelijke of andere werken gebruik maken van de kostbare verzamelingen onzer Bibliotheek deze hulp tonen te waarderen door het door hen geschreven en uitgegeven werk aan die verzameling toe te voegen; in het biezonder geldt dit van de schrijvers van proefschriften.

De tentoonstelling van Vondeliana op 5, 6 en 7 Februari omvatte het voornaamste van wat in de Bibliotheek der Maatschappij aan brieven, handschriften en uitgaven van Vondels gedichten en aan boeken over 's dichters leven en werken aanwezig is, aangevuld met belangrijke Mss. en zeldzame drukken uit de Universiteitsbibliotheek. Het Prentenkabinet verschaftte enige portretten en prenten op Vondel betrekking hebbende, terwijl de Bibliotheca Thysiana een verzameling plano-drukken beschikbaar stelde. Zo kon door de gewaardeerde medewerking van velen, waarbij ook nog bijdragen van Dr. A. Beets en Dr. G.J. Boekenoogen dankbaar te vermelden zijn, in korte tijd een kleine verzameling bijeengebracht worden voldoende

om een denkbeeld te geven van Vondels persoon en werk.

Het doet mij zeer veel genoegen te kunnen vermelden, dat het Bestuur zijn toestemming verleende voor het wederopvatten van een oude en m.i. goede gewoonte, nl. het afdrukken van de lijst der aanwinsten in de Handelingen der Maatschappij, in 1916 wegens de hoge drukkosten gestaakt. Daar de alfabetiese catalogi van de Universiteitsbibliotheek en van de Bibliotheek der Maatschappij zijn samengevoegd en van de gedrukte catalogus van 1887/89 geen Supplement is uitgegeven, is het boekenbezit der Maatschappij niet meer in een afzonderlijke catalogus vastgelegd. Des te meer valt het te betreuren, dat over het tijdvak 1916-1928 geen gedrukte lijsten der aanwinsten aanwezig zijn. Gaarne had ik de afzonderlijke catalogus der boeken van de Maatschappij, die nog op de Universiteits-Bibliotheek aanwezig is in bruikleen ontvangen en doen aanvullen tot de tegenwoordige tijd, waardoor het overzien van het gehele boekenbezit der Maatschappij zeer vergemakkelikt zou zijn, doch dit plan stuitte af op bezwaren van de Directeur der Universiteits-Bibliotheek. Moge de nu weer opgevatte uitgave van de lijst der aanwinsten voor velen nut afwerpen en het ontbreken van een volledige systematische catalogus der Maatschappij enigszins minder doen gevoelen.

De Bibliotheek-commissie en de ambtenaren der Universiteits-Bibliotheek hebben aanspraak op mijn erkentelijkheid voor de welwillende wijze, waarop zij mij bij het aanvaarden en waarnemen van mijn functie zijn te hulp gekomen; het meest voel ik mij in dit opzicht verplicht aan mijn voorganger Dr. R. van der Meulen, die steeds bereid was mij te helpen, wanneer ik een beroep deed op zijn grote ervaring en kennis.

A.A. VAN RIJNBACH.

Lijst van personen en instellingen die de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het genootschapsjaar 1928-1929 met geschenken hebben vereerd.

1. Mej. A.E. Adriani, Leiden.
2. Mevr. J. van Ammers-Küller, Amsterdam.
3. Stedelijk Bestuur van Antwerpen.
4. Dr. Th. Baader, Nijmegen.
5. G.C. van Balen Blanken, Bovenkarspel.
6. Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetensch., Batavia.
7. Dr. N.J. Beversen, Voorburg.
8. Dr. G.J. Boekenooen, Leiden.
9. Sir William A. Craigie, Chicago.
10. Departement van Onderw., Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage.
11. P.J.J. Diermanse, 's-Gravenhage.
12. Mevr. A. van Gogh-Kaulbach, Amsterdam.
13. K.H. de Haas, Rotterdam.
14. Dr. D.C. Hesseling, Wassenaar.
15. C.J. van Houten & Zoon, Weesp.
16. Hyman, Stenfert Kroese en Van der Zande, Arnhem.
17. Joh. Knudsen, Vanløse (Kopenhagen).
18. Dr. N.J. Krom, Leiden.
19. Mr. J. Kunst, Bandoeng.
20. Mr. Aart van der Leeuw, Voorburg.
21. S.W.F. Margadant, 's-Gravenhage.
22. Dr. R. van der Meulen, Leiden.
23. J.M. Meulenhoff, Amsterdam.
24. Dr. C.H. Ph. Meyer, 's-Gravenhage.
25. Mej. F. de Meyier, 's-Gravenhage.
26. Dr. J.W. Muller, Oegstgeest.
27. Raden Mas Notâ Soerotâ, 's-Gravenhage.
28. Dr. Ir. J.H. Plantenga, Wassenaar.
29. M.J. Premsele, Amsterdam.
30. Dr. A. Schillings, Weltevreden.
31. Dr. W.H. Staverman, Deventer.
32. Dr. J.F.M. Sterck, Aerdenhout.
33. W.P. van Stockum & Zoon, 's-Gravenhage.
34. F^a. Tieleman & Dros, Leiden.
35. Dr. Jan de Vries, Leiden.
36. H.M. Werner, De Steeg.

Lijst der handschriften en boeken waarmede de bibliotheek is vermeerderd.

I. Handschriften.

a. Afschrift van fragmenten van de Roman van Heinric ende Margriete van Limborch, gevonden op schutbladen van een ex. van Campanus, De vita Brachai. Bas. 1545.

b. Brief van J. Kisselius aan?, 29 Mei 1802.

c. Brief van Petronella Moens aan?, 29 Jan. 1804.

d. Brief van Dr. M. de Vries aan de uitgever v.h. Tijdschr. 'De Nederlandsche Taal', 20 Oct. 1855.

e. Brief van Dr. M. de Vries aan idem, 16 Febr. 1856.

f. Verzameling handschriften van gedichten, preken enz. van Ds. A.P. van Groningen, waarbij brief van Ds. J. van Geuns aan onbekende, 3 Oct. 1865.

a-f. Geschenk van de heer E. von Scherling te Leiden.

g. Verzameling van brieven gericht aan de uitgever A.C. Kruseman, te Haarlem, 1840-1881; naar chronologische volgorde gebonden in 33 banden.

Uit de nalatenschap van Dr. J. Nieuwenhuijzen Kruseman te Haarlem.

II. Boeken¹.

Aggavamsa. Saddanti. La grammaire palie. Texte établi par Helmer Smith. Lund, 1928.

I. Padam I (Pariccheda I-XIV).

Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund.

XII : 1.

Ammers-Küller, Jo van. Tantalus. 5e dr. Amst., 1928. (2 en 23).

Antéchrist. Deux versions inédites de la légende de l'Antéchrist en vers français du XIIIe siècle, publiées par E. Walberg. Lund, 1928.

Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund.

XIV.

Balen Blanken, G.C. van. 'n Vreemde eend in de bait of vrayen is laijen. Olek spul in ien bedraif. [Hoorn, z.j.]. (5).

Barbas, J.A. Uit het land van Arkel. Beschrijving van Heukelum. Nijmegen, 1892.

¹ Van boeken in-8° is het formaat niet vermeld.

Het cijfer achter de titel geplaatst verwijst naar de met hetzelfde cijfer aangeduide naam van de schenker in de hiervoor geplaatste lijst van schenkers.

Becker, Arthur. Stavenhagen und seine Stellung in der Entwicklung des deutschen Dramas. Kiel, 1927.

Bergsma, J. Woordenboek bevattende Drentsche woorden en uitdrukkingen. Afl. 1. Gron., 1906. (26).

Berty, J. Quand le vautour roucoule ... Roman. Paris, 1929. (29).

Blikslager, G. Stimmen der Heimat. Niederdeutsches Volksleben im Spiegel des ostfriesischen Volksreims. Norden, 1928.

Bloem, J.C. Het verlangen. 2e dr. Amst., 1926.

Blonden, J.L. Catalogus van de incunabelen van de Openbare Stadsbibliotheek van Maastricht. Maastr., [1928].

Bom, Emm. de. Dagwerk voor Vlaanderen. Ontmoetingen en portretten. Feestuitgave 9 November (1868-1928). Amst., 1928. 4°.

Bosman, F.C.L. Drama en toneel in Suid-Afrika. Deel I: 1652-1855. Kaapst., 1928. Met pltn.

Bredero, G.A. Treur-spel van Rodd'rick ende Alphonsus. Eerst ghespeelt op de Amsterd. kamer in 't jaar 1611. Ende daar na vervat 1616..... Amst., 1616. 4°.

Bredero, G.A. Stommen ridder. Gespeelt op de Nederduytsche Academie. Amst., 1620. 4°.

Bredero, G.A. Liefde en lied. Bevattende zoo liederen als klinkdichten, uitgezocht en ingeleid door J.B. Schepers. Amst., 1918. Langw. 8°.

Tweede uitg. d. Vereeniging Joan Blaeu.

Bredero, G.A. Spaansche Brabander. Blijspel, toegelicht door F.A. Stoett. Zutph., 1919.

Klass. letterk. pantheon, n°. 121-122.

Bredero, G.A. Spaansche Brabander .... Uitgeg. en van eene inleiding en aanteekeningen voorz. d.T. Terwey. 3de herz. uitg. door C.G.N. de Vooy. Gron., 1920.

Bibliotheek van Nederl. letterkunde, n°. 5-6.

Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland, uitgeg. door H.J. Smit. Dl. I, 1150-1485. 's-Gravenh., 1928. 2 dln.

Rijks geschiedk. publicatiën, 65-66.

Brouwer, D. Gids voor Enkhuizen. 2° dr. Enkh., 1915.

Bruggeman, J. Inventaris van de archieven bij het metropolitaan kapittel van Utrecht van de R.K. kerk der oud-bisschoppelijke clerezie. 's-Gravenh., 1928.(10).

Bruggencate, A. ten. Hollandsche molens. Leiden, uitg. van Tieleman en Dros, 1928. 4°. (34).

Bubeník, J. Dev né stavby lidové. Sešit I. Praag, 1924.

Bülck, Rud. Das schleswig-holsteinische Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789. Flensburg, 1928.

Commissaris, A.C.J. Van toen wij vrij werden. Eenige hoofdstukken uit de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert 1795. Gron., 1928.

I. Van schuilkerk tot kathedraal, 1795-1853.

Coornhert, D.V. Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van-, uitgeg. door B. Becker. 's-Gravenh., 1928.

Rijks geschiedk. publicatiën, Kleine serie 25.

Cornelissen, J. Nederlandsche volkshumor op stad en dorp, land en volk... Dl. I- . Antwerpen, 1929- .

Dagh-register gehouden int Casteel Batavia. Anno 1682. Dl. I- . Batavia, 1928- . (6).

Dickens, Ch. Nelly. Vertaling van C.M. Mensing. Schiedam, 1881. (22).

Dictionary of English in America. [by John Dollard]. Chicago, [1928]. (9).

Humanities research series VIII.

The University of Chicago.

Dictionary, The Oxford English, Completed. 1884-1928. [Oxford], 1928. 4°. (9).

The Periodical, vol. XIII, n°. 143.

Duyse, Flor. van. Nederlandsch liederboek. I. Vaderlandsche en plaatselijke liederen. 4° dr. Met tekstboekje. Gent, 1928. 2 dln. 4°.

Dijk, G. van. Honderd Jaar. Eeuwboek 1828-1928, bij het eeuwfeest der firma C.J. van Houten en Zoon. 's-Gravenh., 1928. (22).

Eeckhout, Joris. Karel van de Woestijne. Met portret. Den Haag, [1928].

Mannen van beteekenis. II.

Eeden, Fred. van. Sirius en Siderius. I-III. Amst., 1914-24. 3 dln.

1. De ouders. 2. Het kind. 3. Geroepen of verkooren?

Eibrink-Jansen, E.A.M. De opkomst van de vroedschap in enkele Hollandsche steden. Haarl., 1927. (26).

Elberts, W.A. Historische wandelingen in en om Zwolle. 2^e dr. bewerkt door C.W. van der Pot Bz. Zwolle, 1910.

Erasmus, Janus. Opera posthuma. I-II. Amst., 1691. 2 dln in 1 bnd. 12°.

Erichsen, Ernst. Die deutsche Politik des Grafen Beust im Jahre 1870. Kiel, 1927.

Erzähler, Hamburger. Beiträge von Heinr. Behnken, Herm. Claudius u. A. Hamburg, [1928].

Quickborn-Bücher, n°. 37.

Feigel, F.K. 'Das Heilige'. Kritische Abhandlung über Rudolf Otto's gleichnamiges Buch. Haarl, 1929.

Verhandelingen rakende den natuurl. en geopenb. godsdienst uitg. d. Teyler's godg. genootsch. N. Ser., 23.

Flaes, C. Buiten de Uiterdon. Marine-verhalen. Amst., z.j.

Floou, K. de. Woordenboek der toponymie. Dl. VIII. Gent, 1928.

Kon. Vlaamsche Acad. v. Taal- en Lett.

Folklore, Brabantse. Bulletin van den provinciedienst voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen. Jrg. I, III-VII. Brussel, 1921, 1923-8.

Frank, Emma. Der Schlangenkuss. Die Geschichte eines Erlösungsmotivs in deutscher Volksdichtung. Leipzig, 1928.

Frenken, A.M. Helmond in het verleden. I- . ['s Hertogenb.], 1928- . Met afb.

Uitgave v.h. Prov. Genootsch. v.K. en W. in Noordbrabant.

Frijns, W.M. Vondel en de 'Zeestar'. Leuven, 1928.

Garrer, A.H. In een betenhuis van 1682 tot 1692. Haarl., 1929.

Uitgave d. Vereeniging 'Haerlem'.

Gedenkb o e k der feesten, ingericht door de stad Antwerpen, ter gelegenheid van de 350^e verjaring van P.P. Rubens' geboorte [1577-1927]. Antw., 1928. Met pln. 4°. (3).

Gedenkb o e k ter herinnering aan den 70^{en} verjaardag en het 50-jarig Nederlandschap van H.M. de Koningin-Moeder. Leiden, 1928.

G i d s in het Volkenkundig Museum [van de] Kon. vereeniging Koloniaal Instituut. [Amsterdam, 1928]. langw. 8°. (18).

IV. N.J. Krom, Het Hindoeïsme.

G i l t a y , H. Open brief aan Dr. G. Kalff Jr. Delft, 1928.

G i n n e k e n , J a c . v a n . Handboek der Nederlandsche taal. Dl. I- . 's Hertogenb., 1928- .

I. Sociologische structuur. I. 2^e dr.

G i n n e k e n , J a c . v a n . De geschiedenis der middelnederlandsche letterkunde in het licht der ethnologische literatuur-wetenschap. Rede. Nijm., 1928.

G i n n e k e n , J a c . v a n . Op zoek naar den oudsten tekst en den waren schrijver van het eerste boek der Navolging van Christus. Tekstvergelijkende spoor-naspeuringen. Wetteren, 1929. 4°.

Kon. Vlaamsche Akad. v. Taal- en Letterk.

- Gogh-Kaulbach, A. van. De groote vijand. Huis ter Heide, 1927. (12).
 Gogh-Kaulbach, A. van. De verborgen kracht. Amst., 1928. (12).
 Gogh-Kaulbach, A. van. Moeder. 9° dr. Amst., z.j. (12).
 Groth, Klaus. De Heisterkrog. Hamburg, [1929].

Quickborn-bücher, n°. 38.

Haas, K.H. de. Een meetkundige reconstructie van het oorspronkelijke formaat van Rembrandts Nachtwacht. Rott., 1928. 4°. (13).

Haas, K.H. de. Over aantoonbaar meetkundig verband tusschen formaat en compositie van schilderijen. Rott., [1929]. Met 10 pltn. (13).

Haecht, Godev. van. Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders. Ingeleid en toegelicht door R. van Roosbroeck. Dl. I. Antw., 1929. 4°.

Hallema, A. Haarlemsche gevangenissen. Een bijdrage tot de geschiedenis der detentie- en strafgestichten in de grafelijke stad Haarlem. Haarl., 1928.

Heemskerk, Joh. van. Batavische Arcadia. Den vierden druck, door den Autheur meer als een derdendeel vermeedert, en verbeterd. Amst., 1662. Met titelprent (1663). 12°.

Heyn, Piet, en de Zilvervloot. Bescheiden uit Nederl. en Spaansche archieven bijeenverzameld en uitgeg. d.S.P. l'Honoré Naber en Irene A. Wright. Utr., 1928.

Werken uitgeg. d.h. Hist. Genootsch. 3° Ser. 53.

Holmberg, John. Eine mittelniederfränkische Übertragung des Bestiaire d'amour sprachlich untersucht mit altfranzösischem Paralleltext. Uppsala, 1925. (26).

Uppsala Universitets Årsskrift, 1925.

Hooft, P. Cz. Erotische gedichten. Met inleiding en aanteekeningen van C.C. van Slooten. Zutphen, z.j.

Klass. letterk. pantheon, n°. 135-136.

Hoogvliet, J.M. Korte nederlandsche spraakleer. Amst., 1903. (26).

Huizinga-Onnekes, E.J. Groninger volksvertellingen. I. Het boek van Trijntje Soldaats. Gron., 1928.

Hullu, J. de en J.A. Brakman. De hofsteden van Cadzand, Retranchement, Zuidzande, Nieuwvliet en Oostburg en hunne bewoners in vroeger en later tijd. Oostburg, 1928.

Jaarsma, D. Th. Thiss. VII. Wending. Amst., [1928].

Ioannes Secundus. Basiorum liber. [Textum curavit N.J. Beversen]. Maastr., 1928. (7).

Jong, A.M. de. Merijntje Gijzen's jeugd. IV. In de draaikolk. 5° dr. Amst., 1928.

Jong, A.M. de. De rijkaard. Een dorpsagedie. Amst., [1928].

Jónsson, Sn. W.A. Craigie. Reykjavík, 1927. (9).

Sérprent úr Eimreidinni.

Joos, A m a a t . Raadsels van het Vlaamsche volk. Brussel, [1928]. 3 dln.

K., Marie van. Verzen. Arnhem, 1927.

Kjelland, A. Vergif. Vertaald door Marg. Meyboom. Amst., z.j. (22).

Kjellin, Helge. Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund, 1928.

Skrifter utg. av Kungl. humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. XI.

Kleefstra, J. Een vacantie op de Friesche wateren. 2^e dr. Amst., z.j.

Kloos, J. Noordwijk in den loop der eeuwen. Met 94 illustr., uitslaande kaart en platte grond. Noordwijk, 1928.

Kloos, Willem. Verzen. Dl. II. Amst., 1902.

Kloos, Willem. Letterkundige inzichten en vergezichten. 's-Gravenh., [1928].

Nieuwere literatuurgeschiedenis XIII.

Kluitman, M.H. Beknopte beschrijving der stad Gouda. Gouda, 1841. Met 2 kaartjes.

Koenen, M. Wat was en werd. Eerste en tweede reeks. Maastr., [1928]. 2 dln.

Krause, Johanna. Goethes Lehre von den drei Ehrfurchten. Borna-Leipz., 1928.

Kunst, J. De l'origine des échelles musicales Javano-Balinaises. Z. pl., 1928. fol. (19).

Laan, K. ter. Groninger overleveringen. Met houtsneden van J.J.B. Bulder. Gron., 1928.

Labé, Louise. Sonnetten, vertaald door P.C. Boutens. Bussum, 1926.

Langendijk, P. Krelis Louwen, of Alexander de Groote op het poëtemaal. Op nieuw uitg. m. inl. en aant. d.C.H. Ph. Meijer. Zutph., [1926]. (24).

Klassiek letterk. panthéon, n°. 128.

Langendijk, P. De spiegel der vaderlandsche koopliden. Opnieuw uitgeg. met inleid. en aant. d.C.H. Ph. Meijer. 6e dr. Zutph., 1929. (24).

Klassiek letterk. panthéon, n°. 125.

Lasch, A. und C. Borchling. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Lfg. 1- . Hamburg, 1928- .

Laurillard, E. Reintje de Vos. Met 37 grav. 3e dr. Utrecht, 1891.

Leeuw, Aart van der. Het aardsche paradijs. Santpoort, 1927. (20).

Leiden. 145 afbeeldingen en titelplaat in kleuren. Met tekst door A. Loosjes. Amst., [1929]. 4°.

Levenons Heren, Van den. Inleiding met kritiese kommentaar en uitgave van alle teksten, door W.H. Beuken. Purmerend, 1929.

Lindemans, J., A. de Jaegher en P. Lindemans. Vakwoordenlijst der hopteelt. Wetteren, 1928.

Kon. Vlaamsche Acad. v. Taal- en Letterk.

Loos-Haaxman, J. de. Johannes Rach en zijn werk. De topografische beschrijving der teekeningen, met medewerking van W. Fruin-Mees, door P.C. Bloys van Treslong Prins ... Batavia, 1928. 4°. (6).

Lowien-Schiffmacher, M. Die deutsche Kriegsflotte im deutschen Lied. Elberfeld, 1928.

Lübbing, Herm. Friesische Sagen. Von Texel bis Sylt. Jena, 1928.

Luiken, J. Jezus en de ziel. Een geestelijke spiegel voor 't gemoed. 9^e druk. Amst., 1722. M. titelpr.

Lust-hof, Den, vande wonderlijcke geschiedenissen ende avontueren des wereldts. Inhoudende 110 uytghelesen historien ... by een ghebracht door I.B.[alde]. Rott., 1637. 2 dln in 1 bnd. 12°.

Lijst van de geschriften van N. Adriani. [Samengesteld door A.E. Adriani]. Leiden, 1928. (1).

Lijst van de registers van doop, trouw en begraven te Amsterdam, gehouden voor de invoering van den Burgerlijken Stand en bewaard in het Oud-Archief aldaar. [Voorwoord van W.R. Veder]. [Amsterdam], 1911.

Malherbe, D.F. Afrikaanse spreekwoorde en verwante vorme. Bloemfontein, [1924].

Margadant, S.W.F. De psychologie van het grieksche werkwoord. 's-Gravenh., 1929. (21).

Markus, A. Arnhem, omstreeks het midden der vorige eeuw, met geschiedk. aant., pln en krtn. Arnh., 1907.

Marsman, H. De anatomische les. Bussum, 1926.

Marx-Koning, Marie. Het beeld op de rots. 2^e dr. Bussum, 1903.

Masker, Het, der liefde. De historie van den ridder ***. Uit het fransch vert. Amst., [c. 1780].

Matzun, Edith. Der Begriff der intuitiven Erkenntnis bei Schopenhauer. Kiel, 1927.

Meer, M.J. van der. Die niederländische Sprache. (Sonderdruck aus 'Historische Grammatik der niederl. Sprache'. Bd. I). Heidelb., 1927. (26).

Schriften des Holland-Instituts in Frankf. a.M. [N.F., Hft. 3].

Meerkamp van Embden, A. De archieven van het Vrije van Sluis, 1584-1796, en Hulsterambacht, 1242-1795. 's-Grav., 1928. (10).

Rijksarchief in Zeeland.

Mekel, Kees. Melk-oorlog. Amst., z.j.

Memoriam, In, Herman Gorter door H. Roland Holst-van der Schalk, A. Roland Holst, Dirk Coster [en] Anthonie Donker. Maastr., 1928.

Mengelberg, R. Holland als kulturelle Einheit. Baden-Baden, 1928.

Mengelwerk uit 18de-eeuwsche almanakken. 10 st. (14).

Meyere, Victor de. De Vlaamsche vertelschat. Dl. I-II. Antw., 1925-'27. 2 dln.

Meyere, Victor de. De giertij. 3^e dr. Antwerpen, z.j.

Meyier, Fenna de. Zondaresje. 2^e dr. Amsterd., z.j. (25).

Mierlo Jr., J. van. Geschiedenis van de oud- en middelnederlandsche letterkunde. Antwerpen, 1928.

Moerkerken, Jr., P.H. van. Eros en de nieuwe God. Amst., [1929].

Moor, T.D. Schoonhovensche Arcadia of morgenwandeling om en door de stad Schoonhoven. Gouda, 1777. 4°.

Muller, J.W. De moedertaal en het gymnasium. Gron., 1929. (26).

In: Leidsche bijdragen v. opvoedk. en zielk. onder red. v.R. Casimir en A.J. de Sopper. I.

Naeff, Top. Klein avontuur. Amst., [1928].

Nicodemus, The Gospel of. [Old English Version]. Ed. by S.J. Crawford. Edinb., 1927. (9).

Noto Suroto. Das javanische Volk und das Rassenproblem in Indonesien. Heidelb., 1928. (27).

Schriften des Holland-Instituts in Frankf. a.M.N.R. Heft 5.

Oldewelt, W.F.H. Inventaris van de archieven der voormalige gemeenten Ransdorp en Buiksloot. [Amst., 1926].

Archief der gemeente Amsterdam.

Oldewelt, W.F.H. Inventaris van het archief van het spin- en nieuwe werkhuis tot 1870. Amst., [1928].

Archief der gemeente Amsterdam.

Oppermann, O. Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent. Utr., 1928. 2 dln. 8° en 4°. (26).

I. Text. II. Facsimiles.

Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Univ. te Utrecht. XI -XII.

Parma, A. Slovník pro horníky. esko-n meck a n m.- esk. Praag, 1923.

Plantenga, J.H. l'Architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant ... (1598-1713). 's-Gravenh., 1926. (28).

- Plantenga, J.H. Verzamelde opstellen. Amst., 1926. (28).
- Potter, H. Reizen door een groot gedeelte van Zuid-Holland, gedaan in de jaren 1807 en 1808. Met platen. Amst., 1809.
- Ravesteijn, W. van. Herman Gorter. De dichter van Pan. Een heroisch en tragisch leven. Rott., 1928.
- Reddingius, Joh. Cynthio. Amersf., 1910.
- Register op de leenakteboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. 12^e stuk. Arnh., 1921.
- Reisje, Het, naar Gelderland, of de vervulling van Herman's wenschen. Nijmegen, 1830. 12°.
- Resens, Peder Hansen. Atlas Danicus II, A: Roskilde, i dansk oversaettelse ved Joh. Knudsen. Københ., 1929. (17).
- Resens, Peder Hansen. Atlas Danicus II. S: Helsingør, i dansk oversaettelse ved Joh. Knudsen. Københ., 1928. (17).
- Reynders, S. Rheden en Rosendaal in den loop der eeuwen. Velp, [1928].
- Ritter Jr., P.H. De lusten en lasten der redeneerkunst. Amst., 1926.
- Roelvink, H. Freuleken. Komedie in drie bedrijven. Amst., z.j.
- Rörig, F. Bürgertum und Staat in der älteren deutschen Geschichte. Kiel, 1928.
- Roland Holst-van der Schalk, Henr. Verworvenheden. Verzen. Rotterd., 1928.
- Ronse, A. [et] Th. Raison. Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre. T. I-II. Avec plans, coupes, reprod. etc. Bruges, 1918. 2 dln. 4°.
- Saavedra Faxardus, Didacus. Christelyke staets-vorst in hondert sinspreuken afgebeeld ... In 't Nederl. vert. Amst., 1662. Met titelpr. en 100 vign. (emblema's). 12°.
- Sabbe, M. Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom. Bijdrage tot de geschied. v.h. schoolwezen in de 16^e eeuw. Antw., 1929.

Vereeniging der Antw. bibliophilen, n°. 41.

Scharten-Antink, C. en M. De nar uit de Maremmen. II. Florence. De drie blinden. 4^e dr. Amst., 1928.

Scheltema, P. Het archief van Amsterdam beschreven. Amst., 1862.

Scheltema, P. Inventaris van het Amsterdamsche archief. Amst., 1866-74. 3 dln.

I. Charters of perkamente brieven.

II. Papieren of losse stukken.

III. Geschreven registers en gedrukte boeken.

Schevichaven, H.D.J. van, Het stadhuis van Nijmegen. Nijmegen, 1903.

Schilakowski, Charl. Kleists Ueberarbeitung seiner Dramen. Kiel, 1926.

Schillings, André [J.M.H.]. Simme. (Een modern dierdicht). [Weltevreden, 1928]. (30).

Schillings, André [J.M.H.]. Het verliefde gild. Maastr., 1928. (30).

Schmidt-Petersen, J. and J. Craigie. The North-frisian dialect of Föhr and Amrum. Grammar and texts. Edinb., 1928. (9).

Schotel, J.M. Twee wandelingen door Dordrecht. Sliedrecht, 1879.

Science in the Netherlands East Indies, edited by L.M.R. Rutten. Amst., 1929. With pls, and maps.

Kon. Akademie van Wetensch. (I.C.O.-Committee).

Serre, P. de la. Histoire d'amour, onder de naam van Philander en Leonore. Uit het frans vertaalt door I.S. Amst., 1669. Met titelpr. en 8 pltn. 12°.

Snieders, J. Renier. Het kraaiennest. Antw., 1923.

Snieders, J. Renier. Op de pijnbank. Proeven van diepe verveling. Antw., 1923.

- Snieders, J. Renier. De wonderdokter. Antw., 1923.
 Snieders, J. Renier. Zonder God. Antw., 1923. 2 dln. in 1 bnd.
 Snieders, J. Renier. Amanda, uit het leven der zinneloozen. Antw., 1924.
 Snieders, J. Renier. Dorpsverhalen. Antw., 1924.
 Snieders, J. Renier. De scheerslijper. Antw., 1924. 2 dln. in 1 bnd.
 Snieders, J. Renier. Het wonder van Saint-Hubert. Antw., 1924.
 Snieders, J. Renier. Het kind met de helm. Antw., z.j.
 Snieders, J. Renier. De meesterknecht. Antw., z.j.
 Snieders, J. Renier. Schuimloopers. Antw., z.j.
 Sterck, J.F.M. Van rederijkerskamer tot Muiderkring. Amst., 1928. (32).
- Cultuur-historische studiën, n°. 3.
- Streuvels, Stijn. [ps. van Frank Lateur]. De drie koningen aan de kust. Verlucht door J. Fonteyne. Amst., [1928].
 Streuvels, Stijn. Kerstwake. Met houtsn. Amst., [1928].
 Stijevoort, Jan van. Refereinenbundel. Anno 1524. Naar het Berlijnsch handschrift, integraal en diplomatisch uitgeg. d.F. Lyna en Willem van Eeghem. Dl. I. Antw., [1929].
 Suchtelen, Nico van. Tot het al-eene. Amst., 1927.
 Sundar Singh, S. Aan de voeten des meesters. Vertaald door N. Slotboom. Amst., 1923. (22).
 Swaen, Michiel de. Werken. Uitgeg. door V. Celen met de medewerking van C. Huysmans en M. Sabbe. Deel I- . Antw., [1928-].
 Swarth, Hélène. Premières poésies. Amst., z.j.
 Tesser, J. Carmen Carolinum. Nijmeegsch universiteits lied. Nijmegen, 1928. (4).
 Thans, Hilarion. Mijn oorlog. 2e verm. uitg. Mechelen, 1926.
 Thyssen, Th. J. Taal en schoolmeester. Bussum, 1911.
 Timmermans, Felix. Pieter Bruegel. Zoo heb ik u uit uwe werken geroken. Amst., 1928.
 Turk, De zwervende, of de verbaazende levensloop van den berugten sultan Achmet ... Rotterd., 1760.
 Valk, M.H.A. van der. De Olympische spelen. 3^e dr. Rotterd., 1928.
 Veder, W.R. De herziene officieele voorstelling van het wapen van Amsterdam. Amst., 1900. 4°.
 Veder, W.R. Het archief van de gasthuizen te Amsterdam tot 1875. Amst., 1908.
- Depôt van het Oud-archief v. Amsterdam.
- Veder, W.R. Het archief der familie De Graeff. Inventaris en regesten. Amst., 1914.
- Depôt van het Oud-archief v. Amsterdam.

Verdrag, Het Nederlandsch-Belgisch, betreffende intellectueele toenadering. Wat is de taak van den Nederlandschen hoogleeraar in Vlaanderen? Z. pl., 1928.

Verhael, Oprecht historisch, van 'tgeen voorgevallen is in Bodegraven en Swammerdam, door 't invallen en doorbreken der Fransen. [door A.T. Verduyn]. Amst., 1673. 4°.

Verschoren, Frans. Vlaamsche humor. Novellenbundel. Amsterd., 1923.

Verster, Willy. Zuid-Limburgsche legenden en verhalen. Breda, z.j.

Verwey, Albert. De weg van het licht. Santpoort, 1922.

Verwey, Albert. Vondel herdacht ... 5 Febr. 1929. Santp., 1929.

[Verwey, Albert]. Spaansche reis. Z. pl. en j. 4°.

Vestalis. Carmen praemio aureo ornatum in certamine poetico Hoeffftiano. Accedunt duo carmina laudata. Amst., 1927.

Acad. regia disc. Neerl.

Veth, Corn. De humor in de moderne Nederlandsche litteratuur. Amst., 1929.

Véwez, Jie. De stad Dendermonde en hare helden. [Dendermonde, 1924.]. (11).

Vlaanderens nood en zelfstandigheid. Memorandum uitgeg. door het Kath. Vlaamsch Hoog-Studentenverbond, Leuven en de Kath. Vl. Oud-Hoogstudentenbonden. Z.p., 1927.

Vondel, J. van den. Gijsbrecht van Amstel. Uitgeg. en in de tegenw. spelling overgebracht door W.H. Staverman. Amst., [1929]. (31).

Meulenhoff's Bibl. v. Nederl. schrijvers.

Vos, P.D. de. De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16^e eeuw tot 1795. Middelb., 1928-. 4°. Afl. 1-5.

Vredenburg, W.C.A. van. Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven. Utr., 1914.

Vries, Hendr. de. Silenen. Arnhem, 1928. (16).

Vries, Jan [P.M.L.] de. Die Märchen von klugen Rätsellösern. Eine vergleichende Untersuchung. Helsinki, 1928. (35).

F.F. Communications, n°. 73.

Vries, Jan [P.M.L.] de. Het sprookje. Opstellen. Antwerpen, [1929]. (35).

Vijver, C. van der. Wandelingen in en om Amsterdam. Amst., [1829].

Wageningen als woon- en studiestad. Wageningen, 1928. 4°. (8).

Wall, V.I. van de. De Nederlandsche oudheden in de Molukken. Met 155 afbeeldingen ... en 3 oudheidk. schetskaarten. 's-Gravenh., 1928. 4°.

Wantzen, Cornel. Claus Midow. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Ostseegebietes um 1600. Borna-Leipzig, 1928.

Werner, H.M. Jhr. P.A.J.H. Boreel de Mauregnault. Herinneringen. Velp, 1928. (36).

West-Friesland's 'Oud en Nieuw'. Uitg. door het Historisch Genootsch. 'Oud. West-Friesland.' I-III. [Hoorn], 1926-29. (5).

Widor, Ch. M. Fondations, portraits de Massenet à Paladilhe. Paris. 1927. (29).

Académie des Beaux-arts.

Wierstrait, Christian. Historij des beleegs van Nuys, nach dem Originaldruck von 1476 herausgeg. von Karl Meisen. Bonn, 1926.

Willem III en Hans Willem Bentinck. Correspondentie, uitgeg. door N. Japikse. Eerste gedeelte: Het archief van Welbeck Abbey. II. 's Gravenh., 1928.

Rijks geschiedk. publicatiën, Kleine serie 24.

Winter, P.J. van. Het aandeel van den Amsterdamschen handel aan den opbouw van het Amerikaansche gemeenebest. I. 's-Gravenh., 1927. (26).

Wyk, P.V. van. Boerderijnamen; over hun oorsprong, geschiedenis en beteekenis. Oldenzaal, 1927.

Wysz, J.R. De Zwitsersche Robinson Crusoë, of de met vrouw en kinderen gestrande Zwitsersche predikant. Uit het hoogduitsch. Haarl., 1813-15. 2 dln. in 1 bnd.

Xenophon. Paardrijden. Eene handleiding voor den ruiter. Naar het Grieksch d.C.A. van Woelderen. 3^e dr. 's-Gravenh., 1928. (33).

IJssel de Schepper-Becker, J.M. Martje Maters, geb. Vroom. 2^e dr. Amst., [1928].

Zernike, Elisabeth. Herman Robbers als romanschrijver. Gevolgd door een volledige bibliographie door P.H. Muller. Amst., 1928.

Zwaardemaker, C.z., H. en L.P.H. Eijkman. Leerboek der phonetiek, inzonderheid met betrekking tot het standaard-Nederlandsch. Haarl., 1928.

Overdrukken.

Th. Baader (2 stuks). - A. Beets. - E. Blancquaert (2 stuks). - J.B. Breukelman. - L. Brummel. - C.H. Ebbing Wubben (18 stuks). - J. Eggen van Terlan (4 stuks). - J.J. de Gelder (5 stuks). - N.J. Krom. - M.E. Kronenberg (4 stuks). - J. Kunst. - L.W.A. Lasonder. - P. Leendertz Jr. (2 stuks). - M.G.A. de Man. - R. van der Meulen. - M.J. Premsele (5 stuks). - K.J. Riemens. - L.M.A. von Schmid (3 stuks). - J.C. van Slee. - E. Wiersum (4 stuks).

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1928.****A. Algemeene rekening.****Ontvangsten.**

I.	Saldo der rekening over 1927	f 3737,71 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 209,80
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher,</i> <i>Verdam, mevr. Du Rieu en Brink</i>	f 816,76
IV.	Schenking voor den Prijs van aanmoediging en gekweekte rente	f 1086,05
V.	Verkoop van Handelingen en Levensberichten	f 6,-
VI.	Contributiën 1928/29	f 5969,19
VII.	Aflossing van uitgelote effecten	f 1210,77
VIII.	Scheningen van belangstellende leden	f 200,-
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 13236,28 ⁵

Uitgaven.

I.	Kosten van bestuur	f 1576,54 ⁵
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 216,77 ⁵
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 55,49
IV.	Kosten van geschriften, door de Maatschappij uitgegeven	f 2312,74
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1938,10
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan het Openlucht-Museum f 5.-	f 20,-
VII.	Gestort in het Fonds het bedrag ter beschikking v.d. Comm. v. Taal- en Letterkunde	f 1000,-
VIII.	Prijs van aanmoediging	f 1000,-
IX.	Belegging van gelden	f 1199,40
	Totaal der uitgaven	<hr/> f 9319,05

Recapitulatie.

	Totaal der ontvangsten	f 13236,28 ⁵
	Totaal der uitgaven	f 9319,05
	Batig saldo van het dienstjaar	<hr/> f 3917,23 ⁵

Gezien en goedgekeurd door het gecommiteerd Bestuurslid en het gecommiteerd lid buiten het Bestuur:

(w.g.) A.A. VAN RIJNBACH.

(w.g.) D.C. HESSELING.

Wassenaar, 1 Mei 1929.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Wassenaar, 23 Maart 1929.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1928.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1927	f 48,74	f 1169,96
II.	Rente van het Fonds: 1/2 jaar rente van f 22000 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	f 67,97 ⁵	f 203,92 ⁵
	1/2 jaar rente van f 22100 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	f 68,29	f 204,86
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		f 29,66
IV.	Uit de algemeene kas het bedrag ter beschikking v.d. Comm. v. Taal- en Letterkunde	f 1000,-	
	Totaal der ontvangsten	<u>f 1185,00⁵</u>	<u>f 1608,40⁵</u>

	Uitgaven.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 1162,79	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 462,31
	aan N.V. Boekh. v/h. <i>E.J. Brill</i> , voor uitgave Supplement 1911-'20 op het Repertorium Vaderlandsche Geschiedenis		
	aan Groep Nederland v.h. Internat. Committee of Historical Sciences		<i>f</i> 250,-
	aan <i>D.J. van der Ven</i> , voor Zuiderzeefilm		<i>f</i> 250,-
	Totaal der uitgaven	<u><i>f</i> 1162,79</u>	<u><i>f</i> 962,31</u>
	Recapitulatie.		
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 1185,00 ⁵	<i>f</i> 1608,40 ⁵
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 1162,79	<i>f</i> 962,31
	Batig saldo van het dienstjaar	<u><i>f</i> 22,21⁵</u>	<u><i>f</i> 646,09⁵</u>

Gezien en goedgekeurd door het gecommiteerd Bestuurslid en het gecommiteerd lid buiten het Bestuur:

(w.g.) A.A. VAN RIJNBACH.

(w.g.) D.C. HESSELING.

W a s s e n a a r, 1 Mei 1929.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

W a s s e n a a r, 23 Maart 1929.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie heeft in het afgelopen genootschapsjaar achtmaal vergaderd. Voorzitter was de heer Kern, secretaris de heer Knuttel.

De aftredende leden, de heeren Van der Meulen en Knuttel werden herbenoemd.

Van het door de Commissie geredigeerde Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde kwam het 47ste deel gereed en verschenen van het 48ste deel drie afleveringen.

Als n° 4 der reeks Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zal eerlang het licht zien: Walvischvaarten, overwinteringen en jachtbedrijven in het Hooge Noorden, 1633-1635. Zes teksten, verzameld en van aantekeningen voorzien door S.P. L' Honoré Naber. De heer G.J. Hoogewerff bleek bereid een nieuwen druk van zijn uitgave der Reijse van Bontekoe te bezorgen.

De Commissie bracht aan het Bestuur advies uit over een paar aanvragen om steun uit de middelen der Maatschappij.

De wetenschappelijke mededeelingen in de vergaderingen der Commissie gedaan, waren de volgende:

Over de woorden *dertien* en *dertig*, en over enkele genitieven van infinitieven (zooals in de uitdrukking *tot barstens toe*) door den heer Heinsius.

Over de plaatsnamen *Duivendrecht*, *Wassenaar* en *Hillenaar* door den heer Boekenoogen.

Over den naam *Rubben*, over de uitdrukking *zweren op of bij de tanden*, over oudere Stichtsche taal en over *Vogelsang* als woord in de literatuur en als plaatsnaam door den heer Muller.

Over den naam *Dinsdag* door den heer De Vries.

Over woorden met betrekking tot het zeewezen, die in het Noorsch uit het Nederlandsch of Nederduitsch zijn overgenomen, door den heer Beets.

Over de uitdrukking *zijn piek schuren*, over het woord *sloep* en over het aandeel van Bredero aan de klucht van den Hoochduytschen Quacksalver en de daaraan toegevoegde werken door den heer Knuttel.

Over *u*-relicten in het Hollandsch door den heer Kern.

Over enkele Russische zeetermen die uit het Venetiaansch verklaard kunnen worden, over enkele merkwaardige Venetiaansche woorden en over een nieuw gegeven voor den naam *Romeinsche vellen* door den heer Van der Meulen.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De commissie vergaderde bij de leidsche en oestgeestsche leden aan huis op 27 Sept., 25 Oct. en 29 Nov. 1928, 31 Jan., 28 Febr., 28 Maart en 25 April 1929.

Voorzitter werd de heer Bijleveld, secretaris de heer Van Blom.

Als buitengewone leden voegde de commissie zich toe dr. N.J. Krom, dr. J.A.J. Barge en dr. J.J. de Gelder.

De volgende leden bespraken de achter hunne namen volgende onderwerpen:

De heer Blok: Barend van Laar, scheepskapitein en vlootpredikant; Brittenburgiana; leidsche straat- en steegnamen;

de heer Knappert: west-indische archivalia betreffende de Bovenwindsche eilanden; ten verkoop aangeboden historische brieven;

de heer Overvoorde: handschriften van Willem Barendsz.;

de heer Molhuysen: de catalogus 1623 der Leidsche Universiteitsbibliotheek;

de heer Huizinga: joodsche genealogie in Duitschland; het begrip 'ontwikkeling' in de geschiedenis;

de heer Eekhof: de spreuk 'in necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas'; balk-opschriften in de Pieterskerk;

de heer Bijleveld: handschrift van Gerard van Hasselt; beelden van Roomburg; de roman 'Een Don Juan in de 17de eeuw'; adellijke groningsche wapens; Jan Steen's schilderij van Lisse; het wapen der Wassenaars; het archief-Raab van Canstein en Corvinus; het wapen van Ellewoutsdijk;

de heer De Blécourt: klauwengang en stoppelweide; de leidsche kenningboeken uit den tijd van het beleg;

de heer Meyers: de klokkengieter Jan Huerken van Vechel; het landcharter uit 1275 van Grinbergen;

de heer Van Blom: het oud-archief van Vlieland; de Van de Velde uit de Lakenhal;

de heer Kleyntjens: Sasbold Vosmeer; mgr. Zwijsen in 1841;

de heer Krom: oudheidkundige vondsten in Palembang.

Aanhangsel.

Op 12 Juni 1929, des avonds om 8 uur, sprak in de gebruikelijke, voor alle leden der Maatschappij toegankelijke (en ditmaal door een tiental hunner, niet-leden der historische commissie, bijgewoonde) vergadering het lid der Maatschappij jhr. mr. W.A. Beelaerts van Blokland over: de laatste huiskapelaan der heeren van Wassenaar en pastoor te Wassenaar. Aan zijn rede is het volgende ontleend.

Heer Dirk Wouterszoon, geboren te Katwijk aan den Rijn omstreeks 1504, heeft de priesterwijding ontvangen vóór 1528, toen hij, vermoedelijk reeds als huiskapelaan, het testament van de Douairière van Wassenaer, geboren van Halewijn, in het hof der heeren van Wassenaer aan het Lange Voorhout te 's Gravenhage (ter plaatse van het huidige Ministerie van Financiën) mede onderteekende. Haar schoondochter was Vrouwe Josina van Egmond, weduwe van den bekenden veldoverste van Karel V heer Jan van Wassenaer, burggraaf van Leiden, overleden tengevolge van een schotwond in 1523. Deze Josina van Egmond was een zuster van den Bisschop van Utrecht George van Egmond, dien onze huiskapelaan herhaaldelijk moet hebben ontmoet. Laatstgenoemde werd in 1534 benoemd tot pastoor van Wassenaar door heer Jan's erfdochter Maria van Wassenaer, gehuwd met den Zuid-Nederlandschen edelman Jacques de Ligne.

Behalve zieleherder was heer Dirk Wouterszoon ook liefhebber van oudheden - in het hof der heeren van Wassenaer werden vele Romeinsche en andere oudheden bewaard, afkomstig uit den Brittenburg bij Katwijk en Roomburg bij Leiden - en historicus. Het liefst schijnt hij zich op het gebied der genealogie te hebben bewogen en daardoor zekere vermaardheid te hebben genoten. Zoo is hij bij voorbeeld ter voldoening aan een verlangen van den Bisschop van Utrecht aan den arbeid getogen om eene fraaie genealogie met de portretten van diens voorouders samen te stellen. Dit in het Latijn opgezette werk was echter nog niet af, toen de Bisschop in 1559 overleed. Hij werkte het daarna om in het Nederlandsch en, na zijn voltooiing, schonk hij het in 1562 aan den Graaf Lamoraal van Egmond, dien hij evenzeer kende, maar voor wiens portret hij vrij slaafs een houtsnede van heer Reinoud van Brederode uit 1551 volgde!

Tot zoover verliep zijn leven vrij rustig, maar in 1566 en 1567 had hij van molestaties in de kerk te Wassenaar te lijden, voornamelijk door het optreden van Jonker Herbert van Raephorst, een der verbonden Edelen. Hij bleef echter op zijn post; ook toen Lumey in den zomer van 1572, na de inneming van den Briel, in den Haag kwam. Van het feit, dat Lumey's moeder Margaretha van Wassenaer was, heeft hij toen partij getrokken om hem gunstig te stemmen waarin hij blijkbaar is geslaagd. Hij gaf hem

namelijk een genealogie der heeren van Wassenaer, die hij eigenlijk voor zijnen meester, den Graaf de Ligne, had gemaakt. Ook schijnt hij er de hand in te hebben gehad, dat 's Prinsen stedehouder den rentmeester der Wassenaersche goederen, Mr. Jacob de Jonge, heeft erkend als uit zijn geslacht (van der Marck) gesproten, welke verklaring lange jaren later weder pasklaar is gemaakt voor Mr. Cornelis de Jonge van Ellemeet, die tot eene geheel andere familie de Jonge behoorde!

Deze goede verstandhouding met Lumey zal de oorzaak zijn geweest, dat onze pastoor den Haag heeft verlaten bij den terugkeer der Spanjaarden in 1573, na den val van Haarlem. Wel is hij zijn kerk getrouw gebleven, maar hij volgde sedert dien de vaan der opstandelingen, eerst naar Gouda, vandaar naar Rotterdam, om vervolgens over Delft weder naar den Haag terug te keeren. Zijne Wassenaarsche parochiekerk was middelerwijl, tijdens het beleg van Leiden, verbrand en zijne eigen financieele positie moet vrij droevig zijn geworden; vandaar dat hij zich in 1575 tot de Staten van Holland om onderstand heeft gewend. Een jaargeld werd hem toen toegelegd, hetwelk hij ongetwijfeld voor een niet gering gedeelte weder had te danken aan zijne genealogische talenten, ditmaal te werk gesteld voor het lid dier Staten Jonker Johan van Woerden van Vliet, die ook aan de Wassenaer's geparenteerd was.

Hij overleed te 's Gravenhage in 1580, waar de klok der Grootte Kerk over den pastoor van Wassenar werd geluid, en hij werd begraven in zijne eigen kerk te Wassenaar, niettegenstaande die reeds sedert een paar jaren in Hervormde handen was overgegaan.

Het lid der Maatschappij, de heer Felix Driessen deed ten slotte nog een korte mededeeling van eenige door hem te Brugge en te Leiden gevonden archiefstukken, betrekking hebbende op de De la Courts.

Met beide sprekers traden eenigen der aanwezigen in een korte wisseling van gedachten.

Bijlage VIII. Verslag der commissie voor schoone letteren.

De Commissie voor Schoone Letteren bestudeerde en vergeleek de letterkundige werken, welke voor de toekenning van den jaarlijkschen prijs van *f* 1000 in aanmerking konden komen. Daartoe vergaderde zij ook éénmaal te Leiden. Besloten werd Anthonie Donker's dichtbundel 'Grenzen' ter bekroning aan te bevelen, als zijnde een der beste dichtbundels in 1928 verschenen, uitmuntend door weergave van subtiële gevoelsschakeeringen in verrassende beelden en beeldencombinaties in fijn bewerkte taalconstructies. 'De heer Anthonie Donker' - zoo luidde het oordeel - 'is een zeer talentrijk jong dichter; door hem te bekronen zal aan de oorspronkelijke bedoeling van den prijs zeker beantwoord worden'.

Ter vervanging van Mr. M. Nijhoff, die aan de beurt van aftreden is, en van den heer Henri van Boeven, die wenscht af te treden, zijn voorstellen gedaan.

[Levensberichten]

Levensbericht van Marg. W. Maclaine Pont. 1852-1928.

Margaretha Wijnanda Maclaine Pont, die op 1 Januari 1852 werd geboren te Hasselt in Overijssel, waar haar vader, Archibald Maclaine Pont, toen burgemeester was, stamde uit de oude Regenten-familie Pont, waarvan de stamvader, Dirk Fransz. Pont, in het groote jaar 1572 door den Prins van Oranje zelven was aangesteld tot voorzittend burgemeester van Edam. Sedert hadden de leden van dit geslacht, dat in het begin der 19de eeuw (1812) door aanhuwelyking zich vereenigde met dat der uit Schotland overgekomen Maclaine's, onafgebroken zitting gehad in de vroedschappen der Noord-Hollandsche steden, ja het burgemeesterschap te Edam, te Hoorn, te Medemblik, te Enkhuizen scheen voor hen welhaast erfelyk te zijn geworden.

Archibald Maclaine Pont keerde dan ook als naar zijne bakermat terug, toen hij in het jaar 1858 van Hasselt als burgemeester overging naar Alkmaar; en zijn op dat tijdstip zesjarige oudste dochter Margaretha heeft de kleine, fraaie stad met haar grootsch verleden gedurende haar geheele leven met warmte aangehangen en in hare romantische werken met voorliefde beschreven. Zij groeide er op onder voor een meisje uit dien tijd zeer gunstige omstandigheden. Haar schoolonderwijs ontving zij in de uitnemende meisjesschool van Mejuffrouw Westerman Holstijn, sedert directrice van de in het jaar 1872 te Amsterdam opgerichte Hoogere Burgerschool voor Meisjes. Wat voortgezet onderwijs betreft stond Margaretha in minder gunstige conditie, daar de Alkmaarsche Hoogere Burgerschool nog onverbiddelyk voor meisjes gesloten bleef en aan gymnasiaal- of universitaironderwijs voor meisjes destijds, vóór 1870, nog door niemand in Nederland werd gedacht. Daar stond echter tegenover, dat haar ouders, die oog hadden voor de zeer bijzondere geestesgaven hunner dochter, misschien ook hoopten, dat die haar zouden vergoeden wat zij, lijdende aan de gevolgen van kinderverlamming, in zoo menig ander opzicht moest missen, haar na afloop van haren schooltijd privaattlessen deden geven door de leeraren der Alkmaarsche

Hoogere Burgerschool. Leergierig als zij was, maakte zij zich op deze wijze een destijds voor een meisje ongewone mate van algemeene ontwikkeling eigen. Daarbij verwierf zij zich een groote belezenheid onder leiding van hare moeder Johanna Cornelia Margaretha van Pabst Rutgers, die hare dochter reeds vroeg vertrouwd maakte met de romans van Wolff en Deken, van Walter Scott, van Jacob van Lennep, van Oltmans, van Margu rite de Neufville, met de latere karakter- en zederomans van Charles Dickens, van Charlotte Bront , van George Eliot (Mary Evans), met de voor vrouwen dier generatie zoo bezielende romans van Fredrika Bremer. Van grooten invloed op Margaretha's ontwikkeling is ook geweest haar verkeer op den nabij Alkmaar gelegen Nyenburg, waar de twee jaren oudere, hoog begaafde Cornelia Mathilda van Foreest hare trouwe levensvriendin werd (het vriendinnenpaar ging in den intiemen kring bij de namen Daisy en Machteld) en waar zij Nicolaas Beets leerde kennen.

In Maart 1869 deed Margaretha Pont, toen 17 jaren oud, bij Ds. van Maurik hare belijdenis en werd daarna aangenomen en bevestigd als lidmaat der Nederlandsche Hervormde Kerk. Sedert leefde zij, zonder veel vooruit te denken, het toenmaals gewone jongemeisjesleven van handwerken, lezen en musiceeren, voor zooveel haar altijd wankele gezondheid toeliet ook van uitgaan, van log es hebben en van uit logeeren gaan, overal gezocht en geliefd om haren gezelligen, vroolijken aard, om haar talent van opstellen van gelegenheidsstukjes en charades; en overal met scherpen blik aangaande menschen en toestanden opmerkingen makende, welke zij later heeft verwerkt in haar romans en novellen. Dit tamelijk zorgeloze meisjesbestaan duurde tot in het jaar 1873, - Margaretha was toen juist 21 jaren oud, - Mina Kruseman hier te lande die tourn e van lezingen kwam houden, waarvan zij met volle recht aan haren vader kon schrijven: 'ik breng heel Nederland in rep en roer'. Margaretha Pont ging de veelbesproken spreekster hooren, toen deze op 5 Mei 1873 te Alkmaar kwam voordragen haar destijds zoo beroemde novelle *De Zusters*, dat aangrijpend protest tegen het voortleven van zoo vele vrouwen binnen en buiten huwelijk zonder bepaald levensdoel, zonder eenige andere levensbestemming te kennen of mogelijk te achten dan die van het huwelijk, - een protest, dat ook voor haar een schel licht wierp op die levensleegte, die eindeloze verveling, dat vegeteeren meer dan leven van zoovele vrouwen uit het derde kwart der vorige eeuw.

Van dat oogenblik begon Magaretha hare jongere zusters als te vervolgen met betoogen, dat ook een vrouw iets moet willen zijn, iets moet willen worden, zich stelselmatig ergens toe moet bekwamen; haar aan te sporen, toch examen te doen als onderwijzeres, zoowat het eenige, dat destijds voor een beschaafde vrouw van stand mogelijk was maar nog tot weinig resultaat leidde, enkel nog tot het tamelijk armzalig bestaan van gouver-

nante of secondante; eerst de Wet op het Lager Onderwijs van het jaar 1878 zoude der onderwijzers haar vaste plaats verzekeren in de school. Niet enkel voor anderen echter, ook voor zich zelve maakte Margaretha Pont de toepassing van wat zij Mina Kruseman had hooren zeggen. Maar zij was nergens toe opgeleid, nergens toe bekwaamd, nergens toe bevoegd; een bewust levensdoel had zij niet; haar schooltijd lag reeds lang achter haar; hare privaattlessen hadden na hare aanneming, toen zij volleerd en volwassen heette, voor en na opgehouden, zoodat eene harmonische voortzetting van het daar geleerde verbroken was. Haar veelsoortige, uitgebreide lectuur kon haar ook geen voldoening blijven geven, nu zij zich ging afvragen wat zij er mede wilde bereiken en op die vraag geen antwoord vinden kon. Zij wilde zich voor de toekomst onafhankelijk maken, ook geldelijk; maar voor het oogenblik was haar groote grief, dat zij zoo weinig wezenlijke hulp en voorlichting had, zoo weinig beschikbaren tijd en in den drukken, woeligen kring van het groote gezin zoo weinig gelegenheid tot afzondering en studie.

Het een met het ander bracht haar in een stemming van opstandigheid en daardoor in botsing, zooal niet met hare moeder, dan toch met haren vader, die maar niet kon begrijpen, waarom zij zich onder al de zorgen, waarmede zij tehuis om hare hulpbehoevendheid liefderijk werd omringd, maar niet gelukkig kon gevoelen. Er kwam echter bij, dat het geestelijk peil van het leven in een provinciestad in dien tijd, waarin men nog geen briefkaarten of postpakketten kende, laat staan de auto, de radio en de film, haar begon te drukken. Zij hongerde naar de groote wereld daarbuiten. Haar zin stond naar actie, naar strijd als het moest, kon het zijn naar verantwoordelijken arbeid. Reeds meermalen was de gedachte bij haar opgekomen, of de opstellen, de comedietjes, de critieken, die zij af en toe voor eigen genoegen had opgesteld, misschien wezen op een aangeboren schrijfsterstalent? In ieder geval werd hare verwonderlijke gave om kinderen met vertellen aan zich te verbinden de aanleiding tot de samenstelling, ten behoeve van een bevriend buurmeisje, van den bundel: *Oude Sprookjes uit verre Landen*, opnieuw vertaald door D.(aisy), het eerste en zeker wel een der beste van Margaretha's uitgegeven geschriften. Dit meesterlijk geschreven kinderboek, dat populair is geweest bij kinderen van meer dan één geslacht, en in twee deeltjes de oude Grieksche godenmythen en de Homerische verhalen bevat, verscheen in het jaar 1876 bij de firma W.C. van Heusden te 's Hertogenbosch tegen uitkeering van een honorarium van f 100. Dit was een resultaat, waarover Margaretha zich te meer verblijdde, omdat dit eerste honorarium, als alle loon, haar werk stempelde tot wezenlijken arbeid, dat verhief boven liefhebberijwerk en dillettantisme, toen nog het gewone voor een vrouw van stand, voor wie loonarbeid destijds nog als ontoelaatbaar gold.

Na dit eerste succes waagde Margaretha, die altijd een groote liefde voor het tooneel heeft gehad, zich in samenwerking met haar vriendin Vrouwe Laman Trip-Van Foreest aan de samenstelling van een comédie, getiteld *Mésalliance*, die met vreezen en beven werd ingezonden bij het Nederlandsch Tooneelverbond. Dit liep echter uit op een teleurstelling. Niet in deze richting lag haar talent, maar in die van vertellen. Beter slaagde zij dan ook met een novelle *Willem van Dalse*, een in het Februarinummer van *De Gids* van het jaar 1876 naamloos opgenomen verhaal, dat dadelijk sterk de aandacht trok. Bovendien nog aangemoedigd door hare vriendin Amy de Leeuw, bij wie zij een deel van den zomer in den Anna Paulownapolder doorbracht, begon zij zich thans te oefenen in het opstellen van kleine schetsjes, waarvoor zij, geholpen door eene introductie van deze, plaatsing vond in verschillende tijdschriften, waaraan Amy de Leeuw onder de pseudoniemen Herfrieda, Een Landmeisje, Geertruida Carelsen, reeds als vaste medewerkster was verbonden. Zoo kon Margaretha in ons eerste algemeene vrouwenblad *Ons Streven* in de nummers van 19 en 26 Juni 1876 geven twee boekaankondigingen; in het begin van 1877 in *Bato*, tijdschrift voor jong Nederland, *De Ring van Gyges*, een verhaal in den trant der *Oude Sprookjes uit verre Landen*; en in het laatste nummer van den jaargang 1877 van het weekblad *Eigen Haard*, waarin sedert zoo veel van hare hand is verschenen, een allerliefst schetsje *Oudejaarsavond*, alles nog enkel geteekend met de letter D. voor Daisy (Margaret). Het beste was echter, dat de uitgeverfirma P.N. van Kampen en Zoon te Amsterdam, die meende in *Willem van Dalse* een belofte te zien, bij de Gidsredactie informeerde naar den naam der ongenoemde schrijfster van die novelle ten einde deze te kunnen verzoeken, een roman voor haar te mogen uitgeven. Dat de firma goed had gezien, bewees de bij haar in het jaar 1877 verschenen eerste groote roman van Margaretha Pont, getiteld *Mevrouw Holting's Vrienden*, en uitgegeven onder den aan haar geboorteplaats ontleenden schuilnaam D. van Hasseld, een schuilnaam het eerst gebruikt bij de schets getiteld *Overburen*, als feuilleton opgenomen in *Ons Streven* van 14 Februari 1877, ook nog bij een studie over *Theseus en Ariadne* in het Januarinummer van den jaargang 1878 van *Bato* en thans gebezigd met de aanvulling: schrijfster van *Willem van Dalse*.

Deze roman is geschreven in den trant der *Teekeningen naar het dagelijksch Leven* van Fredrika Bremer, wier werken in Margaretha's meisjesjaren op deze grooten invloed hebben gehad. Evenals Fredrika in hare *Teekeningen* is Margaretha hier op haar best in de schilderingen van het gewone, alledaagsche gezinsleven en geeft zij daarmede een karakter- of zederoman in den stijl van Elizabeth Wolff en Aagje Deken in vroeger en van Charles Dickens, Charlotte Bronté en Marianne Evans (George Eliot) in later tijd; maar evenals het werk der Zweedsche schrijf-

ster behoort het hare toch nog wezenlijk tot de romantische school door hare onmiskenbare voorliefde voor het geheimzinnige, het fantastische, het ingewikkelde der handeling. Evenals Fredrika Bremer het doet in hare *Teekeningen*, die eigenlijk tendenz romans zijn, werpt Margaretha Pont in *Mevrouw Holting's Vrienden* allerlei vraagstukken op; maar toch in de eerste plaats die van de bestemming der vrouw en van de opleiding van deze daartoe. Want gebukt als zij bleef gaan onder het onharmonische, doellooze van eigen lectuur, eigen opleiding, eigen studie, had Margaretha spoedig een scherp oog gekregen voor het vele, dat in de jaren zoo van 1865 tot 1880 hier in Nederland voor en door vrouwen is gedaan en die drie lustra heeft gemaakt van overgrootte beteekenis voor de ontwikkeling der Nederlandsche vrouw door de organisatie van Middelbaar en Industrie-onderwijs voor meisjes (1865), door de oprichting van de eerste Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeningen (1870), door de openstelling voor meisjes van gymasiaal en universitair onderwijs (1871), door het verschijnen der eerste vrouwenbladen (1871), door de organisatie der ziekenverpleging door verpleegsters van beroep (1878), door de verzekering eener vaste plaats in de school aan de onderwijzeres bij de Wet op het Lager onderwijs van het jaar 1878. In een gevoel van heimelijken naijver op de jongeren, die van dit alles de vruchten gingen plukken, verzuchtte Margaretha in *Mevrouw Holting's Vrienden* bij monde van Emma, de oudste dochter van deze, in wie Margaretha zich zelve heeft geteekend, gelijk zij destijds al tastend haren weg zocht: 'Wat heb ik aan mijn studie? Waartoe dient die? Niemand heeft er eenig nut van. Ik doe er niemand eenig goed mede... Iets te worden, iets te zijn, een bepaalden werkkring te hebben, bepaalde verantwoordelijkheden... Ik verlang er naar iets moeilijks te doen... Ik ben bang voor een ledig leven...'

Na voltooiing van dezen eersten roman verbleef Margaretha Pont geruimen tijd ten huize van haren neef van moeders zijde Prof. A. Kuenen te Leiden. Zij had toen gelegenheid gebruik te maken van de Leidsche Universiteitsbibliotheek ten behoeve van hare lievelingsstudie aangaande den aard, den oorsprong, de beteekenis van sprookjes en legenden. Want ze aan kinderen vertellende, rees telkens bij haar de vraag: waar komen die verhalen van daan? Vanwaar hun onwederstaanbare bekoring? Welke is hun verborgen zin? Na gezette studie der werken van Karl Simrock, van de gebroeders Grimm, van C.P. Tiele en anderen stelde zij de uitkomst van haar onderzoek te boek in een serie artikelen gedurende de jaren 1878 tot 1882 met ongeregelde tusschenpoozen verschenen in het weekblad *Eigen Haard*; de eerste vier nog op uitdrukkelijk verlangen van haren vader, 'ten einde den naam, dien ook anderen droegen, niet bloot te stellen aan een altijd mogelijk fiasco', onder den schuilnaam D. van Hasseld, de volgende toch reeds onder eigen naam. In die reeks

van elf artikelen, handelende over *Klein Duimpje*, over *Blauwbaard*, over *Breedvoet*, *Breedlip en Breedduim*, over *De schoone Slaapster*, over *De Aardmannetjes in het Woud*, over *St. Nicolaas in de Noorsche Sage*, over *Het Sprookje van de Jeneverbes*, over *Fortunatus*, over *De kristallen Kogel*, over *De Rattenvanger van Hameln*, over *Rood Kapje en Vrouw Holle*, toonde Margaretha op uiterst aantrekkelijke wijze aan, dat deze sprookjes nog met een ander oog dan een kinderoog kunnen worden gelezen en beschouwd; liet zij zien, hoe deze wortelen in de oude Germaansche mythologie en nog iets meer zijn dan enkel kinderverhalen. Van gelijken trant is haar met eigen naam onderteevend artikel in *Bato*, jaargang 1878, pag. 338, *Wat men alzoo van de zon heeft verteld*.

Het waren echter niet enkel folkloristische studien waarmede Margaretha Pont zich te Leiden bezig hield. Bij haar verkeer in het gezin van Prof. A. Kuenen moest diens strijd voor de moderne denkbeelden haar levendige belangstelling wekken. Zelve was zij van liberalen huize en noemde zij zich modern; maar zoo haar verstand in het modernisme al bevrediging vond, haar hart en gemoed deden het niet. Den machtigen indruk, dien de strijd der meeningen zoo dicht om haar heen destijds op haar maakte, de slingeringen van geest, waarin deze haar bracht, gaf zij weder in haren tweeden grooten roman *Verborgen Schuld*, geschreven ten huize van Prof. Kuenen. In dit boek schildert zij onder meer een student in de theologie, die onder al het nieuwe, dat die tijden brachten met moeite zijn weg vindt, zonder dezen Gerbrand echter te doen eindigen als modern dominé. *Verborgen Schuld* verscheen in het jaar 1880 niet meer onder een pseudoniem maar onder Margaretha's eigen naam en nu die eenmaal bekend was geworden, ontving deze uitnoodigingen om mede te werken aan *Het Nederlandsch Magazijn*, destijds onder redactie van Cornélie Huygens, aan *De Huisvriend* onder die van J.J.A. Gouverneur, aan het volksblad *De Zwaluw*, geredigeerd door E. Laurillard, aan *de Alkmaarsche Courant* voor feuilletons. Zij publiceerde er verschillende novellen; in afzonderlijke uitgave, in 1881, ook nog *Dominé Meinderts Nichtje* en in het weekblad *Eigen Haard* in het jaar 1882 de novelle *Een Erfenis*, twee door het lezerspubliek goed ontvangen verhalen.

De betrekkelijke onafhankelijkheid, welke de opbrengst van haar letterkundig werk haar begon te schenken, - blijkens een bewaard gebleven kasboekje ontving zij voor haren roman *Verborgen Schuld* in eersten termijn f 800, - maakte het Margaretha mogelijk veel van huis te zijn. Met gespannen aandacht legde zij dan het oor te luisteren naar wat er in het maatschappelijk leven dier dagen omging, ook naar wat zij vernam aangaande de toenemende arbeidsontplooiing der Heldring-gestichten te Zetten, die sedert het jaar 1877 waren gekomen onder het bestuur van Ds. (sedert Juni 1914 *honoris causa* Dr.) Hendrik Pierson, Margaretha had dezen met zijn tweede echtgenoot, zijn

volle nicht Petronella Adriana Oyens, wel ontmoet, wanneer zij te 's Hertogenbosch, Ds. Piersons toenmalige standplaats, ten huize harer vrienden Laman Trip-Van Foreest had vertoefd; en Mevrouw Pierson schreef haar nog jaren later, dat zij zich zoo levendig bleef herinneren, haar daag in December van het jaar 1876 op een avondbijeenkomst voor het eerst te hebben gesproken en zich toen dadelijk sterk tot haar aangetrokken te hebben gevoeld. Door het vertrek uit Den Bosch in het jaar 1877 van de Piersons naar Zetten en in 1878 van de familie Laman Trip naar 's Gravenhage had die vluchtige kennismaking verder tot niets geleid; maar Margaretha's onderzoekende geest vond er toch een aanleiding in om met een beroep op die vroegere ontmoeting de Piersons op de plaats zelve in hunnen arbeid te gaan zien.

In Januari 1882 bracht Margaretha Pont te Zetten een eerste bezoek, logeerde er eenige dagen in de pastorie en bezocht in dien tijd de verschillende gestichten, waar zij in bewondering ontgloeide voor de directrices. Natuurlijk kon zij met haren vurigen arbeidshonger in dezen kring, waar een ieder ingespannen werkzaam was, niet de werkeloos toeschouwende logée blijven; onmiddellijk bood zij hare hulp aan en verheugde zich er in, reeds dadelijk met eenig vertaalwerk behulpzaam te kunnen zijn. Had het aan haar gelegen, zij ware van stonde aan gebleven als vaste medewerkster; maar daar wilden hare gastvrienden niet van hooren. Althans Mevrouw Pierson stond er op, dat zij vooraf thuis tot zich zelve zoude komen, niet onder den indruk van het eerste oogenblik handelen maar zich wel onderzoeken en vooral zorgen, dat niemand haar zoude kunnen verdenken van in een opgewonden, opgeschroefde stemming van het oogenblik haar besluit te hebben genomen. Het was het begin van een noviciaat, zooals men het zoude kunnen noemen, dat anderhalf jaar heeft geduurd met al zijn hoogten en diepten, zijn wisselingen van stemming, zijn onzekerheden, waarbij hier niet kan worden stil gestaan, - de beschikbare ruimte laat het niet toe, - maar waarover ik uitvoerig heb gehandeld in mijne monografie over Magaretha W. Maclaine Pont. Het einde was, dat deze met ingang van 13 October 1883 werd benoemd tot Algemeene Secretares der Heldring-gestichten te Zetten.

Met het Algemeene Secretariaat der Heldring-gestichten te Zetten aanvaardde Margaretha Pont in het najaar van 1883 een taak, die, zich op de meest ongedachte wijze in verschillende richtingen uitbreidende, zelfs van haar onvermoeibare arbeidskracht het uiterste heeft gevergd; maar waarvoor zij met haar aangeboren talenten van schrijven, van stellen, van journalistieken zin, met haar warm gevoel, haar helder inzicht, haar gezond verstand ten volle berekend is gebleken. Haar rijke gaven

van ziel en geest, die alle lichamelijk lijden, pijn en hulpbehoevendheid, zoodanig overheerschten, dat dit voor haar als ophield te bestaan, heeft zij sedert aan die taak gewijd met een nimmer verflauwende toewijding, waardoor zij is geworden de rechterhand van Hendrik Pierson gelijk Petronella Voûte die van Otto G. Heldring is geweest.

Margaretha's krachtadige hulp is Hendrik Pierson geworden juist op het oogenblik waarop diens arbeid te Zetten stond te worden verdubbeld, omdat bij het redden van het verlorene was gekomen het getuigen tegen het kwaad, tegen het gewettigde kwaad vooral. Want Piersons optreden als Heldrings opvolger in het jaar 1877 viel juist in den tijd, waarin Josephine Butler het getuigenis en den strijd had georganiseerd met de oprichting van haar groote internationale abolitionistische federatie tegen de gewettigde ontucht en waarin dat getuigenis en die strijd hier te lande urgent waren geworden door de wettiging van dat kwaad bij de herziening van ons *Wetboek van Strafrecht* in het jaar 1879, toen in art. 452 daarvan het bedrijf van houder van een slecht huis onder bepaalde voorwaarden gewettigd en geoorloofd was verklaard. Die wettiging weder ongedaan te maken en zoo de bron, welke de slachtoffers van het gewettigd kwaad naar de Heldring-gestichten afvoerde, te stoppen door een openlijk getuigen ter bewerking van de openbare meening, die langzaam maar zeker de wetgeving bepaalt, werd sedert naast de zorg voor de reddingshuizen een taak, waartoe Hendrik Pierson wel bekwaam was als een meester van het woord in de prediking en in het debat; en aan dat openlijk getuigen heeft Margaretha Pont een meer dan bescheiden deel gehad met de haar als Algemeene Secretares toevallende redactioneel verzorging van het maandblad *De Bode der Heldring-gestichten*, waarvan het eerste nummer is verschenen den 15^{den} September 1884.

Dit blad was door Ds. Pierson bedoeld om naast het reeds bestaande maandblad *Getuigen en Redden* meer in het bijzonder bekendheid te geven aan wat daarvoor in de Heldring-gestichten te Zetten werd gedaan en daarvoor steun en medewerking te winnen. Hij zelf leverde voor dit blad geregeld het hoofdartikel; maar de verdere inhoud werd van den beginne bezorgd door Margaretha Pont, in de eerste twee nummers nog anoniem maar sedert onder de initialen M.P. 'Men ziet ook nooit eens iets anders dan H.P. en M.P.', schreef nog na jaren een trouwe lezeres. Een heel enkele maal leverde eene der directrices een bijdrage; maar eerst met den 21sten jaargang is er geregelde medewerking van anderen gekomen. *De Bode* verscheen tot den 31sten jaargang op naam van Ds. H. Pierson; tot N°. 3 van den 34sten jaargang op dien van Dr. H. Pierson en Dr. J. Lammerts van Bueren; vervolgens op dien van Dr. H. Pierson, Dr. J. Lammerts van Bueren en Ds. O.G. Heldring; tot met het 2de nummer van den 35sten jaargang, dat van 15 October 1918, men toch

eindelijk de beleefdheid had, naast deze drie namen ook dien van M.W. Maclaine Pont aan het hoofd van het blad te plaatsen, al had het wel beschouwd weinig zin meer, daar Margaretha toen Zetten reeds had verlaten en de redactioneele verzorging van *De Bode* had opgegeven, enkel nog maar medewerkster was.

De Bode der Heldring-gestichten, waaraan Margaretha is blijven medewerken tot in het 10de nummer van den 43sten jaargang, 15 Juni 1927, acht maanden voor haren dood het laatste artikel van hare hand daarin verscheen, is ons althans in de eerste 21 jaargangen, die, behalve dan het hoofdartikel, vrij wel geheel van Margaretha's hand zijn, als een getrouw dagverhaal van wat deze bezig hield, daar zij er hare mededeelingen omtrent het wel en wee der stichtingen, haar meesterlijke schetsjes uit het leven der verpleegden, der kinderen vooral, haar dringende pleidooien voor betere wettelijke voorzieningen, haar gloeiende protesten tegen iederen vorm van gewettigd kwaad, heeft afgewisseld met artikelen ontleend aan hare historische studiën, met reisherinneringen, met boekaankondigingen. Het is dan ook aan de hand van *De Bode*, dat wij ons best een voorstelling kunnen maken van den omvang van Margaretha's Algemeen Secretariaat met bijbehorende bemoeiingen als de redactie van verslagen, van propaganda-artikelen, van de Magdalena- en Bethel-almanakken, een secretariaat, dat feitelijk dat der gezamenlijke gestichten was. Die gestichten, thans een complex van niet minder dan 13 stichtingen en scholen, waren bij Margaretha's komst te Zetten nog pas vier in aantal geweest: drie reddingshuizen, Steenbeek voor gevallenen, Bethel voor jonge vrouwen, die ten val dreigden te komen, Talitha Kûmi voor verwaarloosde kleine meisjes en daarbij nog een Normaalschool voor onderwijzeressen. Margaretha had Ds. Pierson toen bezig gevonden met het plan om als schakel tusschen Bethel en Steenbeek op te richten een gesticht voor ongehuwde vrouwen, die voor de eerste maal moeder worden en waarvan er zoo velen, die niet eigenlijk slecht zijn, enkel maar te zwak en te goed van vertrouwen waren geweest, door de onmogelijkheid om zich en haar kind te onderhouden voor goed den slechten weg werden opgedreven. Tegen dit plan verhief zich echter een storm van verontwaardiging; dat, meende men, was de zonde in de hand werken door die te vergemakkelijken; maar bij zijn strijd voor zijn goed recht in dezen vond Hendrik Pierson krachtigen steun in Margaretha Pont, die niet moede werd in *De Bode* te pleiten voor de ongelukkige vrouwen, die sedert in het Magdalenahuis werden opge nomen om er voor dieper val te worden bewaard. Toen vervolgens rees de vraag, wat te doen met de kindertjes, die op Steenbeek en in het Magdalenahuis werden geboren en er achter bleven in geval van gebleken volstrekte onmacht van de moeders zelve om ze te verzorgen, terwijl wegens het nog in volle kracht vigeerende verbod van onderzoek naar het vaderschap op de

vaders niet het minste verhaal was, wist Margaretha met hare propaganda-artikelen in *De Bode*, later afzonderlijk als vlugschriften verspreid, de gelden bijéén te brengen voor den bouw van een Kinderhuis.

Het laatste kwart der vorige eeuw, waarin Margaretha optrad als Algemeen Secretares der Heldring-gestichten, is geweest de tijd der onderzoekingen naar het lot der verschoppelingen in de samenleving, der zoogenaamde 'niemandskinderen', de weezen en de vondelingen, die op het platteland werden uitbesteed bij de minst vragenden en in de groote steden, zoodra zij wat ouder werden, uit de gestichten in open schuiten werden geladen om te worden vervoerd naar de bedelaarskoloniën in Overijssel, waar zij tot geen enkel ambacht of handwerk werden opgeleid en dus na als volwassen te zijn ontslagen, zoo weerloos in de maatschappij terug keerden, dat hun geen andere toevlucht bleef dan de slechte huizen voor de meisjes en de gevangenen voor de jongens. Vreeslijk was toen ook nog het lot der uitbestede zuigelingen: 'engeltjesmakerij', gelijk het in den volksmond heette, was een tierend bedrijf; maar het ergst verging het verlaten kleinen meisjes: de handel in blanke slavinnen was een voordeelige handel. Justitie, politie en philanthropen begonnen de hoofden bijéén te steken; maar ingrijpen, laat staan verbeteren, was moeilijk, omdat er geen recht was voor de verlaten vrouw, voor het buiten-echtelijk kind, - het onderzoek naar het vaderschap was immers verboden; omdat er geen enkel wettig middel was om paal en perk te stellen aan kinder-exploitatie, kinderverwaarloozing en mishandeling door de eigen ouders, - de vaderlijke macht was immers onbepert en onaantastbaar. Meende men een kind te hebben gered, had men het opgevoed, was er, als het wat had geleerd, voordeel van te halen, dan haalden de ouders het naar willekeur weder weg en moest men het verschrikte, schreiende, tegenstrevende kind laten gaan. Onvermoeid ging Ds. Pierson in die jaren het land door om, waar men maar luisteren wilde, te pleiten voor verachte vrouwen en voor weerlooze kinderen; en terwijl hij zijn groote gaven des woords deed gelden, woekerde Margaretha Pont met hare groote gaven van schrijven en stellen, van haar door studie geoefend oog voor de wording en den samenhang der dingen, met wat men thans zoude willen noemen haren journalistieken zin; want zij meende, dat zoo men slechts openbaarheid gaf aan gepleegd onrecht, de oogen van het publiek opende voor de schandalen, die plaats grepen bij het eigen volk, onder de eigen oogen, ieder in zijn omgeving nauwlettender zoude gaan toezien en dat er geen macht zoo groot en zoo onwederstaanbaar is als die der publieke opinie.

Niet enkel in *De Bode*, maar in ieder tijdschrift waar zij maar plaats kon vinden voor hare artikelen, begon Margaretha Pont daarom te ijveren tegen misbruik van de ouderlijke macht, tegen de rechteloosheid van het buiten-echtelijk kind, tegen het verbod

van onderzoek naar het vaderschap, tegen de wettiging van het kwaad bij het noodlottige art. 452 van het toenmalig *Wetboek van Strafrecht*. Vooral de artikelen, die zij, beginnende met het jaar 1900, schreef in het *Tijdschrift voor Armzorg en Kinderbescherming* (sedert 1922 *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijk Hulpbetoon en Kinderbescherming*), naar aanleiding van de door haar te Zetten geconstateerde gevallen van kinderverwaarloozing en kindermishandeling, trokken destijds sterk de aandacht en nog een goede twintig jaren later verklaarde Mr. Rethaan Macaré, Voorzitter van den Nederlandschen Bond voor Kinderbescherming, dat deze artikelen van Margaretha Pont krachtig hadden bijgedragen om voor de toen nog aanhangige, maar in het jaar 1905 ingevoerde *Kinderwetten* den weg naar het *Staatsblad* te banen. Door die wetten is aan machtsmisbruik van de zijde der ouders paal en perk gesteld en is het recht van voogdij behalve aan weeshuizen ook verleend aan opvoedingsgestichten als die te Zetten; terwijl in het jaar 1909 het verbod van onderzoek naar het vaderschap in zoo verre is opgeheven, dat de onderhoudsplicht van den vader ook tegenover zijn buiten-echtelijk kind is erkend; wederom twee jaren later, in 1911, heeft de *Wet op de Zedeloosheid* afgeschaft Art. 452 van het *Wetboek van Strafrecht*, dat het houden van een huis van ontucht onder bepaalde voorwaarden als geoorloofd erkende, en zoo iets integendeel kortweg verboden en strafbaar gesteld. Margaretha moest toen echter nog blijven wijzen op den wantoestand, dat voor het vergrijp van een kind den rechter geen ander vonnis mogelijk was dan vrijspraak en straffeloosheid of de gevangenis. In dit kwaad is voorzien bij de *Wet op den Kinderrechter en de Gezinsvoogdij* van het jaar 1922. Natuurlijk hebben al deze wetten, welke Margaretha Pont mede heeft helpen uitlokken, gelijk de Regeering openlijk heeft erkend door haar in hare kwaliteit van Algemeene Secretares der Heldring-gestichten te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, de kinder-exploitatie en de prostitutie niet kunnen opheffen voor goed; maar zij hebben een wettelijk georganiseerde bestrijding van het kwaad mogelijk gemaakt en aan iedere wettelijke sanctie daarvan, aan ieder heulen daarmee van Staatswege een einde gesteld. De uitkomst van den strijd, dien Margaretha W. Maclaine Pont heeft medegestreden niet alleen maar heeft gedragen met haar ongemeene letterkundige gaven, is dan toch geweest, dat er iets is veranderd in ons volksleven: dat wantoestanden, wanverhoudingen, waarin een vorige generatie nog berustte als in iets onvermijdelijks, zoo ten eenenmale zijn teniet gedaan, dat de thans opkomende generatie welhaast weigert te gelooven, dat zij hebben kunnen bestaan.

Margaretha Pont's letterkundig werk is door dit alles niet onderbroken maar is daar naast geregeld voortgegaan. Met de

andere directrices der Heldring-gestichten zocht zij onder leiding van Ds. H. Pierson in verkeer te blijven met de groote geesten van vroeger en later tijd ten einde niet te verzinken in sleur en geestesverslapping bij de aanraking met zooveel ellende en schuld als te Zetten haar dagelijksch deel was. 'Onze uitspanning', teekent zij ergens aan, 'is muziek, litteratuur en bij velen', daarmede wel in de eerste plaats zich zelve bedoelende, 'de beoefening der geschiedenis'. Van wat zij langs dien weg opdeed, mededeeling te doen, bleef haar, bij haar aangeboren talent van vertellen een behoefte. Zoo bezorgde zij reeds dadelijk in 1884, een jaar nadat zij het Algemeene Secretariaat der Heldringgestichten had aanvaard, onder den titel *Sprookjes in Waarheid en Verbeelding* de uitgave harer verzamelde opstellen in de jaargangen 1878 tot 1882 van het weekblad *Eigen Haard* over de beteekenis der sprookjes in verband met oude Germaansche mythen en legenden. In het jaar 1886 publiceerde zij den allerliefsten bundel *Hoe zij overwonnen*, een bundel zuiver historische verhalen zonder eenige bijmenging van fictie, die in den meesterlijken trant der *Oude Sprookjes uit verre Landen* voor kinderen de uitbreiding van het Christendom over West-Europa schildert.

Margaretha's levendige verbeeldingskracht, haar groot vermogen van aanschouwelijke voorstelling brachten deze er nu verder als van zelf toe, aan de uitkomst harer historische studiën een romantischen vorm te geven en dit te eerder, omdat zij in haren meisjestijd in zich had opgenomen den vollen bloei der op het Fransche classicisme gevolgde Engelsche romantiek, welke, gelijk zij schrijft, eerst wortel kon schieten in onzen bodem, nadat zij onder den invloed van het door de opwinding van den Belgischen opstand gewekte nationaliteitsgevoel zuiver nationaal was geworden. Als eersteling in dit genre gaf zij in het jaar 1892 in *Eigen Haard* de keurige schets *De Burgemeesterse* naar gegevens ontleend aan Gerard Brandts *Historie der Reformatie* en aan Velius' *Kroniek van Hoorne*, welke schets is te beschouwen als een inleiding op den lateren grooten roman *Het Huis aan de Haven*. De vervolgens van hare hand verschenen werken *De Eer gewroken* (1894), waarin de val van het huis van Arkel wordt verhaald, en *Aleida van Nassau* (1895), een vertelsel uit den tijd der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, zijn van veel minder beteekenis; maar in haar volle kracht vertoont Margaretha Pont zich dan in *De Poorterszoon van Hoorne* (1895), om vervolgens in den rijksten bloei van haar talent snel op elkander te doen volgen hare hoofdwerken: *Het Huis aan de Haven* (1896), *De Ballingen* (1898), *Elizabeth Bleau, een Alkmaarsche Burgemeestersdochter* (1898). Daartusschen verschenen nog verschillende kleinere geschriften als *Levensbericht van J.P. Hasebroek* in opdracht van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1896/1897), *Oud-Zeeuwsche Gastvrijheid* (De Gids, 1898, II), *Oranje en Nederland*, een jubileumsuitgave (1898), *Het Fortuin van de Grancey*,

de beste harer karakter- of zederomans (1899), de twee historische novellen *Aanvaard* (Onze Eeuw 1901), in het Duitsch vertaald onder den titel *Die ungleichen Brüder* verschenen als feuilleton in de *Beilage des Deutschen Reichsboten* van 19-27 October 1906 en *Gebroken* (Onze Eeuw 1904). In later jaren, in haren ouderdom, schreef zij nog *Op de Grenzen der Middeleeuwen*, een biografische schets van Jacoba van Beieren (1915), *De Freule van de Renthoeve*, een historischen roman uit den Franschen tijd (1916) en *De Kinderen van Batenburg*, een verhaal uit het begin van den opstand tegen Spanje, meer inzonderheid van het beleg van Alkmaar (1918). Wel verre, dat haar letterkundig talent aan den arbeid te Zetten verloren zoude zijn gegaan, is het daar juist tot zijn schoonsten bloei gekomen. Beter dan de stilte en de afzondering het zouden hebben kunnen doen, heeft haar verkeer midden in de praktijk, in de onrust, in de spanning van het werkelijke leven haar laten begrijpen de levenstragedie van de enkelen en de velen in lang vervlogen eeuwen, haar geschonken het vermogen om zich in te denken en tot uitbeelding te brengen het lijden en sterven voor idealen, die bij ieder nieuw geslacht wel nieuwe vormen aannemen maar die toch in den grond der zaak de eeuwen door dezelfde zijn en moeten worden beleden en gehandhaafd tegen dezelfde oer-vijanden: sleur, verdachtmaking, geweld, zelfzucht en afgunst. Vandaar ook dat in de beste van Margaretha Pont's romantische werken, - bij een zoo productieve schrijfster is natuurlijk niet alles van gelijke waarde, - de personen zoo veel echt menschelijker zijn dan bijvoorbeeld de enkel uit theorie en filosofie geschapen schimmen in de romans van Adèle Opzoomer (Wallis).

Wat daarbij de invloed van Geertruida Bosboom-Toussaint betreft, Margaretha Pont heeft de romans van deze reeds vroeg gretig verslonden en hare eerste persoonlijke ontmoeting met Nederlands grootste romanière is een evenement in haar meisjesleven geweest. In later jaren heeft zij mogen roemen in de vriendschap der groote schrijfster; maar bij al wat zij heeft geschreven over de door haar hoog vereerde oudere vriendin, in *Eigen Haard*, in *Stemmen des Tijds*, in eenige nagelaten aantekeningen, blijkt echter niets van een uitwisseling van gedachten omtrent elkanders litterairen arbeid. Margaretha Pont is het schrijven van historische romans ook pas begonnen een tiental jaren na den dood van Geertruida Toussaint (1886) en hare romans hebben een sterke overeenkomst met de *Waverley Novels* van Walter Scott en met de historische verhalen van Jacob van Lennep veeleer dan met die van Geertruida Toussaint. Zij heeft hare groote voorgangster ook zeker niet kunnen evenaren in het aan deze eigene verwonderlijke vermogen om af te dalen in de diepten van het geestesleven ter ontleding van gemoedsbewegingen en van de meest verborgen berekeningen en overleggingen: karakters als die van een Gideon Florensz, van een Jacob Gras-

winckel, van een graaf Pepoli heeft zij niet kunnen scheppen: zij heeft geen nieuw licht geworpen over eenig historisch tijdperk, gelijk Geertruida dat met een ongemeene intuïtie heeft gedaan over het Leycestersche tijdvak: ook is de intrige, het leggen van den knoop en het ontwarren daarvan steeds Margaretha's zwakke punt gebleven. Een goed slot heeft deze enkel gemaakt aan haar mooie historische novelle *Aanvaard*.

Daar staat echter tegenover, dat Margaretha nimmer is vervallen in den vaak zoo onnatuurlijken, gezwollen stijl van Geertruida Toussaint, dat zij in hare gesprekken zooveel levendiger, zooveel ongedwongener is dan deze. De langdradigheid, welke Geertruida ook in haar beste werken eigen is, heeft Margaretha weten te vermijden en zij doet zeker niet onder in aanschouwelijkheid van voorstelling, in boeienden verhaaltrant, in het wedergeven van de sfeer, waarin wat te gebeuren staat, zich zal afspelen: de jagende angst voor het naderende inquisitiegevaar, de onrust in een zeedorp bij het verschijnen van kapers op de kust, de luchtige sierlijkheid van het rococo-tijdperk, de verwaten trots der achttiende eeuwse regenten, de vrees van dezen op hunne beurt voor de opkomende democratie. Bij een fijnen zin voor het teere en lieflijke en bij een kostelijk gevoel voor humor, een gevoel, dat Geertruida Toussaint ten eenenmale mist, heeft Margaretha Pont op deze ook vooruit een open oog en een warme liefde voor de natuur. Hoe aanschouwelijk zijn in hare verhalen hare schilderingen van deze in hare verschrikking, als bijvoorbeeld bij de beschrijving van het invriezen van de schepen der Watergeuzen in de Zuiderzee, van de zwiepende regens tijdens het beleg van Alkmaar, van de kille, koortsbrengende Zeeuwsche avondnevels; en niet minder in hare lieflijkheid als bij de beschrijving van een duinlandschap, van den tuin eener dorpspastorie in vollen zomerbloei, van een kersenooft in de Betuwe. - Zelve had Margaretha Pont geringen dunk van hare romans, al te geringen, als men bedenkt, dat reeds in het jaar 1896, onmiddellijk na het verschijnen van *De Poorterszoon van Hoorne*, de leden der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde haar tot hun medelid verkozen en dat niemand minder dan Nicolaas Beets haar werk met aandacht las en het warmen lof toebracht. Voor haar zelve waren hare romans uitingen van innige vaderlandsliefde en Oranjezin, waarmede nauw verband hield haar groote liefde voor onze taal, haar ijveren voor de zuiverheid van deze. Groote waarde hechtte zij daarom ook aan nationale gedenkdagen als tegenwicht voor het tekort aan kennis van onze vaderlandsche geschiedenis bij ons volk, gevolg van de onvoldoende aandacht die daaraan wordt geschonken in de school.

Twee zeer belangrijke brochures *Poëzie in de Opvoeding* (1923) en *Hoe spreken wij tot onze kinderen over de eeuwige dingen?* (1909) dankten haar ontstaan aan Margaretha's paedagogische ervaring als directrice van het Christelijk Opleidingshuis voor

Meisjes *Hosa Semna* te Zetten. Zestien jaren lang, van 1902 tot 1918 heeft zij daar aan het hoofd gestaan en gedurende vijf jaren, - van 1907 tot 1912, - ook nog het directriceschap over het tweede Opleidingshuis aldaar, *Hosa Euphema*, daarbij gevoerd. In die jaren heeft zij er de opleiding op hoog peil gebracht en gelijken tred doen houden met het in de eerste drie lustra dezer eeuw zich krachtig ontwikkelend nijverheidsonderwijs voor meisjes. Eerst in het jaar 1918 legde zij, door toenemend lichaamslijden daartoe gedwongen, niet dan noode deze taak, die haar zeer lief was, neder.

Hare laatste levensjaren doorleefde Margaretha Pont ten huize van hare vriendin douairière C.M. van Laman Trip-Van Foreest te 's Gravenhage. Hare medewerking aan *De Bode der Heldringgestichten* bleef zij tot het laatste voortzetten, - acht maanden voor haren dood, op 15 Juli 1927, verscheen daarin de laatste bijdrage van hare hand; en hare bemoeiingen ten bate van jonge meisjes bracht zij over op de meisjes van het Doorgangshuis te 's Gravenhage. Deze bleef zij geregeld ééns per week om zich heen verzamelen om haar een mooi gedicht voor te lezen, iets te verhalen, haar te bezielen met geestdrift voor de beroemde mannen en vrouwen uit onze rijke volksgeschiedenis. Van groote beteekenis waren nog voor haar de nationale gedenkdagen, beginnende in April 1922 met de herdenking der inneming van Den Briel, - neen, eigenlijk beginnend in 1923 met den duizendjarigen gedenkdag van de erfelijke beleening van graaf Dirk I, met het graafschap Holland in het jaar 923, het begin van den Nederlandschen Staat, - welke herinneringsdagen zij heeft herdacht in een serie artikelen van 20 Maart 1922 tot 18 Februari 1928 als feuilleton verschenen in *Het Algemeen Handelsblad* en waarin zij onder andere behandelde de inneming van Den Briel, den Tienden Penning, het *Voorspoock*, (voorboden van den opstand), 923-1923, de bevrijding van Alkmaar, het beleg van Leiden, de stichting der Leidsche Hoogeschool, de oorsprong van Beverwijks markt, den schrijver van *De Rijmkroniek van Holland*. In het jaar 1923, bij gelegenheid der Alkmaarsche gedenkdagen schreef zij voor de *Alkmaarsche Courant* ook nog een serie artikelen over *Drie Brieven uit het jaar der Nederlagen*, over *Het beleg van Alkmaar*, over *De Groet van Oranje*, over *Nanning van Foreest*.

Zoo ging Margaretha Wijnanda Maclaine Pont, arbeidende en strevende tot het laatst, bij afnemende lichaamskrachten maar ongebroken van geest, rustig en welbewust het einde tegemoet. Zij bereikte dit, toen zij juist 76 jaren oud was geworden, den 21sten Februari 1928. Enkele dagen later werd zij ter ruste gelegd aan den opgang naar de Vluchtheuvelkerk te Zetten.

JOHANNA W.A. NABER.

Lijst der geschriften van Marg. W. Maclaine Pont.

- 1876-1878. Oude Sprookjes uit verre Landen op nieuw verteld door D. 2 dln. C.W. van Heusden, 's Hertogenbosch. Herdrukt in 1904 door de N.V. Letteren en Kunst, Amsterdam.
1878. Mevrouw Holting's Vrienden door D. van Hasseld, schrijfster van Willem van Dalse, 2 dln. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
1880. Verborgen Schuld door M.W. Maclaine Pont, 2 dln. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
1881. Dominé Meinderts Nichtje, Her. S. Coster en Zoon, Alkmaar.
1884. Sprookjes in Waarheid en Verbeelding. (Eerst verschenen in Eigen Haard 1878-1882).
Guldens-editie, N°. 149, Charles Ewings, 's Gravenhage.
1889. Hoe zij overwonnen. E.J. Brill, Leiden.
1894. De Eer gewroken. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
1895. Twee Vrouwenbeelden, Aleida van Naussau en Madame Louise. (Eerst verschenen in Excelsior, Red. Titia van der Tuuk). W. Hilarius Wzn., Almelo.
De Poorterszoon van Hoorne. (Eerst verschenen Eigen Haard 1895), Haarlem.
1896. Uit de Overbetuwe. Platen met bijschriften, J.L. Beyers te Utrecht en H. ten Hoet, Nijmegen.
Het Huis aan de Haven. 2 dln. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
1898. Oranje en Nederland. D.B. Centen, Amsterdam.
De Ballingen. G.F. Callenbach, Nijkerk.
1899. Elizabeth Bleau, een Alkmaarsche Burgemeestersdochter. (Eerst verschenen Eigen Haard 1899). P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
Het Fortuin van de Grancey, 2 dln. P.N. van Kampen en Zoon.
1900. Francisco de Enzinas. De Erven Loosjes, Haarlem.
1909. Hoe spreken wij tot onze kinderen over de eeuwige dingen? Hollandia Drukkerij, Baarn.
(Gemeenteleven en Huisgezin, Serie I, N°. 4),
1914. Op de Grenzen der Middeleeuwen. Jacoba van Beieren. Hollandia Drukkerij, Baarn.
1915. De Freule van de Renthoeve. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
1918. De Kinderen van Batenburg. D.A. Daamen, 's Gravenhage.
1923. Poëzie in de Opvoeding. Drukkerij Stichting Hoenderloo.
1924. Dr. Hendrik Pierson en de Heldring-gestichten. Persoonlijke Herinneringen. N.V. Alg. Boekhandel voor inwendige en uitwendige zending.
1928. O.G. Heldring. Noordhoff, Groningen.

Zonder jaartal:

Overwinning. A.W. Bruning en Zoon, Utrecht.

Voorts bijdragen in:

De Gids, Eigen Haard, Ons Streven, Bato, De Zwaluw, De Huisvriend, Het Nederlandsch Magazijn, Excelsior, Het Algemeen Handelsblad, De Alkmaarsche Courant, De Magdalena-Almanak, De Bethel-Almanak, De Bode der Heldring-gestichten, Stemmen voor Waarheid en Vrede, Vrouwenarbeid, De Vrouw en haar Huis, Christelijk Vrouwenleven, Onze Eeuw, Stemmen des Tijds, Woord en Beeld, Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijk Hulpbetoon en Kinderbescherming, Bibliotheek voor bijbelsche Opvoedkunde, Mannen en Vrouwen van Beteekenis, Het Kind.

Levensbericht van E. Heimans. (1861-1914).

De naam van Heimans zal voor altijd verbonden blijven aan de geschiedenis van de herleving van de belangstelling in het natuurleven in de laatste jaren van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in ons land. Die belangstelling heeft nooit ontbroken. Onze middeleeuwse dichters zongen van bloemen en vogels even goed als Walther von der Vogelweide. Onze dilettanten uit de 17^e, en 18^e eeuw waren en zijn nog wereldberoemd: Leeuwenhoek, Swammerdam, Lyonnet, Trembley. De grenzen tusschen dilettantisme en wetenschap waren destijds nog vager dan thans en deze mannen brachten in hun werk een verfijning, een genialiteit, een specialisatie, die het stempelde tot wetenschappelijken arbeid en het onttrok aan de belangstelling van het algemeen. Hetzelfde gold voor dien tijd ook voor het werk van de groote verzamelaars en het is als een zeer bijzonder gunstige beschikking te achten, dat de schatten, die een hunner bijeenbracht, thans in Teyler's Museum toegankelijk zijn voor iedereen. En dat Teyler's zalen tegenwoordig meer betreden worden dan veertig jaar geleden is, zooals hieronder blijken zal voor een groot deel te danken aan het nobele dilettantisme van Heimans. Ook de pracht-plaatwerken, die in die eeuwen verschenen: Sepp's Vlinderwerk, Nozeman's Vogels, Kop's Planten bereikten het groote publiek niet of nauwelijks.

In de tweede helft van de negentiende eeuw onder invloed van Darwin's werk en reeds eerder komt er ruimer belangstelling voor de Natuurlijke Historie. Hartog Heys van Zouteveen vertaalt Darwin's werken. Een ondernemende uitgever durft het aan om een Natuurlijke Historie van Nederland uit te geven, een voor dien tijd kloeke daad en die zijn goede uitwerking niet heeft gemist. Mijn tijdgenooten gedenken stellig met groote dankbaarheid Staring's Bodem van Nederland, Schlegel's Gewervelde Dieren, Snellen van Vollenhoven's Insekten, Herklots' Weekdieren en Lagere Dieren en Oudemans' Flora. Tegelijkertijd werd de Natuurlijke Historie opgenomen onder de leervakken voor de Middelbare Scholen en voor de Onderwijzersexamens en dat leidde

tot de publicatie van leer- en handboeken van velerlei allooi. Van zeer bijzonder belang was ook de verschijning van Winkler's Handboeken voor den Verzamelaar van Vlinders, Schelpen etc. Populaire artikelen over natuurwetenschappelijke onderwerpen verschenen in verschillende tijdschriften en één werd zelfs geheel aan de studie van de Natuur gewijd nl. het Album der Natuur dat na een eervolle loopbaan van vele jaren in 1909 heeft opgehouden te bestaan.

Het was ook in dat Album der Natuur dat de nieuwe tijd werd ingeluid door den man, dien wij dertig jaar geleden den ouden heer Van Eeden noemden, want hij liep toen tegen de zestig. Zijn artikelen zijn later verzameld uitgegeven onder den naam van 'Onkruid', een boekje, dat thans nog actueel is en dat wij herhaaldelijk ter hand nemen, wanneer we willen nagaan, hoe het in het laatst van de negentiende eeuw gesteld was met de Duinen en Bosschen van Kennemerland, met de Flora van de Noordzee-eilanden, de Veluwe en Salland. Wij mogen wel zeggen dat Van Eeden ons geleerd heeft, het genot van wandelen te veredelen door belangstelling voor de plantenwereld en de landschapsvormen. In dat boekje Onkruid vinden wij ook voor het eerst het begrip natuurmonumenten. Hij heeft het over de beukvaren (*Polypodium Dryopteris*) en het Stevenskruid (*Circaea lutetiana*) en schrijft dan: 'Beide planten waren eenmaal talrijk in het thans uitgeroeide Beekbergerwoud bij Apeldoorn, een van de oorspronkelijkste bosschen van Nederland. Dit bosch had als *monument van de voormalige natuur* van ons land niet minder waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst, en het redden van zulke merkwaardige plekjes uit sloopers handen moest aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen worden opgedragen'. Dit schreef van Eeden in 1880, precies vijfentwintig jaar vòor de stichting van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, waar Heimans zoo'n werkzaam aandeel aan zou nemen. In datzelfde jaar 1880 deed Heimans met goed gevolg examen voor de acte van hulponderwijzer, nadat hij daarvoor reeds geslaagd was voor de actes Wiskunde en Fransch L.O. want hij was zeer goedleersch.

Eli Heimans is op den 28sten Februari 1861 geboren te Zwolle. Zijn ouders woonden daar in de Papestraat in een oud huis, dat vroeger een klooster was, de voormalige begraafplaats was op het binnenpleintje nog te zien. Het romantisch tintje van deze woning geviel hem bijzonder, dat strookte met zijn fijn gevoel en zuiveren smaak. Hij bezocht de lagere school, daarna de H.B.S. maar doorliep die niet geheel, doordat hij moest helpen in de zaak van zijn vader: een ververij. Minstens eens in de week, soms vaker, moest hij 'den boer op', tot Raalte toe en verder, om de klanten te bezoeken. Dat ging te voet over heg en steg en met groot genoegen, want hij kende al de hoofdfiguren uit dat fraaie landschap van rivier en dijken, van bosch en heide en weide

en broekland. Ook had hij een bijzonder genoeglijke manier, om met allerlei menschen om te gaan, zoodat hij van die beroepswandelingen nog heel wat meer thuis bracht dan verfgoed of opdrachten. Ongetwijfeld heeft deze intense en eenzame omgang met de natuur er veel toe bijgedragen, om te maken, dat hij steeds bij voorkeur buiten vertoefde, buiten werkte en dat hij de allerlangste wandeling niet beschouwde als een last, maar als een zegening, een zegening, die hij hoopte ook anderen deelachtig te doen worden. Deze jeugdwandelingen leverden hem later de stof voor de zeer boeiende inleiding tot het boekje *Hei en Dennen*, het hoofdstuk over 'Kruiden Marie'.

Mettertijd ging hij aan de Zwolsche Normaalschool studeeren voor onderwijzer en behaalde in zeer korten tijd de noodige acties, die iemand kenmerkten als een knap onderwijzer: hulpacte, hoofdacte, wiskunde en de drie talen.

Zoo gewapend kwam hij in 1882 aan in Amsterdam, eerst aan de school in de Zwanenburgerstraat, een jaar later aan de Hendrik-Wester-School en trof daar onder zijn collega's er enkele, die later op onderwijsgebied ook naam gemaakt hebben nl. C. Vrij en S.A. Abramsz. Ook raakte hij bevriend met Jan Ligthart, die later eveneens als hervormer zou optreden in de onderwijswereld.

Al kort na zijn aankomst in Amsterdam begon Heimans zijn schrijversloopbaan en wel, zooals zoo menig jonge man, in de krant en onder een pseudonym: opstellen over school- en onderwijszaken in het Handelsblad, onderteekend met O.P. Recht. Doch spoedig ging hij over tot grooter werk en hij schreef een van de beste jongensboeken, die ooit in de Nederlandsche taal zijn verschenen: *Willem Roda*, dat thans nog altijd wordt gewaardeerd om zijn aangenamen stijl, fijne karakter teekeningen en prachtige beschrijvingen van landschap en zwerftochten. Die beschrijvingen ontleenen hun waarde aan den ernst, waarmee ze zijn voorbereid. Voor zoover ze Europa betreffen, heeft de schrijver die tochten voetje voor voetje zelf volbracht en voor minder goed bereikbare oorden oriënteerde hij zich door uitvoerige lectuur van de beste wetenschappelijke werken op allerlei gebied. Zijn goede smaak en genialiteit behoedden hem tegen dorheid en pedanterie en zoo werd zijn boek boeiend van begin tot einde en eerbiedwekkend door innerlijke waarheid. Jammer genoeg heeft Heimans later geen jongensboeken van dit kaliber meer geschreven. Hij was allerminst een producent van type-boeken en zijn veelzijdigheid en vaardigheid dreven hem naar ander arbeidsveld.

Heimans toch was in de allereerste plaats schoolman en paedagoog, al was hij ook nog zoo weinig schoolmeesterachtig. Nu gevoelt men in de onderwijswereld eigenlijk een chronische behoefte aan hervorming en bevrijding. Van tijd tot tijd krijgt die aandoening een acuut karakter en dan zegt men, dat er een frissche

wind waait. Zoo'n vlaag was nu ook opgestoken omstreeks 1890. Opnieuw ontdekte men, dat het niet aangaat, om den kinderen steenen voor brood te geven en dat men bij het onderwijs aanschouwelijk moet blijven van het begin tot het al te vroege einde. De bevattelijke filosofie van Herbart vierde hoogtij en zijn paedagogische beginselen werden met groote geestdrift aanvaard en uitgewerkt. Allerwegen vroeg men naar werkelijkheid en actie. Een van de leiders schreef: 'We kunnen de koe niet in de school brengen, maar wel de leerlingen bij de koe'. En inderdaad ondanks 'viele schütteln des Kopfes' bracht men de kinderen naar buiten, er werden schoolwandelingen gehouden, natuurlijk onder wijze en voorzichtige beperkingen vanwege Overheid en Schooltoezicht. Het is een groot genoegen, aan dien tijd terug te denken. Er woei inderdaad een frissche wind. Naderhand werd het weliswaar een slappe koelte, maar veel goeds heeft zich uit dien tijd kunnen handhaven, is zelfs tot rijper ontwikkeling gekomen.

Het kon niet anders, of Heimans moest wel meestrijden in de voorste gelederen. Met het onderwijs in de Natuurlijke Historie was het op de meeste scholen al heel treurig gesteld, in de steden, zoowel als op het platteland. Dat lag deels aan de gebrekkige opleiding der onderwijzers, deels aan het gebrek aan leermiddelen en lectuur. De Duitschers waren beter af, daar had in 1885 de Kieler Schuldirektor Fr. Junge een boek uitgegeven: 'Der Dorfteich', waarin op meesterlijke wijze de levensgemeenschap van sloot en plas werd behandeld. In een voortreffelijk werk, in 1928 verschenen, de Biologie der Süßwasserseeën van Friedrich Lenz wordt die Dorfteich nog terecht met eere genoemd als een van de grondleggende werken voor de wetenschap der hydrobiologie. Dat boek van Junge heeft de echte vlotheid van het pionierschap en de poëtische eenheid, voortvloeiend uit de beschouwing van het leven der planten en dieren in hun onderling, onverbrekkelijk verband. Heimans kende dat boek en wist het naar behooren te waardeeren. Maar typisch voor hem is het, dat hij, in de eerste plaats denkend aan de behoeften van het stadskind, zijn Handleiding voor de Kennis der Levende Natuur niet baseerde op een vrij landschap, maar op een stadspark, het Sarphatipark.

Het was een beknopt werkje en voerde als hoofdtitel: 'De Levende Natuur.' Maar alle bladzijden waren propvol ideeën en gaven een aanwijzing van wat er in een park te zien en te genieten valt en tegelijk hoe men dat allemaal aan de schoolkinderen bij kan brengen. Heimans meende destijds, dat met dit voorbeeld voor oogen elk onderwijzer wel een goede greep kan doen in de omgeving van zijn school en dan kan nemen een ander park of een natuurlijk landschap van bosch of heide, weide en plassen, duin of strand. Later heeft hij ingezien, dat deze verwachting niet algemeen kon worden verwezenlijkt en

daarom het kleine boekje uitgewerkt tot een groote Handleiding in vier deelen, zijn belangrijkste levenswerk. Het werd voltooid 1908. Door de levendigheid van den stijl, de grondige documentatie, de overvloedige en zeer doelmatige teekeningen, de onderhoudende en belangrijkste digressies op filosofischpaedagogisch gebied is dit groote werk een unicum in zijn soort in de heele wereld. Het is te hopen, dat de Nederlandsche scholen nog eens in staat zullen zijn, het in zijn geheel te aanvaarden. En niet alleen in de school, maar ook in het huisgezin kan het uitmuntende diensten bewijzen.

Inmiddels had hij nog ander werk verricht. In 1893 verscheen van zijn hand een brochure over de Concentratie der leervakken op de Lagere School in verband met de kennis der omgeving en de zedelijke opvoeding en eindelijk gebeurde het onvermijdelijke; met Jan Ligthart en C.F.A. Zernike richtte hij een Paedagogisch Tijdschrift op, getiteld 'Oud en Nieuw.' Dit Tijdschrift heeft niet lang bestaan, maar belangrijke artikelen gebracht en een groot aandeel gehad in het paedagogisch reveil dier dagen. De drie hoofdredacteuren hadden ieder voor zich nog zooveel anders te doen. In 1893 was Heimans benoemd tot hoofd aan de Hendrik Westerschool te Amsterdam.

In dat zelfde jaar had ik hem leeren kennen. Ik kwam van Texel, waar ik een kleine drie jaar werkzaam was geweest als Hoofd der School met uitgebreid leerplan en waar ik, vrijwel onkundig van wat er in de wereld der paedagogie gebeurde, uit aangeboren zwerfzin bij voorkeur met mijn leerlingen werkte buiten de schoolmuren. Dat ging met zoo'n klein schooltje voortreffelijk en het eiland bood in allerlei opzichten een overrijk onderwijsmateriaal. Evenals Heimans was ik opgegroeid in het vrije veld, op de Brabantsche hei, langs de oevers van Maas en Rijn. Toen ik op mijn twaalfde jaar in Amsterdam kwam wonen, was ik al genoeg buitenjongen, om de oevers van de Zuiderzee en de destijds nog woest liggende Rietlanden te verkiezen boven de drukte van de stad. Wij huisden trouwens gelukkig aan het zelfkantje. Onze leeraar in de Natuurlijke Historie Dr. C. Kerbert merkte mij op en moedigde mij aan en gaf mij, toen ik op Texel benoemd werd Holkema's Flora der Noordzee-eilanden ten geschenke. Schlegel's Vogels, Callwers Käferbuch, Berge's Schmetterlingsbuch, Schoedlers Buch der Natur, het aardige Engelsche tijdschriftje Science Gossip en nog wat andere boeken hielpen mij, om op het onvergelykelijke eiland op te groeien tot een genoeglijk dilettant met een volkomen objectieve belangstelling, die wel zeer onproductief verlopen zou zijn, indien mijn carrière mij niet naar Amsterdam had gebracht, waar ik benoemd werd tot Hoofd eener O.L. School. Daar sloeg ik natuurlijk ook onmiddellijk aan het schoolwandelen, schafte Heimans Levende Natuur (nog het beknopte werkje) aan, ontmoette hem op een paedagogische vergadering en stelde hem dadelijk de vraag:

‘waarom laat je op dat parkboekje geen boekjes van buiten volgen’. Zijn antwoord was: ‘laat ons dat samen doen’ en zoo begon voor ons een trouwe en vertrouwelijke samenwerking, die meer dan twintig jaren heeft geduurd en pas met zijn dood is geëindigd.

Al spoedig gevoelden we, dat we onze boekjes niet moesten schrijven alleen voor de onderwijssmannen, maar liever voor het groote publiek, liefst voor de opgroeiende jeugd, boekjes, zooals we die graag zelf gehad zouden hebben, toen we erg in de dingen begonnen te krijgen. Maar zal men zulke boekjes willen lezen? ‘Het komt maar op het begin aan’ zei Heimans. We hadden afgesproken, om te beginnen met de dijken en wegen en wel met twee heel gewone planten, brandnetel en distel en alles van planten en dieren, dat daarmee in betrekking staat. En toen kwam hij op een goeden dag aan met het eerste hoofdstuk: het sprookje van Atalanta. We mogen wel zeggen, dat dit werkte als een goede captatio benevolentiae. Het boekje werd gelezen, gunstig beoordeeld, goed ontvangen en hetzelfde lot ondervonden de vijf andere werkjes, die de serie voltooiden. Ook hierin gaf Heimans bijzonder aantrekkelijk litterair werk in de begin-hoofdstukken: Swammerdam voor In Sloot en Plas, Kruiden Marie voor Hei en Dennen, het vermakelijke vergelijkend examen voor In de Duinen. De natuurwetenschappelijke inhoud van die boekjes berustte op eigen ervaring, ondersteund door lectuur van standaardwerken. Dr. Kerbert gaf ons de beschikking over de bibliotheek en de verzamelingen van Artis. Prof. Hugo de Vries heette ons welkom in den Hortus en had evenals prof. Max Weber een bijzondere hoogachting voor Heimans. Ook genoten wij veel van den omgang met den heer Steenhuizen, praeparateur van Artis, een der beste vogelkenners van ons land. En zoo dikwijls als het maar kon, gingen wij er op uit, hetzij in de onmiddellijke omgeving van Amsterdam, zoo rijk aan natuurschoon, hetzij naar het Gooi of de duinen of naar de heide van Oud-Leusden bij Amersfoort en het Soesterveen, beide destijds nog in oorspronkelijken staat. In het Bosch maakten wij hoofdzakelijk in Apeldoorn, waar ons beider gezinnen in 1900, drie maanden woonden, Hei en Dennen ontstond in Overijssel en in den Gelderschen Achterhoek. Door het Rietland speelt hoofdzakelijk in de Vechtplassen maar ook in de Amstelveensche en Oosteinder Poelen.

Weldra gingen velen onze wegen en toen kwamen wij met medewerking van onzen collega J. Jaspers Jr. tot de oprichting van het Tijdschrift De Levende Natuur in het voorjaar van 1896, dat inderdaad bleek te voorzien in een lang gevoelde behoefte. Hierin kon Heimans zich nu ten volle ontplooien. In de eerste jaren behandelde hij bij voorkeur de Nederlandsche reptielen en amphibiën en had daarmee het aardige praktische resultaat, dat we veel beter dan tot nu toe ingelicht werden over de verspreiding

van die dieren in ons land. De heikikker bleek een veel grooter gebied te bewonen dan men eerst meende en ook omtrent knoflookpad, alpensalamander, vuursalamander kwamen nieuwe feiten aan het licht. Heimans was het ook, die *Ramischia secunda*, een verwant van het Wintergroen, bekend maakte als nieuwe indigeen en nog in menig ander opzicht kon door hem het dilettanten-tijdschrift de wetenschap dienen. Het tijdschrift veroorzaakte hem veel correspondentie en aanloop. Niemand wees hij terug en menigeen gedenkt thans nog met groote dankbaarheid de hulp en steun, in zijn jonge jaren van Heimans ondervonden.

Het was ook ter wille van beginnelingen en jongeren, dat hij er toe kwam, om een Geïllustreerde Flora van Nederland te ontwerpen. Iedere plant moest vertegenwoordigd zijn door minstens één figuur en de determinatie moest in hoofdzaak berusten op gemakkelijk waarneembare kenmerken, liefst van belang voor het leven van de plant zelve. Als gewoonlijk hadden wij weer te werken zonder voorbeeld, maar daar was Heimans nooit bang voor. Gelukkig teekenden wij beiden heel graag en dat kwam ons goed te pas, want voor de Flora hadden we duizenden figuurtjes te maken, liefst naar de natuur. Die Flora verscheen in 1899 en werd ondanks de gebreken aan zoo'n eerste poging eigen, goed ontvangen. Voor den tweeden en verdere drukken genoten wij de onwaardeerbare medewerking van Dr. Heinsius en zoo kon dat boek tot een volksboek en schoolboek worden, een van de beste gaven, die Heimans heeft nagelaten. Na zijn dood werd in de redactie van dat boek en van *De Levende Natuur* zijn plaats ingenomen door zijn begaafden zoon J. Heimans.

In 1901 schreef hij samen met Thijsse op verzoek van het Bestuur van het Vondelpark een boekje over dat Park. De aankondiging van dat boekje in *Het Handelsblad* gaf aan Charles Boissevain aanleiding, om aan Thijsse te vragen voorloopig wekelijks in dat blad een feuilleton te schrijven over het Vondelpark en de wandeloorden om Amsterdam. Dit was het begin van het verschijnen van populair wetenschappelijke lectuur in onze dag- en weekbladen, een vorm van litteratuur die zich tot op dezen tijd voorspoedig heeft ontwikkeld, zoodat thans ieder blad van betekenis zijn rubriek heeft over *Natuurleven* of *In de Natuur* etc. Het weekblad *De Groene Amsterdammer* had het geluk, om Heimans aan zich te verbinden. Van 1903 tot zijn dood in 1914 heeft Heimans wekelijks zijn feuilleton aan de *Groene* geleverd. Slechts éénmaal heeft hij overgeslagen: het vijfhonderste feuilleton werd op verzoek van de redactie door Thijsse geschreven en gewijd aan den wakkeren medewerker. In deze feuilletons kwam zijn charmante persoonlijkheid tot volle uiting, zijn veelzijdige kennis, zijn groote levensvreugde en menschenliefde, zijn speurzin, zijn vereering voor de wetenschap. Hij spaarde moeite noch kosten, om ze op zijn degelijkst te verzorgen. In verscheidene van die artikelen

heeft hij ons geleerd, hoe men zijn vakantie kan genieten, wanneer men acht slaat op den bouw van het landschap, op de Flora en Fauna. Naast Nederlandsche landschappen bescheef hij op boeiende wijze zijn vacantiereizen naar den Harz (1905-1906) naar de Alpen (1907-1908) naar den Eifel (1910) naar Kyffhäuser en Teutoburger Woud (1911-1912) naar de Schwäbische Alp (1913) en Luxemburg (1914). Eigenlijk waren die artikelen te goed voor de ephemere periodieke pers en het is een groot geluk dat zij, en andere van evenveel belang gebundeld zijn in drie deeltjes: Wandelen en Waarnemen; met Kijker en Bus (beide uitgegeven bij Holkema en Warendorff en Uit de Natuur, een uitgave van de Wereldbibliotheek.

Had de verhoogde belangstelling in het natuurleven al geleid tot het oprichten van het tijdschrift en zich doen gelden in de algemeene pers, in 1901 kwam zij nog op andere wijze tot uiting en wel door de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging. Het begon met de stichting van een club te Amsterdam, andere plaatselijke clubs volgden en reeds in 1901 vereenigden die zich tot een Centraal lichaam met Heukels als voorzitter, Dr. H.W. Heinsius als eerste Secretaris. Heimans nam aan de stichting van Afdeelingen en Centrale Vereeniging een werkzaam aandeel en heeft zijn leven lang onafgebroken zitting gehad in het Hoofdbestuur. Hij gaf daaraan zijn beste krachten en was onvermoeid in het houden van lezingen, het leiden van excursies, het plegen van overleg. Hij was een uitmuntend en overtuigend spreker, had de grootste zorg voor demonstratie en illustratie en dat was in de eerste jaren geen kleinigheid, want de natuurfotografie was pas in haar opkomst. Tegenwoordig hebben wij te onzer beschikking honderden kino-films, duizenden en nog eens duizenden van diapositieven, maar dat was toen heel anders en menig uur hebben wij doorgebracht met het schetsen en opwerken van groote teekeningen ter illustratie van de voordrachten. Zijn loopbaan als spreker begon Heimans in de Koningszaal van Artis en het was alweer de wakkere directeur Dr. C. Kerbert, die hier het woord gaf aan ons, dillettanten. Heimans' voordrachten wekten zoo'n belangstelling, dat de Koningszaal dra te klein bleek en het spreekgestoelte overgebracht moest worden naar de Groote Concertzaal. Natuurlijk werd weldra van alle zijden beslag op hem gelegd en er zijn maar weinig plaatsen van beteekenis in Nederland, waar men niet één of meermalen genoten heeft van zijn welbespraaktheid, groote kennis en uitbeeldingsvermogen.

Naast de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging verreezen nog tal van andere vereenigingen en altijd vinden we Heimans onder de stichters: de Ornithologische Vereeniging in 1899, de Mykologische Vereeniging in 1908, de Amsterdamsche Entomologische club in 1896, de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1905. Voor deze laatste Vereeniging maakte hij

zich bijzonder verdienstelijk door in zijn Groenen Amsterdammer een reeks van artikelen te schrijven over het Behoud van Natuurschoon in het algemeen en over het Naardermeer in het bijzonder. Deze artikelen bezorgden aan de Vereeniging een flinken aanwas van leden, die bijzonder van pas kwam, toen zij besluiten moest tot den aankoop van het Naardermeer, een daad die boven haar krachten leek. En bij iedere volgende daad van de Vereeniging, de aankopen van Leuvenumsche Bosch, Hagenau, de Vennen van Oisterwijk stond Heimans gereed, om op zijn onnavolgbare manier het welslagen van die ondernemingen te bevorderen en hij was het ook, die nooit naliet, om den weg te wijzen, hoe wij naar behooren van onze natuurmonumenten kunnen genieten en ze dienstbaar maken aan de wetenschap.

De wetenschap ging bij hem boven alles en hij was dan ook al spoedig lid van onze groote Wetenschappelijke Vereenigingen ondanks het feit dat de poorten dier Vereenigingen destijds nog niet zoo wijd open stonden als tegenwoordig. In de Dierkundige Vereeniging begon hij met het demonstreeren van zijn heikikker. Aan de Vergaderingen en excursies van de Botanische Vereeniging nam hij vlijtig deel en hij maakte er zich ook verdienstelijk in zaken van bestuur en organisatie.

Heimans liep altijd met plannen en hij slaagde er doorgaans in, ze te verwezenlijken. Al tijdens het schrijven van 'Hei en Dennen' was hij zich gaan bezig houden met geologische en mineralogische onderwerpen en reeds toen voelde hij de neiging om dezen tak van studie en natuurgenot te brengen tot de menigte. Zijn reizen in de Alpen in 1907 en 1908 bevestigden hem al meer en meer in dit voornemen en in 1909 begon hij in De Levende Natuur zijn geologische schetsen met een kort opstelletje over 'Gesteenten'. Dit artikel werd gevolgd door een grootere studie over 'Kalkzoekende en kalkmijdende planten' waarin hij niet alleen de betrekking behandelde tusschen plantengroei en bodemgesteldheid, maar ook een prachtige les gaf over de gesteentelagen en plooiingen in het bergland langs de Maas in de buurt van Dinant. Als naar gewoonte zette hij deze studies voort met zijn bekende degelijkheid. Hij zocht en vond aansluiting bij de geleerden, die destijds het geologisch onderzoek leidden in de vermoedelijke mijnstreken van ons land, met Waterschoot van der Gracht, met Dr. Tesch en hij werd een vlijtig lid van de Geologische Vereeniging. Onvermijdelijk kwam hij opnieuw en telkens weer terecht in Zuid-Limburg, dat hem vroeger al had aangetrokken om zijn bijzondere planten- en dierenwereld maar nu voor hem nog van veel grootere beteekenis werd. Met den zeldzamen flair, hem eigen, wist hij het geologisch belangrijkste plekje uit het heele gebied te vinden, het dorpje Epen aan de Geul, vlak aan de Belgische grens. Dit Geuldal en zijn omgeving vormen een rijke geologische staalkaart, van het jongste beek-alluvium af met zijn merkwaardige zinkflora tot de carboon-

lagen aan den Oostelijken steilrand toe. Hier nu bracht Heimans verschillende vacaties door in verschillende tijden van het jaar en werkte daar aan het mooie boek 'Uit ons Krijtland', dat in 1911 verscheen, een voorbeeld van populair-wetenschappelijke landschapsbeschrijving, een boek, dat sedert dien voor de talrijke zomergasten, die Heimans daarheen gevolgd hebben een leider is bij hun verblijf in dat prachtige en leerzame landschap. Natuurlijk was Heimans in dat dorp een bekende en beminde figuur, zoowel bij de zomergasten als bij de inwoners van het dorp zelve. Toen wij in den zomer van 1928, veertien jaren na zijn dood met de Epenaren over hem te spreken kwamen, bleek, hoe hij daar nog geëerd wordt om zijn knapheid en eenvoud en om zijn liefdevolle menselijkheid. Ook had hij, de dilettant, er een wetenschappelijk meevallertje, dat nog belangrijke gevolgen zou hebben. Uit de kolenleilagen van zijn 'Heimansgrot' hamerde hij een fossiel, dat voor die streek nog onbekend is. In het Museum van het Bureau voor Mijnbouwkundig onderzoek te Heerlen toont men u nu nog met groote waardeering de Brachiopode *Derbya* (*Orthotetes*), door Heimans gevonden, en vertelt men u, dat deze vondst een prikkel werd tot een hernieuwd en grondiger onderzoek van het Epener carboon, dat geleid heeft tot een niet gering te schatten verrijking van de wetenschap. Als een kleine erkenning van de verdiensten van den genialen dilettant jegens de geologische wetenschap noemde Dr. Jongmans een der nieuw ontdekte fossielen *Asterophyllites Heimansi*.

In 1912 kwam Heimans oude liefde voor het houden van aquariums weer boven en schreef hij zijn 'Aquariumboekje'. Doch het meest nog bleef hij in beslag genomen door de geologen en de geografen. In 1911 had hij een excursie van de Université Libre de Bruxelles in Nederland helpen leiden, samen met prof. Jean Massart, met wien hij zeer bevriend was geraakt. Het sprak ook wel vanzelf, dat hij als medewerker optrad van R. Schuiling voor de bewerking van de Serie Nederlandsche Landschappen, een uitvoerige tekst bij een reeks aardrijkskundige platen voor het Lager en Middelbaar Onderwijs, alweer pionierswerk. In 1913 verscheen zijn Geologieboekje, een meesterlijke inleiding tot de studie van de geologie in het bijzonder die van Nederland. Wij mogen dit beschouwen als de afsluiting van zijn pogingen, om onder de jeugd en ook bij ouderen voor de geologische vormen en verschijnselen eenzelfde belangstelling te wekken als reeds bestond voor de vogels, de bloemen, de insecten, de onderhoudende wereld van sloot en plas en heide. Hij is in die pogingen volkomen geslaagd en heeft ook daarmee veel bijgedragen tot de verrijking van het leven van het Nederlandsche Volk.

Hoeveel had hij ons nog kunnen geven, doch onverwacht kwam het einde. In Juli 1914 nam hij deel aan de excursie van de Geologische Vereeniging in den Eifel en na een vermoeiende

tocht op een snikheeten zomerdag is hij in den nacht in zijn hotel plotseling overleden; men vond hem dood in zijn slaapkamer. Groot was de verslagenheid, waarmee het bericht van zijn dood werd vernomen, want hij had talloze goede vrienden en bewonderaars en wij hadden allen reden om nog veel goeds en schoons van hem te verwachten. De waardeering die hij genoot werd wel het best uitgedrukt door Prof. A.J. Blauw, die onder het opschrift: 'Leurs oeuvres les suivent' in De Levende Natuur, het Tijdschrift van Heimans het volgende schreef:

'Waarom heb ik iets te zeggen na het overlijden van Heimans? Waarom heb ik het gevoel, niet te moeten zwijgen bij het heengaan van dezen landgenoot? Slechts een paar maal ontmoette ik Heimans zeer vluchtig op een vergadering; een briefwisseling of maar een kort gesprek over de dingen der natuur heb ik zelfs nooit het voorrecht gehad met hem te voeren. En toch heb ik een gevoel van dankbaarheid jegens hem, toch is het mij, alsof ik Heimans wel goed kende, - en waarom dus te zwijgen, als er van den overledene iets goeds te zeggen is, zij het ook, dat het kort en gebrekkig wordt geuit.

Velen Uwer gaat het zeker als mij, wanneer soms zoo sterk de bekorende herinnering kan boven komen aan de jaren, dat men uren kon dwalen door de levende natuur met de boeiende begeerte, het verborgene te vinden en met het vaste besef, elk oogenblik voor nieuwe en onbekende te kunnen staan.

Meer nog dan aan Gelderland, waar ik woonde, was de sterkste bekoring voor mij aan de duinen verbonden en in den tijd, dat die gevoelens voor de natuur wakker werden, gaf mijn oudste broer mij te Egmond het eerste werkje van Heimans en Thijsse in handen. En nu weet ge al wel, waarom ik - evenals gij allen, die deze boeken hebt genoten - mij dankbaar gevoel tegenover de schrijvers en waarom ik dit thans wil uiten, om de nagedachtenis van Heimans te eeren. Dat eerste werkje, van Vlinders Vogels en Bloemen is in mijne herinnering één met de geurige Walstroo tegen de warme duinhellingen en de knikkende distels aan de wegen langs den zoom der duinen. Wat de eerste, meest noodzakelijke wegwijzer door de natuur, de zakflora, nog niet had gegeven, dat brachten nu de boeken van Heimans en Thijsse. Daarmee kwam de bezieling, daarmee rees het 'verlangen naar buiten' in honderden jonge harten van Holland. Zoo gebeurde het, dat ongeveer 20 jaar geleden zonder geredeneer, maar met gloed en overtuiging een nieuwe gedachte en een frissche wending werd gebracht in het beschouwen van de levende natuur. En 'die lente en dat nieuw geluid' gevoelden wij jongens als een frissche wind door dorre determineertabellen.

Nog herinner ik me, hoe ik eens in den winter zat te lezen in 'Sloot en Plas' en hoe het ongeduld boven kwam en ik niet kon hebben dat het nog geen zomer was, omdat zoo sterk het verlangen opwelde, om er op uit te gaan. Pleit dit niet voor de

boeiende beschrijvingen, voor de juiste wijze, waarop de schrijvers hun stof in levendige beelden aan hun jonge lezers wisten aan te bieden? Ziedaar dan in het kort, waarom ik en zeker velen met mij, mij dankbaar gevoel voor de rol, die Heimans, met zijn mededewerker, heeft vervuld bij de ontwikkeling in de jongensjaren, en waarom hij een blijvende figuur is in onze herinnering.

Heimans is veel te vroeg aan zijn werk onttrokken en toch is hij gelukkig te prijzen. Wie ziet er tijdens zijn leven zooveel vrucht van zijn geestelijken arbeid? Wie ziet er het uitgestrooide zaad zoo algemeen ontkiemen en wie beleefd het, dat alweer een jongere generatie meewerkt aan de verspreiding van gedachten en gevoelens, die pas 20 jaar geleden door een paar menschen werden uitgesproken? Toch zal Heimans maar zeer ten deele hebben kunnen weten, wat de indirecte invloed van zijn levenswerk is. En zeker zou het niet in zijn geest zijn, als we hier gingen overschatten en overdrijven. Maar menigeen die de biologie als liefhebberij of als vak is gaan beoefenen, zal daarbij bewust of onbewust den invloed hebben ondervonden van den nieuwen geest, die er gebracht is in de wijze, waarop wij in onze jonge jaren de natuur bekeken. En als ik dan bedenk - om waar en zonder overdrijving te blijven - dat Heimans werk toch zeker een van de factoren is geweest, die mij tot de natuurstudie gedrongen hebben, dan heb ik alweer een reden, om hem dankbaar te zijn. En zullen niet vele jonge biologen dat gevoelen?

Als de jaren van de liefhebberij zijn voorbij gegaan, en de tijd van dieper en ernstige studie reeds lang ons deel is geworden, dan blijft daar toch steeds een figuur als Heimans vol zuiverheid en waarheid als een blijde herinnering staan. En het is me juist een behoefte, hier sterk uit te spreken, dat de groote schat, die Heimans' geschriften aan ons volk geven, gelegen is in de zuiverheid, de waarheid en de blijheid, waarmee hij voor ons de natuur afschildert. Dat wil zeggen, dat de kracht en de groote verdienste voor zijn methode is geweest, dat hij onze jonge oogen nooit anders wilde doen kijken dan zuiver en waar en dat hij tegelijk de jeugdige harten zoo wist te bezielen, dat ze de waarheid van de natuur zelf met blijheid leerden aanschouwen. Dat moet een kunstenaar zijn, die dat zoo kon.

Want waar en zuiver te blijven, als men de natuur populair moet beschrijven, is lang niet ieder gegeven, en er zijn buiten de grenzen van ons land schrijvers van grooten naam, wier werken ook hier gretig gelezen worden, die minder zuiver de natuur aan de jeugd laten zien, wier pen te kort schiet, om de zuivere vormen en ware gebeurtenissen van de natuur fijn en boeiend genoeg te beschrijven, maar die de jonge gemoederen pakken en inpalmen door fantastische bespiegelingen door gewaagde voorspiegelingen en overdreven beschrijvingen. En nu gevoel ik nogmaals, dat wij veel te danken hebben aan het streven van Heimans, hoe het een geluk is, dat de nieuwe

richting destijds in handen kwam van mannen, die ons niet anders dan zuiver en waar de natuur wilden doen bekijken, en die toch de gave hadden, om ons daarmee te boeien. Dat acht ik dus vooral Heimans' kunst en verdienste, dat hij waar was, zonder nuchter te zijn, dat hij zuiver was en toch boeide, dat er warmte en blijheid lag in zijn beschrijvingen, zonder dat overdrijving de soberheid verdreef.

‘Na 15 jaar sloeg ik voor het eerst weer het artikel op in *De Levende Natuur* (November 1899), dat mij blijkbaar al dien tijd is bijgebleven. Daar schreef Heimans zelf zijn grafschrift. Dat stukje begint: ‘t Is kil en stil in 't sterfhuis der natuur, en donker’ .... maar nadenkend komt Heimans dan later tot de woorden:

Wie werkte met liefde blijft leven,
Wie gaf van zijn gaaf, heeft voor altijd gegeven.’

Onmiddellijk na Heimans' dood gevoelde men de behoefte zijn nagedachtenis te eeren. Een van zijn voornaamste idealen was altijd geweest de stichting van een groot openbaar museum voor Natuurlijke Historie te Amsterdam, geen materialenmagazijn, maar zoo ingericht, dat ieder die belang stelde in de Flora, Fauna of Geologie van Nederland of elders zich daar vlug en gemakkelijk zou kunnen oriënteeren. Ter verwezenlijking van dit ideaal heeft men toen de Heimans-stichting tot stand gebracht (secretaris Prof. Th. J. Stomps, Amsterdam) waarvan ieder tegen een willekeurige contributie lid kan worden en die zich het tot stand komen van een dergelijk museum ten doel stelt. Helaas heeft de wereldoorlog en zijn gevolgen de uitvoering van deze plannen zeer vertraagd, maar toch, dank zij de medewerking van de Gemeente Amsterdam en het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra heeft men er al een begin mee kunnen maken en zoo vinden wij dan in het gebouw van het Aquarium in Artis een paar museumzalen met in een afdeling daarvan de geologische verzameling, die Heimans zelf bijeenbracht en daaraan aansluitend het Heimans-diorama, dat een getrouw beeld geeft van een der schoonst Nederlandsche Landschappen met de hoofdfiguren van de daaraan eigen planten- en dierenwereld. Laat ons hopen, dat het dankbaar Nederland, door de Heimansstichting te steunen, zijn invloed blijvend zal weten te bevestigen.

Bloemendaal.

J.P. THUISSE.

Lijst van werken van E. Heimans.

1889. Willem Roda, een jongensboek. (Amsterdam. Holkema en Warendorf).
1892. Studie over het Sarphatipark, uitgewerkt tot een Handleiding voor der Levende Natuur. (Amsterdam. W. Versluys).
1893. Brochure: Concentratie der leervakken op de Lagere school in verband met de kennis der omgeving en de zedelijke opvoeding. (Amsterdam. H.J. Becht).
1894. Van Vlinders, Vogels en Bloemen in samenwerking met Jac. P. Thijsse. (Amsterdam. W. Versluys).
1895. Oprichting van het Paedagogische Tijdschrift Oud en Nieuw. (Amsterdam. W. Versluys).
In Sloot en Plas. (ibid.)
1896. Oprichting van het Tijdschrift De Levende Natuur, mederedacteuren J. Jaspers Jr. en Jac. P. Thijsse, (ibid.).
Door het Rietland, (ibid.) met Thijsse.
1897. Hei en Dennen, (ibid.) met Thijsse.
1899. In de Duinen, (ibid.) met Thijsse.
Geïllustreerde Flora van Nederland. (met Thijsse. Amsterdam. W. Versluys).
1901. In het Bosch. (Met Thijsse. Amsterdam. W. Versluys).
In het Vondelpark, id.
Het Wandelboekje, id.
- 1903-1908. Handleiding tot de Kennis der Levende Natuur. (4 deelen. Amsterdam. W. Versluys).
- 1903-1914. Wekelijksche feuilleton in De Groene Amsterdammer.
- 1904-1906. Tekst bij de Dierkunde Platen van Ad. Lehman. (Ebert, Amsterdam).
1908. Natuurkunde van de Mensch. (Samen met P.H. van der Ley; (van Nooten, Schoonhoven).
1911. Schoolhervorming. (Hollandia drukkerij Baarn.
1911. Uit ons Krijtland. (Amsterdam. W. Versluys).
1912. Het Aquariumboekje, ibid.
1913. De Dierenwereld in Woord en Beeld. (Amsterdam. v. Holkema en Warendorf).
- 1913-1914. Nederlandsche Landschappen. Met R. Schuiling. (Groningen. Noordhof).
1913. Het Geologieboekje. (Amsterdam. W. Versluys).

Levensbericht van Mari Paul Voûte. 1856-1928.

Mari Paul Voûte werd 6 Juni 1856 te Soerabaya geboren, maar zijn opleiding genoot hij in het Moederland. Als jonge man toog hij daarna weer naar Indië, waar hij 'in den handel ging', zooals men pleegt te zeggen.

Zijn eerste jaren maakte hij door in dienst van de Internationale Crediet- en Handelsvennootschap te Rotterdam en de Koloniale Bank. In 1887 richtte hij zijn eigen firma op, aanvankelijk onder den naam 'Paul Voûte & Co.' met medewerking van den Heer W.A. Mirandolle, die dan ook na de afwikkeling van de zaken der 'Dorrepaalsche Bank' zijn naam gaf aan de firma, welke van toen af 'Mirandolle, Voûte & Co.' heette.

De verschillende tabaks- en suikerondernemingen waarmede de firma in relatie stond en nog staat en welke in de Vorstenlanden zijn gelegen, kwamen in den loop der jaren tot grooten bloei.

Zoo ook de exporthandel der firma, welke uitgroeide tot een der grootste Indische exportfirma's, met kantoren in Amsterdam, Batavia, Makassar en Soerabaya.

Dezen grooten bloei dankte de firma zeker in de eerste plaats aan de stuwkracht van Voûte, die in alle zaken de hoofdleiding had. Hij was een koopman in grooten stijl, zijn helder oordeel werd steeds op prijs gesteld, zijn onkreukbaarheid deed hem allerwegen hoogachting genieten. Hollandsche bedachtzaamheid paarde hij aan Fransche levendigheid en tinteling. En niet alleen op zakengebied, maar ook in de kunstwereld nam Voûte een bijzondere plaats in.

In 1912, toen hij als voorzitter van de Vereeniging 'Rembrandt' optrad, debuteerde hij al dadelijk heel gelukkig met den onder zijn leiding en op zijn aansporing verrichten aankoop van eenige schilderijen uit de collectie-Steengracht.

Gedurende den oorlog was er niet veel te doen op de kunstmarkt, doch daarna ontwikkelde hij weder zijn volle kracht, speciaal voor den aankoop van belangrijke buitenlandsche kunstwerken voor de Nederlandsche Musea. Het inzicht was gerijpt, dat onze openbare verzamelingen namelijk te zeer daarvan verstoken waren, dat ze te eenzijdig waren samengesteld.

Te dien einde vormde Voûte een syndicaat dat o.a. een Goya en een Tintoretto verwierf. Het was niet mogelijk meer aan te koopen, daar de prijzen te hoog stegen; kunstwerken werden als geldbelegging gebruikt.

In de tweede plaats werd de collectie van den Groothertog van Oldenburg aangekocht. En bij zulke gelegenheden bleek het steeds welk een voordeel het voor de Vereeniging 'Rembrandt' was, een man als Voûte aan het hoofd te hebben. Er moest iemand zijn die durfde ingrijpen, die in staat was de verantwoordelijkheid voor de financieele gevolgen van aankopen op zich te nemen, zoolang de Regeering nog niet hare medewerking en deelname in de aankopen had toegezegd.

Zelf warm voelend voor het behoud en de vermeerdering der kunstschaten hier te lande, wist hij ook de belangstelling van anderen, speciaal van de Regeering er voor op te wekken. Zijn belangstelling en offervaardigheid werkten stimulerend. Verscheidene malen heeft hij zelf ook schenkingen aan de Musea gedaan. Behalve 'Koning David' van Aert van Gelder, noemen wij: het 'kleine mansportret' van Corneille de Lion. Eveneens werden geschonken de belangrijke Protestantsche Kerkschilderingen, de drie Parabels door Barent Fabricius, en voor na zijn dood had Voûte beschikkingen getroffen waardoor de beide schilderijen uit het Oldenburgsche Museum, 'Rembrandt's Moeder' en het 'Blauwe Meisje' van Verspronck, welke reeds in bruikleen aan het Rijks-Museum afgestaan waren, daar ook voortaan zullen blijven. Het 'Zieke Kind' van Metsu uit de verzameling Steengracht is een der belangrijkste aankopen van den lateren tijd, gedaan door de Vereeniging 'Rembrandt' met financieele hulp van particulieren.

In zoo goed als alle belangrijke aankopen door het Rijksmuseum en vele andere verzamelingen in den lande gedaan, heeft Voûte de hand gehad. Steeds stond hij gereed de zaak in den Haag te bepleiten en te verdedigen, een pleidooi dat des te meer kracht had, omdat het meestal aanving met een aanbod zijnerzijds.

Tot in zijn laatste dagen toe was hij vol plannen ten dienste van onze openbare verzamelingen. Hij had een uitvoerig voorstel uitgewerkt om de musea te helpen aan middelen, waardoor Nederland de kans kon krijgen het ontbrekende te bemachtigen of te behouden.

Zijn groote liefde voor de kunst maakte dat hij al zijn vrijen tijd besteedde in dienst van de Vereeniging 'Rembrandt' en leefde voor zijn idealen op kunstgebied.

Voûte is een tijd lang lid geweest van de Commissie van Toezicht op de Rijks-Academie van Beeldende Kunsten en lid van de Examen-Commissie voor consulaire Ambtenaar.

Met Voûte is ongetwijfeld een man van bijzondere kwaliteiten heengegaan.

E.J. VOÛTE.

Levensbericht van Mr. Dr. C.C. Geertsema. 1843-1928.

Den 19^{den} October 1928 overleed te Wiesbaden Mr. Dr. Carel Coenraad Geertsema.

Den 24sten dier maand vond onder groote belangstelling de begrafenis plaats op de Zuiderbegraafplaats te Groningen.

Aan het graf werd niet gesproken, behalve - zulks met goedvinden van of in overleg met de naaste betrekkingen - door den Commissaris der Koningin Jhr. Mr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, die in zijn toespraak in kort bestek een getrouw beeld weergaf van Geertsema's leven en werken.

Geertsema werd den 9^{den} Juni 1843 te Groningen geboren. Hij stamde uit een oud-Groningsch regentengeslacht. Een zijner voorvaderen was de oud-burgemeester Johannes Geertsema, deel uitmakende van den oud-Raad, bekend wegens zijn anti-stadhouderlijke en oligarchische neigingen en het incident dat diens in de Oosterstraat staande woning in 1748 door een oproerige menigte werd aangevallen en geplunderd¹.

Zijn vader was Mr. J.H. Geertsema, eerst notaris te Groningen, later lid der Tweede Kamer en vervolgens twee malen (in 1866 en 1872) Minister van Binnenlandsche Zaken, ten slotte Commissaris der Koningin in Overijssel.

Geertsema volgde de lessen aan het gymnasium te Groningen, daarna die aan de universiteit en promoveerde aldaar tot doctor in de rechtswetenschap den 11^{den} November 1867.

Hierop vestigde hij zich als advocaat te Groningen; studeerde middelerwijl voor het notariaat en werd spoedig daarna candidaatnotaris.

Aldus toegerust scheen het voor hem, zoon van een bekend notaris met groote practijk, aangewezen te trachten in notarieele richting zijn loopbaan te bepalen.

1 Verg. proefschrift van Mr. J.E. Heeres 'De wijzigingen in den Regeeringsvorm van Stad en Lande in de jaren 1748 en 1749' blz. 52 e.v.

De loop der dingen is echter een andere geworden.

In stede van notaris hebben de omstandigheden hem bankier doen worden.

In 1876 richtte hij met Mr. Rh. Feith op de bankiersfirma Geertsema, Feith & Co., welke onderneming zich binnen niet langen tijd tot een instelling van beteekenis ontwikkelde.

Behalve de oprichting van deze bankinstelling zijn er nog een drietal andere feiten uit de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw, die voor een goed begrip van de persoonlijkheid van Geertsema vermeld dienen te worden, nl. zijne deelneming in de bedijking van kweldergronden in den Dollard en de bepoldering dier gronden onder den naam van den 'Johannes Kerkhovenspolder', de productie van een rechtshistorisch boekwerkje 'de Zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden' en zijne benoeming tot en het werkzaam zijn als lid der Staten der provincie.

Deze feiten verdienen daarom de vermelding, omdat zij de richting aanwijzen waarin zijn scherpe en werkzame geest bevrediging brengenden arbeid trachtte te vinden.

Zij wijzen op zijn belangstelling voor de openbare zaak en zijne bijzondere voorliefde voor belangen van waterstaat en financiën en de daarop betrekking hebbende onderdeelen van het recht.

In 1892 volgde zijne benoeming tot Commissaris der Koningin in de provincie Groningen. Hij heeft dit hooge ambt 25 jaren lang vervuld met groote toewijding en kennis van zaken en met over het geheele gebied der bestuurstaak voor de provincie gunstige uitkomsten¹. Tijdens deze ambtsvervulling zijn nog een tweetal geschriften van zijn hand verschenen, het eene 'Provinciale financiën', bevattende eene vergelijkende studie van de financiën der onderscheidene provinciën, het andere een boekwerk van grooten omvang 'De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen', dit laatste bevattende, naast algemeene waterstaatsrechtelijke en historische beschouwingen en gegevens, een nauwkeurige beschrijving van den waterstaatstoestand der provincie.

Dit boekwerk, van niet hoog genoeg te schatten waarde voor hen die in bestuursfunctie, bij bestudeering van wetenschappelijke vraagstukken of uit anderen hoofde met den waterstaat en de waterschappen in de provincie in aanraking komen, heeft een in hoofdzaak beschrijvend karakter. Doordien de toestand die het onderwerp der beschrijving uitmaakt, voortdurend verandert, is aan de beschrijving de neiging tot verouderen eigen.

1 Tot de bijzonderlijk mede door zijn invloed tot stand gekomen groote werken behooren de kanalisatiewerken van Westerwolde. Ook mag niet onvermeld blijven de algeheele verbouwing van het voorgedeelte van het provinciehuis.

Deze omstandigheid, gevoegd bij het feit dat het boekwerk had bewezen in een groote behoefte te voorzien, verklaart dat reeds binnen 10 jaren na de verschijning (1900) een tweede uitgaaf is gevolgd¹.

Wat de schrijver in dit boekwerk en in andere geschriften op waterstaatsrechtelijk gebied gegeven heeft, heeft den academischen senaat der Rijksuniversiteit te Groningen aanleiding gegeven, hem in 1914 honoris causa tot doctor in de Staatswetenschap te benoemen.

De toekenning van deze zeer verdiende wetenschappelijke onderscheiding bevestigde de vele banden, die Geertsema aan de universiteit gehecht deden zijn.

Hij was vervuld van belangstelling en liefde voor deze historisch geworden instelling, waarmede hij de hoogere belangen van stad en provincie beide terecht ten nauwste verbonden achtte.

Sinds 22 Januari 1894 was hij, zijn vader in die functie opvolgend, lid van het College van Curatoren; sinds 1904 voorzitter van dat College, president-curator zooals het ambt gewoonlijk wordt genoemd.

Jhr. Mr. E. Tj. van Starckenborgh, tijdens het voorzitterschap van Geertsema, lid van hetzelfde College, die zijn beteekenis in de vervulling van dit ambt elders (Groningsche Studentenalmanak 1929 blz. 155 e.v.) in woorden heeft gebracht, heeft er aan herinnerd, dat ook op dien post zich zijn meest sprekende karaktertrekken vertoonden, o.m. zijne doortastendheid in het nemen van maatregelen bij onverwachte gebeurtenissen, o.a. aan den dag gekomen bij den grooten academiebrand in 1906, toen hij met de energie hem eigen er in slaagde, niet enkel om spoedig de beschikking te verwerven over andere localiteiten, noodig voor de ongestoorde voortzetting der universitaire werkzaamheid, maar tevens om binnen enkele dagen de plannen van wederopbouw in concept gereed te doen zijn.

Hoe voortvarend ook - merkt Van Starckenborgh verder op - verloor hij, geboren regent als hij was, nimmer het respice finem uit het oog. Was een voornemen na alzijdig beraad gerijpt en stond de wenschelijkheid van de uitvoering bij hem vast, dan gaf hij zijn oogmerk bij aanvankelijk gemis aan wetslagen niet prijs, maar hield het in gedachten, om bij meer kans biedende gelegenheid het weder op te vatten met te meer kracht en, kon het zijn, in een vorm die tegenstanders in voorstanders deed verkeerren.

Zijne hoffelijkheid, welke ook in zijn stijl tot uiting kwam, kon daartoe uitnemende diensten bewijzen.

1 Werken van gelijksoortige strekking en beteekenis zijn geschreven voor Noord-Holland door Mr. G. de Vries, 'de zeekeringen en waterschappen van Noord-Holland', nader bewerkt door Jhr. Mr. J.W.M. Schorer; en voor Zuid-Holland door Jhr. L.F. Teixeira de Mattos 'de waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland'.

Geertsema kende de menschen, onderhield trouw eenmaal aangeknoopte betrekkingen. Wie door zijn innemende persoonlijkheid gewonnen waren verleenden gaarne medewerking en steun bij de behartiging van hem toevertrouwde belangen. Een gang naar de residentie waar zijn advies gezag had en hooge waardeering vond en alwaar hij aan de verschillende departementen geheel tehuis was, bleef zelden zonder vrucht (Van Starckenborgh t.a.p. blz. 157).

Hij heeft de voldoening mogen smaken tijdens zijn president-curatorschap, behalve den herbouw van het academiegebouw, den bouw en de uitbreiding van een groot aantal, meerendeels voor de beoefening van de exacte wetenschappen noodige, aan de behoeften der moderne techniek beantwoordende inrichtingen (laboratoria en klinieken) te zien tot stand komen.

Het aantal aan de universiteit studeerenden, in 1894 380 bedragende, was in 1928 tot 1077 gestegen.

In 1917, nadat hij het ambt van Commissaris der Koningin had neergelegd, benoemden de Staten hem tot lid der Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Dit op algemeen vertrouwen gefundeerde mandaat, dat hij met groote belangstelling vervulde en waaraan hij zeer gehecht was, werd na beëindiging der desbetreffende zittingsperiode niet vernieuwd doordien middelerwijl gewijzigde politieke verhoudingen daaraan in den weg bleken te staan.

Van het leven van Geertsema kan worden gezegd, dat het een lang, welbesteed, vruchtbaar en zegenrijk leven is geweest.

Groningen, Maart 1929.

SYBENGA.

Levensbericht van Prof. Dr. H.F.M. Huijbers. 1881-1929.

Te Nijmegen overleed 17 Maart 1929 na een langdurig en smartelijk lijden Dr. H.F.M. Huijbers, hoogleeraar in de Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis der nieuwere tijden aan de R.K. Universiteit aldaar. Te midden van de hevigste pijnen en benauwdheden was hij op zijn ziekbed een voorbeeld van geduld en onderwerping aan Gods heiligen wil. Blijde en vol vertrouwen op Gods onmetelijke goedertierenheid, die hij in de historiebladen zoo duidelijk had zien lichten en stralen, eindigde hij zijn laatsten levensdag. Een gevoelig verlies heeft hierdoor de Nijmeegsche Hoogeschool getroffen, want Huijbers stond bekend als een veelzijdig geleerde en een katholiek van onwrikbare overtuiging, een zeer bekwaam docent, die zijn leerlingen niet alleen rijke kennis bijbracht, maar hen ook wist te bezielen met liefde voor de historische wetenschap.

Henricus Franciscus Maria Huijbers werd 26 December 1881 als oudste zoon van den zeer gezienen notaris Huijbers te Utrecht geboren. Hij genoot lager onderwijs in het bekende Instituut St. Louis te Oudenbosch, volgde daarna de lessen aan het Gymnasium op het Sint-Jans-Kerkhof te Utrecht en studeerde vervolgens aan de Universiteit zijner geboorteplaats.

Op 11 Juli 1913 promoveerde hij cum laude tot doctor in de Nederlandsche Letteren op een dissertatie 'Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden', een gedegen studie van meer dan driehonderd bladzijden, rijk aan soliede documentatie, zoodat het niemand verwonderde, dat het werk door het Nuyens-fonds bekroond werd als voornaamste historisch geschrift, in dien tijd verschenen. De onverdroten arbeidslust van den jongen doctor voegde er het jaar daarop nog een tweede deel aan toe van ongeveer gelijken omvang en even solied gehalte.

Inmiddels was Huijbers sinds 1910 werkzaam als leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Goes, nadien aan de Middelbare Landbouwschool te Wageningen en aan de Rijks Hoogere Burger-

school te Bergen-op-Zoom. In 1913 werd hij benoemd tot leeraar aan het Gymnasium te Tiel en tegelijk tot docent in de Geschiedenis aan de R.K. Leergangen, te 's-Hertogenbosch gesticht door Dr. H.W.E. Moller en later overgebracht naar Tilburg. Hier vond hij een nieuwen, meer geeigenden werkkring voor zijn talent in de opleiding voor de Middelbare akte Geschiedenis. In 1917 kon hij door een vaste benoeming aan de Leergangen zijn werkkring te Tiel opgeven en zich voortaan geheel wijden aan zijn wetenschappelijke arbeid. Tien jaren heeft hij met taaie werkkraft er zijn machtige leeraarsgaven in dienst gesteld van de velen, die zijn cursussen volgden te Tilburg, Roermond en Utrecht. Tusschen die plaatsen moest hij gedurig heen en weer reizen, hetgeen op den duur te veel vergde van zijn zwakke gezondheid, zoodat hij de laatste jaren zijn zware taak aan de Leergangen niet meer in vollen omvang kon waarnemen. In die periode vond hij een rustige woonplaats in het landelijke Vught, waar hij zich spoedig door zijn kloeke geloofsovertuiging, zijn eenvoudig karakter en prettigen omgang vele vrienden maakte, niet het minst als bestuurslid der St. Paulus-vereeniging, die er ijverde voor de drankbestrijding, terwijl hij verpoozing vond in liefdevolle verzorging van bloemen en planten, waarover hij nu en dan artikelen publiceerde in 'Onze tuinen'.

Die jaren zijn mee van de vruchtbaarste van zijn leven geweest. Want niet alleen begeesterde hij zijn leerlingen voor de studie hunner keuze door de welsprekendheid van zijn woord op de kolleges, ook beschikte hij over een vaardige pen, waarmee hij onverpoosd boekbesprekingen en artikelen schreef in het 'Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer', 'Opvoeding en Onderwijs', 'De Katholiek', 'De Beiaard', 'Museum', 'De Nieuwe Eeuw' en vooral in 'De Maasbode', waaraan hij vast medewerker was, zooals hij dat later ook geworden is van het tijdschrift 'Boekzaal', dat hij mede redigeerde. De talrijke Dr. H.-recensies zijn voor velen een veilige gids geweest in den doolhof der hedendaagsche historiografie. Zijn bijzondere liefde had het 'Historisch Tijdschrift', dat *zijn* tijdschrift wel genoemd mag worden, door hem in samenwerking met Dr. Th. Goossens en Dr. J. Witlox in 1922 gesticht. Hierin zag hij de verwezenlijking van een zijner hoogste idealen, die hij verwoordde toen hij schreef: 'De juiste leiding (in de beoefening der geschiedenis) is alleen bereikbaar op den grondslag van de juiste wereldbeschouwing. Hier ligt de principieele zijde van de geschiedenis als uiting der wetenschap. Juist daarom staat er voor den katholieken historicus in ons land een onafzienbaar veld van werkzaamheid open, Katholiek Nederland is niet in het bezit van een goed gedocumenteerde, wetenschappelijk gezaghebbende geschiedenis van zijn vaderlandsche Kerken. Hebben wij onvergankelijke verplichtingen aan het initiatief van Nuijens, die zijn volk het eerst gaf een geschiedenis van zijn land naar Roomsche beginselen,

zijn werk bleef liggen zooals het was, dus moest het verouderen. Zijn wij voor de algemeene geschiedenis goeddeels aangewezen op het buitenland, zoo menig werk van universeele beteekenis en eerbiedwaardige eruditie, tot stand gebracht door hoogbegaafde katholieke historici, ging ons land voorbij, opgemerkt misschien alleen door een eenzamen enkeling. Er is dus een tekort. Dat aan te vullen kan de taak van dit tijdschrift niet zijn. Maar wel kan het er toe bijdragen de beschikbare krachten te concentreeren naar het bereiken van de ontzaglijke synthese, welke wij voor ons zien. Daarom was het initiatief voor de oprichting ervan een daad van vertrouwen ... vertrouwen op den Goddelijken Zegen, zonder wiens bijstand ook dit huis niet kan gebouwd worden, vertrouwen op dien rijkdom van toewijding en offervaardigheid van Roomsche Nederland, welke reeds zooveel goeds wist tot stand te brengen'. Hieruit leeren wij Huijbers' streven en opvatting der historische wetenschap. Hij heeft gewerkt in den trant van den Franschen historicus Georges Goyau en den Duitschen priester-historicus Johannes Jansen. Nooit over zich zelf voldaan bij het naspeuren van documentatie uit tijdschriften, boeken en archivalia, zweefde over alles de macht van zijn ordenenden en samenvattenden geest, die het licht ontstak in de duisternis van fragmenten en indrukken. In de synthese vooral legde hij zijn persoonlijkheid, waarbij hij de belangrijkste details toch tot hun recht deed komen. Geen kamergeleerde, die zich tevreden stelde met het geven van dor dictaat aan zijne leerlingen, maar een fijnbesnaarde natuur, wist hij het verleden wakker te roepen uit den doodenslaap der eeuwen en schilderde hij de gebeurtenissen met kleurig koloriet voor zijne toehoorders. Zijn voordracht evenals zijn stijl was doorgloed van liefdevol medeleven, waar het onderwerp sympathieën droeg, die hij zich tot plicht rekende naar buiten uit te dragen. Huijbers mocht wetenschappelijk objectief het materiaal schenken voor de historiekennis, zooals hij dit opdolf uit de bronnen, dat doffe materiaal begon onder de bespreking van lieverlede te schitteren en kreeg aantrekkelijkheid door aantoesing van den geest, die het verwerkte. De vele geschriften, die van zijn hand verschenen, zijn ook doortinteld van gloed, die bij sympathie trillen kon van ontroering, bij antipathie het doemvonniss niet verheelde.

Huijbers beschikte over een fijne en scherpe pen. Hij vermeed echter zorgvuldig iemand te kwetsen of pijn te doen, al bracht hij onbeschoemd zijn bemerkings naar voren, waarbij zijn katholieke overtuiging in alles en altijd voorop stond. Vooral de tijd van onzen opstand tegen Spanje, met zijn voorspel en zijne gevolgen, had zijne volle belangstelling. Hij schetste de verdrukking, waaraan de Roomschen blootstonden en vergunde den lezer een dieperen kijk in het kultuurleven van het deel der bevolking, dat beroofd werd van zijn heiligste rechten. De stof, die hij voor zijn promotie verzameld had, was in den loop der

jaren aangegroeid tot een wetenschappelijke schat, waaruit hij onverpoosd meedeelde en niet zelden treffende bijzonderheden putte voor een nieuwe belichting der feiten. Want Huijbers las veel. Wat er in binnen- en buitenland aan wetenschappelijk nieuw werk op historisch gebied verscheen, daarvan nam hij kennis, en uit zijn kritieken blijkt, hoe hij de kern der zaak, waarom het ging in die werken, wist te ondoen van de omhangselen, om pittig en raak zijn oordeel over het nieuwe uit te spreken. In het 'Historisch Tijdschrift' vulde hij ook gestadig de bibliografie aan, door ook uit de voornaamste publicaties der tijdschriften datgene te trekken wat van belang was, het samenvattend in een duidelijk résumé. Hij bleek onvermoeid in de studie. Als men in aanmerking neemt zijn wankelenden gezondheidstoestand reeds sedert jaren (want toen hij in 1923 tot hoogleeraar te Nijmegen benoemd werd was die reeds geknakt), dan staat men versteld over de massa werk die hij verzet heeft. Immers ook nog voor de R.K. Radio kon hij tijd vinden. Wij herinneren ons nog de mooie voordrachten die hij voor de Huizensche mikrofoon hield over den toestand der katholieken tijdens de troebelen met Spanje. Zoo liet hij het licht van zijn geest schijnen voor een ieder en hoopte hij overal belangstelling wakker te roepen voor de geschiedenisbeoefening, die hem zoo lief was en waarvan hij ook de apologetische kracht zoozeer besepte.

Hij was de man van de groote lijnen, die de kwesties in het hart wist te grijpen. Hoezeer komt dat uit in de artikelen, door hem geschreven over het Kerkenfonds, en verleden jaar over het Leninisme. Zijn grondige kennis en blakende geestdrift openbaren zich ook in de reeks historische leerboeken, die hij in samenwerking met ondergeteekende, in het licht gaf ten dienste van het katholiek voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs en die in een dringende behoefte voorzagen, zooals blijkt uit het ruime debiet, dat ze te beurt viel.

Terwijl vele andere historici geen of slechts halve kennis nemen van wat er nieuws geboden wordt in de lokale geschiedenisbeschrijving, stond Huijbers ook hier steeds gereed, om de verdiensten van dit soort werk te doen uitkomen en moedigde hij iedere serieuze publicatie aan. Zoo iemand, dan was hij het, die besepte, hoe juist hier nog zeer veel te vinden is voor een juiste reconstructie van het verleden, hoe in allerlei provinciale en plaatselijke archieven nog massa's stukken onberoerd liggen, waaruit heel wat te halen valt voor betere kennis der vaderlandsche toestanden.

Wij vermelden uit 1919 zijn studie 'Tiel in de eerste jaren van de negentiende eeuw'; uit 1923 't Onderhoud der wegen in het ambt van Maas en Waal' naar aanleiding van twee reglementen van 1779 en 1807; uit 1925 de uitgave van het dagboek van Gasparus de l'Argarge, handelend over 'De blokkade van Zalt-Bommel in 1574' (Gelre).

Ook voor onze koloniale geschiedenis interesseerde hij zich bijzonder, en hij is begonnen met meer aandacht te vragen voor het katholiek missioneeringswerk in onze overzeesche bezittingen, zoowel in het verleden, onder het bestuur der Oost- en West-Indische Compagnie, als in den nieuweren tijd. Zijn boek over 'Jan Pieterszoon Coen' is vlot geschreven en brengt ons die stoere figuur in kloeke lijnen voor oogen.

De wijze, waarop hij zijn professoraat opvatte, nam veel van zijn tijd in beslag; daarom is weinig meer van hem verschenen in boekvorm, sedert hij professor was. Zonder tegenspraak kan worden geconstateerd, dat hij een der meest bezochte kolleges had. Jammer genoeg bleef hierdoor ook het derde deel van zijn standaardwerk over Don Juan van Oostenrijk onvoltooid liggen.

Al is hij te kort werkzaam geweest, om een school te kunnen vormen, zijn onderwijs was in sterke mate bevruchtend, zoodat verwacht mag worden, dat zijne historische studies en verzamelingen voor velen een prikkel zullen vormen, om in zijn geest verder te gaan. In het jaar van zijn vertrek van de Leergangen verscheen reeds van een zijner leerlingen aldaar, Fr. Vict. Claassen, een grootere publicatie over 'De wording van den Vendée-oorlog 1791-1793'. Een tot 1924 bijgewerkte lijst van Huijbers' geschriften gaf zijn leerling C. Slootmans in het 'Jaarboek van de studenten van de R.K. Leergangen' (1924). Behalve bestuurslid van het Nuyensfonds was hij lid van onze Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en van het Historisch Genootschap te Utrecht.

Zijn ambtgenoot Prof. W. Mulder herdacht hem als een uiterst bekwamen en diep nederigen, hoog geleerden en innig geloovigen, kinderlijk reinen en wereldwijzen man, wiens streven was de voortzetting van wat Dr. Nuyens had begonnen. En Prof. Th. Goossens schreef in het 'Historische Tijdschrift': 'Nuyens was zijn voorbeeld, en diens voetspoor heeft hij met eere gevolgd. Toch waren beide karakters geenszins volkomen op elkaar afgestemd. Nuyens was de geharnaste ridder der Middeleeuwen, die niet schroomde zijn kleuren in het strijdgewoel te werpen, ja zelfs den strijd zocht en zijn wapen midden in het perk plantte. Huijbers daarentegen was meer de man van de moderne oorlogsleiding, die vanuit zijn studeerkamer den strijd overschouwde en de aanvalsplannen ontwierp. Zijn reeds jaren wankelende gezondheid noodzaakte hem vanzelf zich meer afzijdig te houden van het bruisende en woelende leven en maakte hem eenigszins onwennig aan de menschen, die hem soms niet begrepen, en anderzijds ook niet altijd juist begrepen werden'.

Huijbers heeft gewoekerd met de talenten, hem door God geschonken, tot heil van Kerk en maatschappij. Daarom mogen wij vertrouwen, dat hem zijn loon niet ontgaan zal in de eeuwigheid. Hij ruste in vrede!

J. KLEIJNTJENS.

Lijst van opstellen en artikelen van Dr. Huijbers.

1913. Dr. Huijbers en G.L. Breedvelt. De Bestorming van Bergen op Zoom. (Hist. Gedenkb. 1813, IV, 528-562).
Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden I. Proefschrift.
1914. Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden II.
Jan Pieterszoon Coen ('t zelfde onder den titel: Een kranig Hollander).
1916. Jan Pieterszoon Coen en J. Kleijntjens s.J. Leerboek der Algemeene Geschiedenis I 16e dr. (1927).
Jan Pieterszoon Coen en J. Kleijntjens, s.J. Leerboek der Algemeene Geschiedenis II 12e dr. (1927).
1917. Jan Pieterszoon Coen en J. Kleijntjens s.J. Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis 10e dr. (1926).
Het laatste Octoberlof.
1918. Bijdragen. Over handel en nijverheid door J. Kleijntjens en Dr. H.H. Knippenberg.
Bijdrage. Schetsen uit de Nieuwe Gesch. d.J. Kleijntjens en Dr. H.H. Knippenberg.
1919. Bijdragen. Schetsen uit de Vaderl. Gesch. d.J. Kleijntjens en Dr. H.H. Knippenberg I.
Bijdragen. S.E.G., 111-123; 135-140.
Tiel in de eerste jaren van de negentiende eeuw. Bijdr. Med. Gelre XXII, 235-252.
Onze Koloniën aan Engeland. Bdr. IV. I, 244-249.
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Handboek der Nederlandsche Geschiedenis I.
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis I (10e dr.).
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis II (10e dr.).
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Lage landen bij de Zee (7e dr.).
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Repetitieboekje der Nederlandsch Geschiedenis, 1789 tot heden.
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. Repetitieboekje der Algemeene Geschiedenis 1789 tot heden.
Onze Koloniën en J. Kleijntjens s.J. St. Willebrords Kerk.

Boekbesprekingen en bijdragen in *Sobriëtas*, *Onze Tuinen*, *Opvoeding en Onderwijs*, *bijbl. voor Taal en Letteren*, *het Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*, *Museum*, *De Beiaard*, *De Katholiek*, *De nieuwe Eeuw*, *Ik zal handhaven*, *Boekbesprekingen en Dagbladartikelen in de Maasbode*. Een reeks artikelen in *De Voorhoede* met den algemeenen titel 'Prentbriefkaarten' uit West-Noord-Brabant onder het pseudonym *Foto*, Redactie van het *Historisch Tijdschrift* sedert 1921.

**Levensbericht van Cornelis Willem van der Hoogt
geb. te Kampen, 27 October 1857; overl. te 's Gravenhage, 18 Juni
1928.**

Cornelis Willem van der Hoogt, werd als jongste van vijf broers te Kampen geboren in een godsdienstig, degelijk gezin. De oudste broer dreef met zijn vader de zaken, waarvoor deze laatste steeds op reis was, en de jongste zoon Cornelis werd bestemd om den oudsten broer in Kampen ter zijde te staan. Zijn eenige zuster, de jongste der kinderen, huwde met den predikant G.H. Zahn.

Na het doorloopen der Christelijke Lagere School kwam Van der Hoogt reeds spoedig in de practijk des levens, waarvoor hij zich tot verdere ontwikkeling bekwaamde op de avondlessen der zg. Fransche School. Daar werd de grondslag gelegd voor die vaardigheid in het spreken en schrijven van de moderne talen, die hem in zijn latere leven zoo uitnemend te stade zou komen. Blijvenden invloed op het gemoedsleven van Cornelis van der Hoogt oefende zijn moeder, die behoorde tot de familie Eykman, waarvan eene tak op het gebied der exacte wetenschappen, de andere op theologisch gebied met eere bekend is. Zij was een energieke persoonlijkheid, wier practische vroomheid en helder oordeel haar tot een voortreffelijke opvoedster en tot de blijvende raadvrouw der kinderen maakte, en wier raad in practische aangelegenheden ook buiten den eigenlijken kring van het gezin herhaaldelijk werd ingewonnen en op prijs gesteld. Beide ouders waren voorbeelden van opbouwend geestelijk leven in huis en in zaken, in Kerk en Staat. Daar heeft de jonge Van der Hoogt het practisch voorbeeld ontvangen van die stille hulpvaardigheid, die hem zijn gansche leven door, ondanks alle teleurstelling in menschen, heeft gekenmerkt. Het was een hulpvaardigheid die in eenvoudige godsvrucht was gegrond. In het ouderlijk huis heerschte de stille, sterke vroomheid van de 'Afscheiding' en al heeft de zoon zich later aan de Hervormde Volkskerk gegeven, en al is hij niet blind geweest voor de bezwaren van het separatisme en van kleinen kring, de oprechte eenvoudige vroomheid des harten, die hij in het ouderlijk huis gevonden heeft, kenmerkte ook zijn eigen geestesleven en bleef zijn levenspractijk

beheerschen. In zijn jongelingsjaren naar Amsterdam vertrokken, ontving hij wel het catechetisch onderwijs van Ds. Gispen, maar werd later onder Dr. Abraham Kuyper als lid der Hervormde Gemeente aangenomen en bevestigd. Ondanks de hartelijke verhouding die er toen ontstaan en later gebleven is met Dr. Kuyper, bleef hij zelfstandig en volgde hij dezen nòch in zijn politiek nòch in de doleantie. In Amsterdam openbaarde zich zijn godsdienstige kerkelijke belangstelling o.a. door zijne medewerking, ook nog als oud-lid, aan de Jongelingsvereeniging op de Keizersgracht. In 1887 benoemd tot Diaken der Hervormde Gemeente te Amsterdam heeft hij dit ambt aanvaard en tot aan zijn vertrek uit Amsterdam in 1891, vervuld. Vele jaren later, nà zijn langdurig verblijf in de Vereenigde Staten, sloot hij zich aan bij de Episcopal Church in 's Gravenhage, waar hij als Kerkmeester fungeerde tot den dag van zijn dood.

Ten einde zelfstandig zaken te drijven, werd hij reeds op 19-jarigen leeftijd meerderjarig verklaard. Begonnen op de Leidsche Gracht, vestigde hij zijn kantoor later in de bovenverdieping van de villa op het doodlopend stukje Leidsche Gracht, waarvan de benedenverdieping zijn woonhuis werd. Daar begonnen zijn relaties met de Zuid-Afrikaansche Republieken, hij ontving er o.a. de Transvaalsche driemanschappen, en daar logeerden ook langen tijd bij hem S.J. Du Toit en diens zoon. Het was in die dagen dat Paul Kruger sprak in de kerk van zijn broer, Ds. M.J. van der Hoogt, toen predikant te Zaandam. In zijn zaken brachten deze relaties met Zuid-Afrika hem geen winst: de thans met Zuid-Afrika ondernomen zaken, bleken zeer hachelijke ondernemingen en het belangrijke fortuin, tot dusver verzameld, ging daarmee geheel te loor. Het is wel een bewijs voor een hoogstaand karakter, dat deze zware tegenslag geen invloed had op zijn sympathiën voor de Zuid-Afrikaansche Zusterrepublieken, voor welker belangen hij weinige jaren later zou opkomen en waarvoor hij ook toen weder belangrijke offers bracht. Na zijn vertrek naar Hilversum stelde hij zich aan het hoofd van een emigratie-beweging naar de Vereenigde Staten. Ook daarin bleken de rooskleurige voorstellingen (hem door derden verschaft) bedrieglijk en toen hij zelf naar de Vereenigde Staten vertrokken was, moest hij daar zijn leven opnieuw beginnen en zijn maatschappelijke positie van den grond af weder opbouwen. Ondanks groote moeilijkheden in de eerste jaren heeft hij dat met succes en, wat meer zegt, met eere gedaan. Hij werd Amerikaansch burger, een goed zoon van zijn nieuwe Vaderland, terwijl toch zijn geboorteland zijn oudste liefde had en bleef behouden. Het is in deze eigenaardige verbinding dat de charme lag over Van der Hoogt's persoonlijkheid, zooals zij in bredere kringen ten onzent bekend was. Als een rasechte Hollander kon hij mopperen over de exorbitante belastingen, maar hij was ten allen tijde bereid om, waar hij kon den Hollandschen stam en oud Vader-

landsche tradities te steunen. Zijn verblijf in Amerika had hem, zoover zulks bij hem nog noodig was, genezen van den beperkten blik waaraan burgers van een klein land vaak laboreeren, maar had hem niet blind gemaakt voor de groote tradities en karaktereigenschappen van den Nederlandschen stam. Deze ingeboren liefde voor de oud-Vaderlandsche tradities en stamgemeenschap leidde hem bij de bemoeiingen en offers, die hij zich getroostte voor de immigratie van Hollanders naar Amerika en inzonderheid bij de verdediging van de zaak der Boeren tijdens den Boeren-oorlog.

Naast, en mede door, zijn handelsbetrekkingen in Amerika kwam Van der Hoogt in aanraking met regeeringskringen en regeeringspersonen in de Vereenigde Staten. Sinds 1897 was hij Secretary of the State Bureau of Immigrations van den Staat Maryland en heeft in die qualiteit, ondanks vele teleurstellingen, veel goeds tot stand gebracht voor de vestiging van Hollanders uit Michigan en uit Nederland. Hij was persoonlijk bevriend met President Roosevelt, wiens candidatuur hij krachtig bevorderde en wiens portret met eigen handteekening een eereplaats had in zijn werkkamer. Toen in 1898 Dr. Kuyper de Vereenigde Staten bezocht, vervulde Van der Hoogt de eervolle opdracht hem officieel te ontvangen en in de Staten te geleiden. Tijdens dat verblijf werd door Dr. Kuyper, met volmacht van de groep Nederland van het Algemeen Nederlandsche Verbond een Amerikaansche afdeeling van dat Verbond opgericht, waaraan Van der Hoogt als medebestuurder zijn krachten steun gaf. Later, toen hij in Philadelphia, Pa., woonde, richtte hij de Hollandsche Club aldaar op, waarvan hij jarenlang Voorzitter was.

Maar het meest trad hij op den voorgrond tijdens den Boerenoorlog als verdediger van het goede recht der Zuid-Afrikaansche Republieken. Tijdens het begin van het conflict tusschen Groot-Brittannië en Transvaal schreef hij zijn brochure: 'A century of injustice'. Zij heeft de publieke opinie in Amerika, tot dusverre beheerscht door onjuiste en tendentieuze persberichten van Britsche zijde, ten gunste van de Boerenrepublieken doen omslaan. Het boekje was in korten tijd uitverkocht en een tweede oplaag, sterk uitgebreid met tal van officieele bescheiden verscheen bij Harper and Brothers, onder den titel: *The Story of the Boers, published by authority of the South-African Republics*. Op persoonlijk verzoek van Paul Kruger vertegenwoordigde hij te Washington de Zuid-Afrikaansche Republieken tijdens den Boerenoorlog en bracht hij het verzoek tot bemiddeling aan den President der Vereenigde Staten over. Engeland wees deze, gelijk alle, bemiddeling af, maar men heeft in Zuid-Afrika niet vergeten, wat Van der Hoogt voor zijn Stamverwanten heeft gedaan.

Het was stellig inzonderheid om zijn bemoeienissen tijdens den Boerenoorlog en om de publicatie van zijn *Story of the Boers*, en daarnaast om het aandeel dat hij had in de oprichting van de Amerikaansche afdeeling van het Algemeen Nederlandsch Ver-

bond, dat de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde hem in hare vergadering van 13 Juni 1900 tot lid benoemde, een benoeming, die hij steeds op hoogen prijs heeft gesteld. Zijn eigen literaire sympathiën lagen vóór de ‘tachtigers’, maar dat hij ook de ontwikkeling der moderne letterkunde wist te waardeeren en te bevorderen, bleek toen hij den prijs van Letterkunde, gedurende enkele jaren door een particulier beschikbaar gesteld, continueerde en maatregelen trof dien blijvend te verzekeren: een daad van literaire belangstelling, waarvan alleen de engste kring van betrokkenen kennis droeg. Zelf schreef hij een zorgvuldigen, gemakkelijken stijl zoowel in zijn Hollandsche als in zijn Engelsche correspondentie en rapporten.

Hij huwde in 1914 met Miss Lucy B. Marks, een Amerikaansche, met wie hij in gelukkigen echt het voorrecht had jarenlang verbonden te blijven. Een oorontsteking van Mrs. Van der Hoogt, gevolgd door steeds hinderlijker wordende doofheid, bracht hem in aanraking met de American Acousticon and Dictograph Company, en deed hem belangstellen in alles wat gedaan kon worden om hardhoorenden hun gemis te vergoeden. In 1920 vestigde Van der Hoogt zich te 's Gravenhage en kon zich, nu hij niet langer ‘in zaken’ was, geheel geven aan allerlei arbeid, die zijn sympathie had. Als President-Commissaris van de American Acousticon and Dictograph Company in Holland heeft hij tal van onbemiddelde hardhoorenden hulp bewezen en het volgende briefje, gepubliceerd in het ‘In memoriam’ door ‘Ons Blad, een orgaan voor slecht-hoorenden’ aan zijn gedachtenis gewijd, is inderdaad karakteristiek voor den stillen weldadigheidszin, die den overledene kenmerkte. Het briefje is afkomstig van een eenvoudig werkman in de Betuwe, en was gericht tot den heer V.E. Ketgin, directeur der Acousticon Company:

‘Geachte Mijnheer, Ik las het treurige bericht van het overlijden van uw ouden vriend, den Weled. Heer Van der Hoogt, en ik betuig U mijn hartelijke deelname met dat verlies. Hoe edelmoedig heeft hij mij, als totaal vreemde, vroeger geholpen met het aanschaffen van mijn gehoortoestel. Voorwaar met hem is een man heen gegaan, die met het lot van de minder bedeelden begaan was ...’.

Sindsdien heeft Van der Hoogt gewoond op zijn rustige huizinge ‘Zuiderbosch’ op het Bezuidenhout, dicht in de buurt van de Amerikaansche Legatie, waaraan hij, schoon niet officieel daaraan verbonden, talrijke gewichtige diensten bewees, inzonderheid in het belang van de goede betrekkingen tusschen Nederland en de Vereenigde Staten. Datzelfde doel stond hem ook voor oogen als Bestuurslid van het ‘Pilgrim Fathers Genootschap te Leiden’, waarvan hij een der oprichters was. Toen hij, in den zomer van 1920 uit Amerika kwam, stond de driehonderjarige herdenking van het vertrek der Pilgrim Fathers naar New England voor de deur: aanstonds heeft hij met hart en ziel aan die herdenking

medegewerkt, en gelijk alles wat den band tusschen Nederland en Amerika kon versterken, had ook deze gedachtenisviering zijn volle sympathie en steun. In dit geval te gereeder, omdat deze Pilgrim Herdenking een geestelijken en godsdienstigen ondergrond had, waaraan hij zich verwant gevoelde.

Op den voorgrond stelde hij zich nooit: slechts de ingewijden wisten hoeveel hij voor anderen deed en hoeveel allerlei belangrijke arbeid aan hem te danken had. Zóó hebben wij hem hier te lande leeren kennen, maar het volgend getuigenis van een der vooraanstaande mannen in Amerika, bewijst hoe hij ook daar gewaardeerd werd:

‘My first impression of Mr. Van der Hoogt led me to believe that he was a man of a very different type of the ordinary business man. I at once conceived a high regard for his courtly bearing and his attitude toward this matter (Het is nl. een geval waarin Van der Hoogt moeite deed bezwaren voor iemand uit den weg te ruimen). This chance acquaintance ripened into a somewhat intimate friendship. He had a high appreciation of art and belles lettres. His conversation was not usually in regard to business matters but was pitched on a much higher scale. I shall always remember Mr. Van der Hoogt as a man of rare culture, with a high code of ethics and devoted to the best interests of his country combined with a love of the United States’.

Dit is inderdaad een karakteristiek waarmede onze ervaring volledig overeenstemt. Slechts zouden wij er aan willen toevoegen, dat zijn vriendschap en hulpvaardigheid niet slechts hoog geplaatsten gold, maar dat hij bv. bij zijn jaarlijksch bezoek aan Kampen nooit zou vergeten de oude dienstbode zijner ouders te bezoeken. Hij wist de hand van den werkman even hartelijk te drukken als die van den gezant. Dit was het gevolg niet slechts van den democratischen invloed van Amerika, maar het was de ware adel van zijn hart, dat zich in alle standen vrienden maakte en vriendschap gaf.

Den 18^{den} Juni 1928 werd hij plotseling opgeroepen. Onverwacht kwam de roepstem hem niet: hij wist dat ze komen kon, en was er op bereid. Hij had het eenvoudige kinderlijke geloof, zooals hij dat van zijn moeder gezien had, bewaard. Zijn heengaan was een onherstelbaar verlies voor zijn weduwe, die alleen achterbleef en met wie hij door een trouwe, soms over-bezorgde liefde verbonden was, maar ook voor die talloze vrienden en instellingen dien hij met raad en daad ter zijde stond.

Aan zijn groeve stonden op 22 Juni 1928 niet alleen de hooggeplaatsten, maar ook de eenvoudigen. Zijn nagedachtenis blijft in eere als de nagedachtenis van een nobel, hoogstaand karakter, een goedhartig, werkzaam man, een vriend van Nederland en van Amerika, een eenvoudig Christen.

D. PLOOIJ.

Levensbericht van Dr. V.F. Büchner. 1884-1928.

In den namiddag van den 6^{en} December 1928 overleed in het Diaconessenhuis te Leiden, waar hij sedert 24 November verpleegd werd, Dr. V.F. Büchner, in leven Conservator van de handschriftenafdeeling aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden en tevens onderdirecteur.

Victor Frederik Büchner was te Amsterdam geboren als oudste van twee zoons op 26 Augustus 1884. De familie stamt uit Rheinheim (Rijnfranken). Bijna allen zijn het chirurgijns, doctoren, Feldscheere, nog tot en met Büchner's grootvader toe. Diens vader kwam uit Duitschland naar Gouda, waar hij zich als praktiseerend geneesheer vestigde. Ook nog een neef van den grootvader was dokter in Gouda, terwijl er ook in Deventer een gevestigd was. Hierbij dient opgemerkt dat, vooral vroeger, de naam zoowel Büchner als Buchner geschreven werd.

Büchner's grootvader ging later, als dokter naar Amsterdam, waar ook zijn vader geboren is. Vóór diens huwelijk was zijn vader consulair ambtenaar eerst in Hamburg, later bij het Italiaansche consulaat te Amsterdam, terwijl hij na zijn huwelijk met C.E.C. Hoff geen betrekking meer bekleedde. De moeder was afkomstig uit Oldenburg, zoodat onze Büchner van origine volbloed Duitscher was. Zijn vader had een bijzondere gave van het spreken van vreemde talen en zijn Italiaansch, Duitsch en Fransch waren als van een landsman.

Büchner bezocht als lagere school het Instituut van Wolters te Amsterdam. Reeds daar op school viel zijn kolossaal geheugen op. Na eenmaal gelezen te hebben, kende hij niet alleen gedichten, doch ook proza van buiten.

Op 13-jarigen leeftijd ging hij naar het gymnasium (1897) aan de Weteringschans. Speciaal verlangend was hij naar het Grieksch en had geen geduld tot de 2^e klasse te wachten, waarom hij zich reeds alle klassieke auteurs in de Reclam-vertalingen aanschafte. Dit werd de grondslag voor zijn latere bibliotheek. De

rudimenta van het Grieksch leerde hij van Dr. A. Poutsma, den lateren rector en hij stelde diens onderricht zijn geheele latere leven zeer hoog; schreef daar zelfs geheel aan toe, dat hij later die taal zoo volledig beheerschte.

Natuurlijk had hij weldra niet meer genoeg aan Latijn en Grieksch, maar kocht zich het 'first book of Sanskrit', dat hij toevallig in een boekhandel voor de ramen zag liggen. Daarna, altijd nog in zijn gymnasium tijd, wendde hij zich meer tot Germaansche talen, speciaal Gothisch en Angelsaksisch. Oud-Noorsch kwam toen spoedig aan de beurt en middel-Duitsch. De Germaansche Goden- en Heldensagen boeiden hem bijzonder en hebben dat tot aan zijn dood gedaan. Die studie had zijn volle liefde en later betreurde hij het vaak, dat de omstandigheden hem, als publicist althans, in een andere richting geleid hadden.

Nog leerling van het gymnasium zijnde vond hij tijd en lust om wat van de Celtische talen te bestudeeren, terwijl hij met Hebreeuwsch een aanvang maakte. Deze laatste taal is wel een der weinigen, waaraan hij begonnen is en die hij nimmer volledig heeft beheerscht, althans volgens zijn eigen zeggen, omdat de taal hem niet sympathiek was. Hetgeen niet weg nam dat hij er, en met succes, een paar leerlingen in heeft gehad, waarvan één een a.s. Roomsche geestelijke was.

Het spreekt wel van zelf dat op deze wijze zijn gymnasiale loopbaan vlot verliep, dat noch overgangen noch eindexamen (1903) eenige moeite opleverden. Ondanks die feiten wordt hij ons beschreven als iemand die niets had van wat op een jeugdigen geleerde geleeke, integendeel is hij lang kind gebleven en was een echte jongen.

Na het eindexamen kwam de groote vraag wat er nu moest gebeuren. Büchner wilde studeeren. In de Septembermaand 1903, liet hij zich inschrijven als student in de klassieke letteren. Zijn leermeesters waren nu K. Kuiper voor Grieksch, Karsten voor Latijn, Valeton voor Oude Geschiedenis, Van Melle voor filosofie en Six voor Kunstgeschiedenis. Vooral Karsten werd door hem zeer hoog geschat, hetgeen dit ook wel de reden is geweest dat hij bij den Latinist gepromoveerd is. Karsten was toen echter reeds 'rude donatus', doch woonde de promotie wel bij. Zijn kandidaats examen werd afgelegd 3 Mei 1907 cum laude evenals het doctoraal op 11 November 1910. Karsten was toen al door Beck vervangen (dien Büchner nog op het gymnasium als leeraar voor Grieksch had gehad, en die daar zijn belangstelling voor postklassiek-Latijn had opgewekt), Valeton door Boissevain en van Melle door de Boer.

Het spreekt van zelf dat in zijn studententijd de beoefening van talen die niet strikt voor de examens noodig waren, geenszins stil stond. Hij begon toen o.a. aan Perzisch en Arabisch en maakte veel werk van Assyrisch en Spijkerschrift in het algemeen. Egyptisch kwam er ook wel bij, maar die studie was

hem onsympathiek, als zijnde te modieus. In dien tijd verscheen in 1907 zijn eerst gedrukt artikel over Spijkerschrift in Vivat's Encyclopaedie, wat hij later echter als onrijp werk verklaarde. Boven alles echter werd de studie van het Sanskriet tot in de puntjes verzorgd. Volgens zijn eigen zeggen waren Grieksch en Sanskriet de beide talen, die hij las als zijn moedertaal.

Van 1 Januari-1 April 1913 was hij tijdelijk leeraar aan het Stedelijk Gymnasium, thans Lyceum te Kampen. In den korten tijd dat hij te Kampen verbleef, wist hij zich veler vriendschap te verwerven en niet het minst onder zijne leerlingen. Dit blijkt wel duidelijk uit een berichtje in de Kamper Courant van 11 December 1928, den dag na de begrafenis geplaatst. Den korten tijd aldaar doorgebracht werd door hem tevens besteed om de laatste hand aan zijn proefschrift te leggen. Op Zaterdag 26 April vond de promotie te Amsterdam plaatst cum laude op een historisch onderwerp: 'Merovingica', waarbij Professor Beck promotor was.

In dezen zelfden tijd werd bekend dat binnenkort vacant kwam de betrekking van Conservator der handschriften aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Büchner's plannen waren geweest bij het gymnasiaal onderwijs te blijven indien hij althans aan een gymnasium kon komen in de buurt van Amsterdam of in die stad zelf. De inspecteur echter vond sollicitaties naar plaatsen als Sneek, Winschoten e.d. gewenschter. Dit wilde Büchner niet en zoo greep hij de gelegenheid aan naar Leiden te solliciteeren, aan de Bibliotheek, nadat hem toevalliger wijze de sollicitatie-advertentie als krantenuitknipsel was toegezonden, met de vraag 'of dit niet iets voor hem was'. In Juni werd hij met ingang van 1 Juli 1913 tot Conservator aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden benoemd.

En hiermede brak voor hem een geheel nieuw leven aan, een tijdperk van wetenschappelijk werk, zooals hij dit te Amsterdam nooit had kunnen bereiken. Wel merkwaardig was het feit dat hij voor zijn aankomst te Leiden nooit een handschrift gezien had, zooals hij zelf mij vaak verteld heeft. Hij gevoelde zich dan ook de eerste dagen zeer vreemd te moede op de handschriftenkamer en zou zeker het bijltje er bij neergelegd hebben, als niet zijn moeder hem telkens moed had ingesproken om althans den eersten tijd voltehouden en het nog eens aan te zien. Daarbij kwam dat hij in de kort daarop volgende zomervacantie, tijdens het verlof van den Bibliothecaris, het directeurschap moest waarnemen, door ziekte van den heer Petit, zijn ouderen collega. Zoo kwam hij tegelijk op de hoogte van de administratieve werkzaamheden.

Toen Büchner een jaar te Leiden was, moest hij voor een drietal weken als reservist opkomen. Reeds als gymnasiast had hij een verbintenis aangegaan bij het Reservekader bij het 7^e Regiment Infanterie, garnizoen Amsterdam, en hij kwam een

drietal weken in Juli 1914 te dienen op het fort Zuidwijkermeer, gelegen tusschen Beverwijk en Assendelft. Op 25 Juli werd het fort voor onbepaalden tijd gesloten en maakte de sergeant-majoor de opmerking dat hij het volgend jaar of over twee jaren hoopte het weer te zien. Büchner liet zich toen ontvallen, dat hij het hoopte, maar dat men over acht dagen het fort wel weer eens kon opensluiten. En gelijk had hij, want Maandag 3 Augustus was hij weer op hetzelfde fort terug en ditmaal voor jaren, na eerst 1 en 2 Augustus in de Koningszaal van Artis te hebben doorgebracht. De mobilisatie op 31 Juli dwong hem een briefje voor den Bibliothecaris, benevens zijn sleutels, achter te laten. In den eersten tijd was er natuurlijk geen sprake van verlof krijgen om de bezigheden in Leiden weer op te vatten. In de latere oorlogsjaren kon de Bibliothecaris met moeite gedaan krijgen dat hem één dag in de week verlof werd gegeven (Donderdags). Nog weer later werd hem vrijaf gegeven de laatste drie dagen der week. In dienst was hij steeds een geliefd kameraad en hij heeft veel bijgedragen om den langen tijd op het fort de stemming goed te houden. Teekenend is wel, dat hij, ondanks zijn pro-Duitsche gezindheid, zich geen vijanden maakte, wel bekeerlingen. Aan zijn graf sprak Gordijn, de Commandant der Amsterdamsche brandweer, als vriend uit zijn eersten dienstitijd. De aanwezigheid van vele kameraden van de vesting getuigde van de achting die hij dáár genoot.

Zooals gezegd, is Büchner die als classicus en historicus zijn studie begonnen was, hoe langer hoe meer orientalist geworden, zonder bij die nieuwe richting ooit leiding van een of meer academische docenten te zoeken, in alles ging hij zijn eigen weg.

Van de studie van het Sanskriet kwam hij op die van het oud-Perzisch en Avestisch, en eens op Iraansch gebied aangeland, behield de studie van de daartoe behoorende talen en culturen zijn volle belangstelling. Zodoende kwam hij met velerlei dat in den loop der eeuwen op Perzië heeft ingewerkt, in aanraking.

Behalve nieuw-Perzisch met zijn uitgebreide litteratuur en het middel-Perzisch of Pehlewi - vóór Büchner door niemand in ons land beoefend - moest ook het Arabisch als studievak opgenomen worden. In een groot deel der Arabische letterkunde, vooral de oude poëzie, was hij buitengewoon belezen. Andere Semitische talen sloten zich hierbij aan, zooals Syrisch, Hebreeuwsch en Aethiopisch, maar ook kennis van Turksch en Armeensch is voor een goed Iranist noodzakelijk, terwijl de cultuurbetrekkingen met het verre Oosten eenige bekendheid met het Chineesch en met andere Aziatische talen als Mongoolsch en Tibetaansch wenschelijk maken. Die wenschelijkheid was voor hem een gebod. Alle genoemde talen en nog meer werden door hem beoefend. Ook behoorden enkele Slavische talen tot zijn kennisgebied om de daarin over die talen geschreven wetenschappelijke litteratuur te kunnen verwerken.

De Iraansche talen werden hiertegenover niet verwaarloosd, Büchner had zich ook met Afgaansch en Ossetisch bezig gehouden, zooals blijkt uit een voordracht over een Ossetisch taalverschijnsel in 1921 op het Congres van het Oostersch Genootschap te Leiden gehouden, terwijl hij zich bereid had verklaard voor het Instituut Kern het Afgaansch te onderwijzen. Dat hij het Koerdisch kende bewijzen eenige boekbeoordeelingen in het 'Museum', terwijl hij de zoo moeilijke Perzische dialectkunde in zijn studiën betrokken had. Zijn uitgebreide kennis op het gebied der Iraansche talen maakte het hem mogelijk verschillende artikelen voor de Encyclopaedie van den Islam te schrijven en daaronder een aantal van geographischen en historischen aard. In het middel-Perzisch heeft Büchner vooral gewerkt gedurende de oorlogsjaren op het fort Zuidwijkermeer. Daar is het hem overkomen dat bij vergissing een schoonmaakster een groot aantal van zijn aantekeningen in het vuur had geworpen. Elk ander zou dit een ramp achten, hij beschouwde het meer als een grappig incident. Ook in de 'Acta Orientalia' zijn verschillende artikelen van hem opgenomen over nieuw-Perzische dichters, waaruit kan blijken hoe Büchner zich wist te verdiepen in detailkwesties van metrum en stijlfiguren.

Toen Dr. H.D. van Gelder, lector in het Perzisch en Turksch aan de Leidsche Universiteit zijn ambt had neergelegd, werd Büchner aangezocht namens de litterarische faculteit om de colleges in het Perzisch te willen geven, daar zich daarvoor een 4 tal studenten hadden aangemeld. Hij verklaarde zich direkt bereid en gaf tot groot genoegen en profijt van zijn leerlingen gedurende meer dan 2 1/2, leerjaar, volkomen belangeloos, genoemde colleges.

Het Armeensch is door hem speciaal in de laatste jaren beoefend. Zijn kennis hiervan stelde hem in staat aan Prof. Plooijs zijn medewerking te verleen bij diens studiën tot vaststelling van de z.g. 'Western text' van de evangeliën, een andere tekstvorm dan de algemeen bekende evangeliëtekst, welke 'Western text' ten grondslag ligt aan den Diatesseron-commentaar van den Syrischen kerkvader Ephraim, van welken commentaar nog slechts een Armeensche vertaling bewaard is. De grondslag tot deze bijbelstudiën in zijn laatste levensjaren, was reeds gelegd door Ds. P. Groote, Evang. Luthersch predikant te Amsterdam, bij wien Büchner op catechisatie ging. Groote, die al spoedig opmerkte dat hij in hem een bijzonder begaafd leerling had, richtte voor hem een afzonderlijke catechisatie in, waarin hij het Nieuwe Testament in den grondtekst behandelde. Door genoemde latere studiën is Büchner's geloof vaster en inniger geworden.

Naar aanleiding van den Diatesseron-commentaar, was hij zich ook op het Georgisch gaan toeleggen, omdat ook de Georgische tekst der evangeliën sporen van die afwijkende redactie schijnt

te bevatten. In 't Armeensch werd door hem college gegeven voor de taalcursussen van het Instituut Kern, en hij had in de cursus 1927-28 o.a. hierin als leerling een juridisch candidaat, die Büchner als leermeester zeer vereerde en eerst met deze colleges werd genoodzaakt op te houden, toen het doctoraal examen in de rechten al te dicht naderde.

In een aantal Afrikaansche talen was Büchner geenszins een vreemdeling, nl. de Hamitische en Bantoe-talen; aan één dier Afrikaansche talen is nog een geschiedenis verbonden.

Tijdens het 10e Nederlandsche Philologencongres te Leiden, in April 1922, vergaderde aldaar ook tegelijkertijd het Oostersch Genootschap. Op den laatsten dag van genoemd congres ontving de voorzitter een telegram uit het buitenland in een hem onbekende taal. In de meening dat dit wel bestemd zou zijn voor den voorzitter van het Oostersch Genootschap, zond hij het telegram daarheen door. Het telegram kwam echter terug met de boodschap dat het niet voor het Genootschap was en dat de voorzitter de taal niet kende. Nu werd prof. Uhlenbeck geraadpleegd, echter met negatief resultaat. Een ander hoogleeraar uit de litterarische faculteit die het telegram gezien had, kon uit een bepaald teeken dat eenige malen erin voorkwam aangeven, dat het een taal moest zijn waarschijnlijk van Madagascar. Deze hoogleeraar vroeg tevens of Büchner reeds geconsulteerd was, waarop de voorzitter van het Philologencongres ten zeerste verbaasd antwoordde: 'maar die is toch classicus?' Büchner werd alsnog naar zijn opinie gevraagd en als resultaat kreeg genoemde voorzitter binnen tweemaal 24 uren, niet alleen een complete vertaling van het telegram op één enkel woord na, dat blijkbaar verminkt was bij het seinen, maar tevens een volledig antwoord in dezelfde taal om terug te seinen. De taal was een Oost-Afrikaansche uit een streek gelegen tegenover het eiland Madagascar (Suoheli).

Deze geheele geschiedenis was mij onbekend en ik vernam die eerst den middag van Büchner's overlijden, bij monde van den voorzitter van genoemd Philologencongres. Toen ik dit den volgenden dag aan Büchner's broer overbracht, zeide deze mij, dat zij hem volkomen onbekend was. Een klein staaltje en wel een bewijs van Büchner's groote bescheidenheid.

Hiervan zijn trouwens meerdere bewijzen voorhanden, en wel uit de oorlogsjaren, toen hij herhaaldelijk door politie of justitie geraadpleegd werd omtrent brieven in alle mogelijke en onmogelijke talen op vermeende of echte spionnen gevonden. Ook deze werden meestal geheel, een enkele maal gedeeltelijk met succes tot oplossing gebracht. Het laatste geval van dezen aard betrof een brief gevonden bij een gezelschap van drie personen dat als internationale treindieven tusschen Amsterdam en onze Zuidelijke grenzen ingerekend was.

Over deze dingen sprak hij soms maar met een enkel woord

en meestal in het geheel niet. Men kreeg over deze dingen, evenals over zijn diensttijd, over de politiek en zooveel meer nog wel eens wat te hooren, als men een tijdlang achtereen bij hem op de handschriftenkamer zat, wat mij persoonlijk telken jare gebeurde als de Bibliotheek acht dagen voor schoonmaak gesloten was en ik mijn gewone plaats voor een week omwisselde met de handschriftenkamer.

Behalve zijn conservatorschap werd vaak veel van zijn tijd door administratieve werkzaamheden in beslag genomen, doordat hij nog al eens voor den Bibliothecaris, vooral in latere jaren wegens diens ziekte, moest inspringen. Eens duurde het waarnemen dertien maanden achtereen, en dat dit naar tevredenheid geschiedde, daarvan getuigde de brief die hij na afloop van Curatoren ontving, maar een latere sollicitatie voor Bibliothecaris liep op een teleurstelling uit.

Van zijn onmiddellijke medewerkers en omgeving, maar ook van het geheele personeel der Bibliotheek ontving hij veel sympathie, men mocht hem graag en had veel voor hem over. Wat men aan hem mist op de Bibliotheek is eerst langzamerhand na zijn overlijden doorgedrongen. Zijn stipte nauwgezetheid, absolute rechtvaardigheid, evenals zijn altijd aanwezig zijn (want ziek was hij nooit, en aan den vrijen Zaterdag deed hij niet) maakten dat men met eventueele optelossen kwesties altijd op hem rekenen kon, hoewel zij vaak niet zijn belangstelling hadden. Één ding was er waar men hem nooit mee behoefde aan te komen. Dat waren genealogische nasporingen. Voor die z.g. zelfverheerlijking had hij niet alleen de diepste minachting, maar kon hij zelfs snijdend sarcastisch antwoorden op schriftelijk gedane vragen geven.

Tot een betrekkelijk kleine schaar van vrienden die tweemaal 's weeks voor het eten plachten samen te komen, behoorde Büchner als een der meest geziene leden. Wanneer hij daar een enkele maal, om welke reden ook ontbrak (en dat was vrij zeldzaam), dan was het anders als anders, men gevoelde precies zonder te weten: er ontbrak iets, het raderwerk liep minder glad.

Tot verschillende geleerde genootschappen was Büchner toegetreden. Zoo benoemde in Mei 1914 het Historisch Genootschap in Utrecht hem tot lid, vanaf de oprichtingsdatum, 9 April 1915, was hij lid van de Klassiek-Philologische Studieclub te Amsterdam. Den 9^{en} Juni 1915 werd hij tot lid gekozen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. In 1920 werd hij vanaf de oprichting lid van het Oostersch Genootschap te Leiden. Aan genoemde studieclub te Amsterdam, die driemaal per jaar geregeld vergadert, en aan het Oostersch Genootschap te Leiden nam hij geregeld daadwerkelijk deel. In de studieclub sprak hij 23 April 1919 'Over de beteekenis van den term Yaun -taka' bar in het eerste Naksch-i-Rustan inschrift van Dareios I'. Den 4^{en} April 1921 over de 'figuur Afr d n in een anonym gnostisch

geschrift', terwijl hij 10 October 1925 sprak over 'Codex Vossi anus graecus fol. 66'.

Wat het Oostersch Genootschap aangaat, werd onder zijne leiding en die van Dr. C. van Arendonk bij de eerste vergadering op 5 Januari 1921, een tentoonstelling bijeengebracht. In Januari 1925 was hij secretaris der Hellenistische sectie en in April 1927 eveneens secretaris der Egyptisch-Hellenistische sectie. Ook werden eenige malen door hem op die congressen voordrachten gehouden, welke meestal in de 'Acta Orientalia' verschenen zijn. Dat hij een trouw lid van het Genootschap was bleek tijdens het 6^e congres in April 1929 gehouden, toen de voorzitter hem herdacht als conservator aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek en tevens als een kundig en veelzijdig orientalist.

Na Büchner's heengaan is onder zijne papieren een manuscript van critieken gevonden. Criticus zijn was voor hem de moeilijkste taak, omdat hij zich twee eischen stelde, vaak moeilijk beide tegelijk na te komen, namelijk onpartijdig en wetenschappelijk nauwkeurig oordeel, naast het vermijden van alles wat den beoordeelden auteur zou kunnen kwetsen. Soms kostte hem dit oneindig veel moeite en besteedde hij daaraan zeer veel tijd. Hij oordeelde dat voor een kritiek meer studie noodig was dan voor eigen werk. Zijn critieken, in den aanvang nog wel eens scherp, verloren die scherpte met de jaren hoe langer hoe meer.

Büchner bezat een kostbare bibliotheek, zuiver op het gebied van Oostersche letteren. Overeenkomstig zijn verlangen is deze aan de gemeente Amsterdam, zijn geboorteplaats, aangeboden en door de Universiteitsbibliotheek aldaar dankbaar aanvaard onder zijn voorwaarden dat zij intact moet blijven, bijelkander bewaard, en dat de naam van den erflater er aan verbonden blijve.

De Bibliotheek zal na korter of langer tijd een conservator terugkrijgen voor wien het zeer zeker in velerlei opzicht moeilijk zal zijn op te treden als opvolger van Büchner, want tracht men zijn levenswerk te overzien, dan mag ten volle beaamd worden, wat Prof. Wensinck, namens Rector en Senaat sprekende, aan zijn graf heeft gezegd: 'over de onherstelbaarheid van het verlies van dezen grooten geleerde en hulpvaardigen medewerker'.

Een woord van hartelijken en oprechten dank wil ik hier gaarne richten tot Notaris J.C.A. Büchner, broeder van den overledene, voor alle familiale en jeugdinlichtingen die hij mij verschafte; aan Mr. J.H. Kramers, lector te Leiden, voor diens aanbieding om gebruik te mogen maken, in den ruimsten zin van het woord, van zijn 'In memoriam' verschenen in Bibliotheekleven van Januari 1929, en prof. W.E.J. Kuiper te Amsterdam voor diens uitvoerige inlichtingen omtrent de Klassiek-Philologische Studieclub te Amsterdam.

Leiden.

J.E. KROON.

Lijst van geschriften.

‘Spijkerschrift’ in Vivat's geïllustreerde encyclopedie. Dl. IX [1907] pp. 7131-7132.

Merovingica. Diss. inaug. Amstelod. 26 April 1913. 8°.

Ahmed R z over de oude Russen. Tijdschr. voor Geschiedenis XXXV. (1920). pp. 247-253.

Het meervoudssuffix in het Ossetisch. Versl. v.h. Oostersch Genootsch. in Nederland. 1921. pp. 33-34.

Min ihr , ein Hofdichter Mas ds von Ghazna. Acta Orient. I (1923) pp. 135-147.

ašmah i X^varš d. Acta Orient. II (1924) pp. 208-212.

Stilfiguren in der panegyrischen Poesie der Perser. Acta Orient. II (1924) pp. 250-261.

Zu einer Stelle der armenischen Übersetzung von Ephrem Syrus' Diatesaron-Kommentar. Een Armenisch tijdschrift Nov.-Dec. 1927. pp. 685-688.

Artikelen in Enzyklopaedie des Islam.

Band II:

K shif, Muhammad Shar f b. Shams Al-D n, pp. 846.

sim-i Anw r. pp. 855-856.

atran b. Man ur. pp. 887-888.

azw n , Hamd All h b. Ab Bakr. enz. pp. 904-906.

Khulm, Ort. pp. 1044-1045.

Kirm n . pp. 1110-1111.

Band III:

Ta s n. pp. 671.

In letter M:

Madj s. pp. 104-108.

In letter S:

Saf , p. 60.

S ib. p. 70.

Sas n pp. 88-89.

S l r. p. 102.

S m niden pp. 130-132.

S s niden pp. 191-194.

Serbed r pp. 248-250.

Shab nk ra pp. 258-260.

Sh h pp. 275-276.

Shahr pp. 282.

Shahrastān pp. 282-283.

Shahrūd pp. 284-285.

Shaman pp. 324-325.

Sh p r (P.) p. 336-340.

Sh p r (Fluss) pp. 340-342

S murgh pp. 458-460.

S s pp. 487-489.

S st n pp. 490-495.

Recensies Museum.

C. Lindsten, De Codice Upsaliensi c 49 commentatio academica 1916. (Diss. Göteborg).

Museum XXIV (1916/17) pp. 129-130.

Hilaire de Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien. Paris 1920.

Museum XXIX (1921/22) pp. 131-137.

H. Petersson, Arische und Armenische Studien. (Lunds Universitets Arsskrift.

N.F. Avd. I Bd 16 N°. 3). Lund 1920.

Museum XXX (1922/23) pp. 172-176.

E. Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern indogermanischen Sprachen. Göttingen 1923.

Museum XXXI (1923/24) pp. 137-142.

N. Joki, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. Berlin und Leipzig 1923.

Museum XXXI (1923/24) pp. 291-294.

Textes Ossètes, recueilles par A. Christensen, avec un vocabulaire. Kjøbenhavn 1921.

Museum XXXII (1924/25) pp. 62-65.

Dialectes (Les) d'Awroman et de P wä. Textes recueilles par Age Meyer Benedictsén, revus et publiés avec des notes et une esquisse de grammaire par Arthur Christensen. Kjøbenhavn 1921.

Museum XXXII (1924/25) pp. 131-233.

H. Hallier-Schleiden, Vom Bilsenkraut und Sonnengott. Eine sprachgeschichtliche Weltumseglung. Oegstgeest 1925.

Museum XXXIII (1925/26) pp. 139.

E. Fiesel, Das grammatische Geschlecht im Etruskischen. Göttingen 1922.

Museum XXXIII (1925/26) pp. 290-291.

H. Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund [1924].

Museum XXXIV (1926/27) pp. 16-18.

A. Götze, Ausgewählte Hethitische Texte, historischen und juristischen Inhalts. Bonn 1926.

Museum XXXIV (1926/27) pp. 204-205.

H. Hallier-Schleiden, Mit den Nordmaennern Rund um die Erde. Sprachgeschichtliche Wikinger-fahrte. Oegstgeest 1926.

Museum XXXIV (1926/27) pp. 257.

S.P. Cortsen, Die Etruskischen Standes- und Beamtentitel, durch die Inschriften beleuchtet. Kjøbenhavn 1925.

Museum XXXIV (1926/27) pp. 289-291.

Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrer Begründung durch Franz Bopp, begründet von Wilhelm Streitberg: II. Die Erforschung der indogermanische Sprachen. Bd 4 : 2e Hälfte: Iranisch von H. Reichelt und Armenisch von H. Zeller. Berlin-Leipzig 1927.

Museum XXXV (1927/28) pp. 249-251.

Levensbericht van Wilhelmus Petrus van Stockum jr. 1848-1927.

W.P. van Stockum Jr. overleden te 's Gravenhage den 14^{den} October 1927, werd aldaar geboren den 17^{den} Januari 1848 als zoon van Wilhelmus Petrus van Stockum en Maria de Langen. Zijn vader was de oprichter van den bekenden Haagschen boekhandel en uitgeverszaak, die, in 1833 begonnen, na het uittreden van den stichter in 1878 eerst door W.P. van Stockum Jr. alleen werd gedreven (hij was in 1863 in de zaak gekomen en werd in 1874 deelgenoot, waardoor de firma den naam kreeg van W.P. van Stockum en Zoon), en sedert 1882 te zamen met zijn broeder C.M. van Stockum. De zaak werd belangrijk uitgebreid en tot grooter bloei gebracht, waarbij de leiding van het antiquariaat en de veilingen bij den overledene berustte. Beroemd waren indertijd de deftige, echt Haagsche kijkdagen, die hij in Pulchri hield. Als uitgever heeft van Stockum vooral zijn naam gevestigd met het standaardwerk *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, welks verluchting hij geheel alleen heeft verzorgd. Niet minder dan 1300 schilderijen, teekeningen, kaarten, en gravures werden door hem voor dit werk bijeengebracht, waartoe hij overal heen reisde en vele prentenkabinetten in het buitenland bezocht.

Op 31 December 1905 trad van Stockum uit de firma, die toen gesplitst werd in een modernen boekhandel en uitgeverij, gedreven door de heeren C.M. van Stockum en W.A. Petri, terwijl het antiquariaat in handen kwam van den heer J.B.J. Kerling. Op 1 Januari 1921 trok ook de heer C.M. van Stockum zich uit de zaken terug. Sedert is de boekhandel een naamlooze vennootschap met den heer Petri als directeur.

Van Stockum bleef te 's Gravenhage wonen, in zijn fraaie huis vol boeken en kunstvoorwerpen, zich wijdend aan letterkundige, historische, en bibliografische studies. Elk jaar maakte hij een reis: vaak naar Italië; maar ook in Spanje, Frankrijk, en de meeste andere landen van Europa heeft hij de merkwaardigheden en kunstschaten bezichtigd. In zijn huis hadden

zich gaandeweg de herinneringen aan die reizen opgestapeld, die hij in den vorm van platen, boeken, kunstvoorwerpen van die reizen mede had gebracht.

Van Stockums belangstelling in zijn vak beperkte zich niet tot zijn eigen zaak. Hij werd in 1877 lid van de Vereeniging tot bevordering van de belangen des boekhandels, waarin hij een belangrijke rol heeft gespeeld als reorganisator en als krachtig strijder tegen misbruiken in den boekhandel, vooral tegen het eigenmachtig verminderen der prijzen, soms reeds kort na de uitgave. Hij had zitting in verschillende commissies, o.a. in de commissie voor het Bestelhuis. Van 1905-07 en 1909-11 was hij voorzitter der vereeniging, en sedert 1912 een der weinige eereleden en honorair lid (sedert 1923 voorzitter) der commissie voor de Bouwstoffen tot de geschiedenis van den Boekhandel. Als lid dezer commissie, die zijn bijzondere belangstelling had, bezorgde hij zijn standaardwerk *De Boekhandel te Amsterdam in de zeventiende eeuw*. Ook in de interne aangelegenheden der vereeniging heeft hij veel goed werk verricht: aan zijn initiatief zijn o.m. te danken een belangrijke uitbreiding der bibliotheek, een goede inrichting van het archief, een register op de notulen. Bij testamentaire beschikking stond hij aan de vereeniging toe, uit zijn boekenschat te nemen wat men dienstig zou achten.

In 1908 werd hij benoemd tot vertegenwoordiger van Nederland op de den 14^{den} October van dat jaar te openen conferentie tot herziening van de op 9 September 1886 te Bern gesloten conventie tot bescherming van werken van letteren en kunst, van welke conferentie hij voorzitter werd. In 1909 had hij als voorzitter der regelingscommissie van het zevende Internationale Uitgeverscongres, dat in 1910 te Amsterdam onder zijn voorzitterschap gehouden werd, een belangrijk aandeel in de voorbereiding daarvan. Met onvermoeiden ijver en energie gaf hij al zijn tijd aan die veelomvattende werkzaamheden, totdat zijn krachten hem begaven, zoodat hij genoodzaakt was de leiding van het congres zelve grootendeels aan anderen over te laten.

Bij K.B. van 20 April 1914 werd hij benoemd tot lid der Nederlandsche commissie voor de Tentoonstelling van het Boek en de grafische vakken te Leipzig.

Als lid van de Internationale Commissie van het Internationaal Uitgevers-Congres heeft hij na den oorlog, samen met vertegenwoordigers van andere onzijdige landen, al het mogelijke gedaan om de goede betrekkingen in den boekhandel te herstellen.

Voor den Nederlandschen Uitgeversbond had hij zitting in het Bureau Permanent te Bern, als hoedanig hij gestreden heeft voor het behoud van het Bureau, welks bestaan in de oorlogsjaren meer dan eens werd bedreigd.

Ook als lid der 's Gravenhaagsche Boekhandelaars-vereeniging (sedert 1874; voorzitter van 1905-08 en 1909-12, sedert 1914 eereid) heeft hij veel goed en nuttig werk verricht. Ook hier

heeft hij met kracht gestreden tegen misbruiken in den boekhandel; voor een goede vakopleiding heeft hij met anderen den stoot gegeven.

Nadat hij zich uit de zaken had teruggetrokken wijdde hij een groot deel van zijn tijd aan het Frederik-Muller-Fonds, waarvan hij sedert 1907 secretaris was. Hetgeen hij voor deze instelling gedaan heeft, vertelt Dr. C.P. Burger Jr. in zijn opstel *De algemeene Nederlandsche Bibliographie en het Frederik-Muller-Fonds*, in *Het Boek*, 1928, bl. 127 vlgg.

Hij was ridder in de Orde van Oranje-Nassau en in de Kroonorde van België.

Van Stockum was een eenzellig man, die eenzaam door het leven toog en opging in zijn werk. Doch zoo men zijn vertrouwen had weten te winnen en hij zich met iemand op zijn gemak voelde, bleek hoe veel hij van gezelligheid hield en welk een aangenaam man hij in den omgang kon zijn. Zij die het voorrecht hadden tot zijn vriendenkring te behooren kunnen getuigen welk een trouw vriend hij was en hoe hij zich hechtte aan wie hij zijn vertrouwen had gegeven.

Twee menschen zijn er in zijn leven geweest, aan wie hij tot het laatst toe met innige liefde en dankbaarheid heeft teruggedacht: zijn vader, aan wien hij zijn positie en letterkundige relaties te danken had, en zijn negentien jaar ouderen zwager Johannes Margadant. Zijn vader, die niet alleen belang in boeken stelde om hun handelswaarde, maar ook om hun inhoud, had een kring van schrijvers om zich heen verzameld, waaruit in 1834 het letterlievend genootschap 'Oefening kweekt kennis' voortkwam. Bij van Stockum aan huis, toen nog in de Gortstraat, werd het opgericht. Aanvankelijk was het voornaamste doel 'de onderlinge mededeeling van eigen lettervruchten'; lang heeft het genootschap dit karakter behouden: S.J. van den Bergh en van Zeggelen waren er in het eerste tijdperk de voornaamste dichters van. Maar ook sprekers van buiten dezen kring werden uitgenoodigd, zoodat in den loop der jaren vrijwel alle Nederlanders van naam, die gewoon waren letterkundige voordrachten te houden, daar zijn opgetreden. Reeds vroeg werd de jonge van Stockum er door zijn vader gebracht. Voordrachten heeft hij nooit gehouden; maar haast geen enkele bijeenkomst heeft hij verzuimd, en aan het nabroodje, het bekende 'Servetje', waar het bestuur en de werkende leden met den spreker aanzitten, ontbrak hij ook zelden. Omtrent de personen, met wie van Stockum zodoende in aanraking kwam, zal hier niet worden uitgeweid. Ze staan genoemd in 'Het Servetje' van Gerard Keller en in het boekje van C.G. Kaakebeen, in 1924 bij gelegenheid van Oefenings negentigjarig bestaan verschenen. Met groote dankbaarheid heeft hij steeds getuigd, hoeveel hij aan het genootschap te danken heeft gehad. Later, toen hij een der weinige overlevenden van de oude generatie was geworden, en

vooral toen hij in 1915 tot voorzitter was gekozen, werd de zorg voor het genootschap voor hem een heilige plicht. Het was alsof van Stockum, die ongehuwd was gebleven, daar zijn vaderlijke teederheid besteedde. Geen moeite en opoffering was hem te groot als het de belangen der vereeniging gold. En toen in de latere jaren het ledental bedenkelijk slonk, wilde hij van geen inkrumping weten: was er een goed plan, dan moest het uitgevoerd worden. Een begroting werd nooit gemaakt. Begon men te rekenen, dan weerklonk zijn stereotyp 'dat komt in orde', begeleid van het bekende kuchje. 'Oefening is mijn tweede leven', placht hij te zeggen. Inderdaad was hij daar een ander mensch. Daar kon hij de stugheid, waar anders zijn optreden niet vrij van was, geheel afleggen, hij kon er lachen en gekscheren zooals zij, die hem in andere betrekkingen kenden, zich niet konden voorstellen. Kenmerkend voor zijn karakter is het volgende voorval. Eens was er hevige ruzie ontstaan tusschen hem, den voorzitter, en een bestuurslid. Het was over een kleinigheid begonnen; maar er waren brieven gewisseld, hoe langer hoe boozer, eindelijk was de breuk onherstelbaar. Er werd een vergadering belegd, maar geen toenadering was mogelijk, allen zaten met het geval verlegen. Opeens zeide van Stockum: 'Hm, het heeft nu lang genoeg geduurd. Gaat liever allen met mij in de stad soupeeren'. Meteen trad hij op zijn veel jongeren tegenstander toe, gaf hem de hand, en, zijn verwonderden blik begrijpend zei hij: 'ja, jij moet ook mee; drink maar een glaasje, dat zal je goed doen'. De avond verliep verder zeer genoeglijk. Van de zaak is nooit meer met een enkel woord gerept, en bedoeld bestuurslid verklaarde zich door zooveel grootmoedigheid overwonnen, zeggende: 'Laat van Stockum nu nog eens probeeren mij boos te maken! 't Zal hem niet lukken'.

Wat zijn zwager Johannes Margadant betreft: het is zeker in van Stockums geest als hier aan dezen voortreflijken man een enkel woord wordt gewijd in de annalen eener Maatschappij, waarvan hij jaren lang lid is geweest, tot op zijn ouden dag, toen hij ontslag nam, 'om zijn levensbeschrijver last te besparen', gelijk hij placht zeggen. Van Stockum herdacht hem bij alle plechtige gelegenheden als den man aan wien hij het meeste te danken had gehad, als een vaderlijk vriend. J. Margadant behoort tot de menschen, die geen spoor hebben achtergelaten (ofschoon hij in de *Haagsche Stemmen* en elders menige keurige verhandeling geschreven heeft), maar die voor allen, die hem gekend hebben, een heerlijke herinnering is. Hij was een goed kenner van letteren en geschiedenis, ook van Italië, waar hij eenige malen geweest was, een keer samen met van Stockum; maar niet alleen wist hij ontzaglijk veel, doch hij kon er ook alleraangenaamst over praten. Hij behoort mede tot de oude garde van Oefening, waar hij vooral beroemd was om de keurige

en geestige wijze, waarop hij, tijdens zijn voorzitterschap, aan het Servetje de sprekers placht te complimenteeren. Maar ook een gewoon gesprek met hem was een groot genot, onverschillig of het over ernstige dan wel over alledaagsche dingen liep. Een ernstig gesprek wist hij met anecdoten en aardige zinnen op te vroolijken, een luchtig gesprek door allerlei mededeelingen en beschouwingen belangwekkend te maken. Als staaltje van zijn goede humeur moge het volgende gelden. Op zijn tachtigste jaar was hij van de trappen gevallen, en sedert wilde het loopen niet meer goed. Een jongmensch trachtte hem wat op te beuren: 'Kom, kom, iederen dag maar wat oefenen, zal wel weer in orde komen'. Antwoord: 'Ja, ja, wacht maar, als jij tachtig jaar bent, dan spreken we mekaar nader'.

Voor dit levensbericht is dankbaar gebruik gemaakt van mededeelingen, welwillend verstrekt door de heeren C.M. van Stockum, Dr. A.G.C. de Vries, en W.J. Boucher.

S.W.F. MARGADANT.

Bibliografie van W.P. van Stockum Jr.

1907. La librairie néerlandaise et la contrefaçon au XIXe siècle. Discours prononcé à l'ouverture de la X^Ce assemblée générale annuelle du Cercle de la librairie néerlandaise à Amst. le 3 juillet 1907 par le président M.W.P. van Stockum Jr. (traduction). Amst. 1909. 8°.
1908. Aperçu de l'organisation de la librairie néerlandaise, par W.P. van Stockum, Jr. Amst. 1908. 8°. (VIe Congrès international des éditeurs. Madrid, 1908). - Kort overzicht der organisatie van den Nederl. Boekhandel (door W.P. van Stockum Jr.), Amst. 1908. 8°. (vert. van het voorgaande).
1910. Discours prononcé à la séance d'ouverture du Congrès international des éditeurs, à Amst. le 18 juillet 1910, par le président M.W.P.v. Stockum Jr. Z.p. 8°.
1910. La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles. Documents pour servir à l'histoire de leurs relations internationales. Recueillis et annotés par W.P. van Stockum Jr. Publié à l'occasion de la 7e session du Congrès intern. des éditeurs à Amsterdam. La Haye, 1910, m. 218 afb. fol.
1911. De Berner Conventie en het adres van C.A. Adriaansen c.s. aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal (uitgeg. door W.P.v. Stockum Jr.), 's Grav. 1911. 8°.
1913. Engelsche redevoering, uitgesproken bij de onthulling van een gedenksteen, door The Albany Institute and Historical and Art Society, in September 1913 geplaatst in het gebouw der Lands-Drukkerij (de plaats waar weleer het huis van den eersten Americaanschen gezant stond). In druk verschenen, doch niet in den handel. Zie 'Het Nederlandsche Zeewezen', 1914, bl. 75.
1914. The first newspapers of England printed in Holland, 1620-1621. A faithful reproduction made from the originals, acquired in 1913, by the Br. Museum, London, and published on the occasion of the intern. exhibition of graphic art, Leipzig, 1914, by W.P. van Stockum Jr., honorary member of the Dutch Booksellers Association, the Hague, 1914, m. 18 repr. fol.
1914. De Boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17^e eeuw. Biographische en geschiedkundige aantekeningen verzameld door M.M. Kleerkooper, aangevuld en uitgeg. door W.P. van Stockum Jr. 's Grav. 1914-16. 2 dln. 8°. (Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederl. boekhandel uitgeg. door de Vereen. t. bev. v.d. bel. d. Boekhandels, dl. 10).

1917. Verboden boeken. - Wat is een pamflet? door W.P. van Stockum, Jr. (Het Boek, Jg. VI, 1917).
1918. Correspondence passed from 1916-1918 between the Dutch and British members of the Board of the International Publishers Congress. Printed for private circulation, the Hague 1918, gr. 8°. (Brieven gewisseld tusschen W.P.v. Stockum Jr. en Geoffrey S. Williams over het aanhouden van de Ned. mails in volle zee, op last van de Br. Regeering, aan boord van Holl. schepen en het weghalen daaruit van Duitsche boeken en tijdschriften aan Nederlanders toebehoorende).

Levensbericht van Professor Mr. J.H. Carpentier Alting. 12 Februari 1864-25 April 1929.

Er zijn menschen geweest, die niet veel beteekend hebben en wier innerlijk leven niet zeer rijk was, maar over wie men toch gemakkelijk een uitvoerig levensbericht kan geven, omdat zij geen gelegenheid verzuimden, zich op den voorgrond te stellen en over alles met den mond of de pen hun meening te verkondigen. Anderen echter, met vele gaven van hart en hoofd toegerust, gaan liever stil hun weg en laten slechts dan hun medemenschen iets van hun geestelijke schatten zien, als het hart hen tot spreken dringt. Een groot deel van hun beteekenis ligt in den persoonlijken invloed, dien zij op hun omgeving uitoefenen. Hun levensbeschrijver kan er niet aan ontkomen, dat zijn kort bericht in onjuiste verhouding staat tot de waarde van het leven, dat hij beschrijft. Tot de laatste soort van menschen behoorde Carpentier Alting.

Wie hem voor het eerst ontmoette, kreeg den indruk van een vriendelijken en bescheiden man, die slechts noode een eigen meening deed kennen, onzeker, of deze wel de juiste was. Maar bij nadere kennismaking bemerkte men, dat die meening door veel studie en diep nadenken gevormd, en meestal stevig gegrondvest was, en alleen de vrees, anderen te kwetsen, hem zoo aarzelend zijn gevoelen deed uiten.

Een beeld te geven van zijn rijken geest, zijn goedheid en beminnelijk, bijna naïef idealisme, is mij niet mogelijk. Eerst door langen omgang, vooral in den kring der vrijmetselaren, wier beginselen hij met hart en ziel aanhing en waar hij zich vrijer dan elders uitte, konden zijn vrienden dien rijkdom van gemoed leeren kennen; maar ik meen de waarde van dit leven ook voor anderen niet beter te kunnen schetsen, dan door hem te teekenen in zijn veel omvattenden arbeid. Want leven was voor hem werken. Zijn groote werkkracht heeft hij onafgebroken aangewend, niet alleen voor de ambten, die hij achtereenvolgens bekleedde, maar ook voor de vele niet-ambtelijke plichten, die hij tot den dag van zijn dood heeft vervuld.

Hij werd op 12 Februari te Colmschate geboren. Zijn vader was de predikant A.S. Carpentier Alting, ook een zeer bekende persoonlijkheid in vrijmetselaarskringen, en eenige jaren gedeputeerd grootmeester der orde van vrijmetselaren, zoowel in Ned. Indië als in Nederland. Te Dokkum, waar zijn vader predikant was, bezocht C.A. de Latijnsche school. Hij behoorde tot de beste, en was tevens een van de laatste leerlingen van deze, nu verdwenen onderwijsinrichting. Daarna werd hij student in de rechten aan de universiteiten te Groningen en te Amsterdam, en promoveerde aan de laatste, den eersten Juli 1886, op 22 jarigen leeftijd na de verdediging van een proefschrift, getiteld: 'De staat en de kerkelijke financiën'. Spoedig daarop ging hij naar Ned. Indië, werd advocaat bij den raad van justitie te Padang, en trad daar in het huwelijk met mej. B.R.F. Kamerling, met wie hij tot zijn dood in een gelukkigen echt verbonden is geweest.

Hier was het ook, dat hij op 20 December 1886 te Padang toetrad tot de orde der vrijmetselaren en twee jaar later door zijn vader zelf tot den meestergraad werd bevorderd. Verschillende instellingen van weldadigheid, door de Padangsche loge gesticht, zijn hem dank verschuldigd voor den ijver en de bekwaamheid, waarmede hij haar belangen heeft behartigd.

Maar de advocaterij was niet zijn ideaal. Niemand, die dezen zachten man, die zoo ongaarne een ander ongelijk gaf, van nabij gekend heeft, zal zich hierover verwonderen. Hij voelde meer roeping voor het rechtersambt, en werd vier jaar later op zijn verzoek geplaatst bij de rechterlijke macht, eerst als substituutgriffier bij den raad van justitie te Batavia, korten tijd later als griffier te Makasser, en daarna als substituut-officier van justitie te Padang (in het bijzonder ter behartiging der belangen van den staat in de bekende zaak Goldie), waarna hij lid werd van den raad van justitie aldaar.

In 1896 werd hij benoemd tot president van den landraad te Menado. Zijn groote belangstelling voor alle sociale verschijnselen bracht hem daar van zelf tot de bestudeering van de volksinstellingen en gebruiken van de Minahassa, van welke studie hij deed blijken door een artikel in het Indische Tijdschrift van het recht van 1897, getiteld: 'De Alfoersche eed in de Minahassa' en een artikel in de Indische Gids van 1901: 'Het gewoonterecht in de Minahassa'.

Naar aanleiding van deze studies droeg de Indische regeering hem op, een nader onderzoek naar dit gewoonterecht in te stellen, en een wettelijke regeling ervan voor te bereiden. Hij werd toen ontheven van zijn functie van president van den landraad en gesteld ter beschikking van den directeur van justitie te Batavia. Als gevolg van deze opdracht verscheen ter landsdrukkerij te Weltevreden in 1902 en 1903 zijn 'Regeling van het privaatrecht voor de Inlandsche bevolking in de Minahassa-districten der

residentie Menado'. Dit werk in drie deelen heeft niet geleid tot de beoogde wettelijke regeling, aangezien toenmaals de gedachte aan een unificatie der wetgeving voor de onderscheidene bevolkingsgroepen in Indië bij de Regeering post vatte, maar is niettemin van groot belang wegens den daarin neergelegden schat van adatrechtelijke gegevens en de wijze, waarop deze door C.A. tot wetsregels zijn verwerkt.

Het verblijf te Menado was een gelukkige tijd van zijn leven, waaraan hij later gaarne terug dacht. Een voordracht, die hij voor de Indische week te Leiden heeft gehouden, en waarin hij zijn herinneringen van de Minahassa weergaf, deed zien, hoezeer hij zich aan dit schoone land had gehecht.

Het was hem echter niet vergund er terug te keeren; want hij werd na ommekomst van zijn buitenlandsch verlof benoemd tot secretaris aan het departement van justitie.

In alle betrekkingen, die hij vervulde, kenmerkte hij zich steeds door groote veelzijdigheid; zoo had hij ook bij de bestudeering van het volksrecht de beoefening van het Europeesche wettenrecht geenszins verzuimd. Na in 1897 in het Indische Tijdschrift van het recht een artikel over de Eigendomsuitwijzing geschreven te hebben, behandelde hij in 1902 in dat zelfde tijdschrift het lastige reglement voor het College van Boedelmeesteren, en schreef hij in 1908 in de Indische Gids over Rechtszekerheid en Rechtseenheid.

De bekwaamheid, waarvan zijn arbeid blijk gaf, maakte, dat hij vóór zijn tijdgenooten in aanmerking gebracht werd voor de betrekking van raadsheer in het hooggerechtshof van Ned. Indië. Tot een benoeming kwam het toen nog niet, en voordat hij bij een volgende vacature in aanmerking kwam, legde het moederland beslag op hem. In 1907 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Leidsche universiteit. Hij aanvaardde dit ambt met een rede over het Indische strafrecht.

Evenals in Indië beperkte hij ook in Nederland zijn belangstelling niet tot zijn ambtswerk. Op 12 Januari 1909 sprak hij in het Indisch Genootschap over Rechter en Zaakwaarnemer en op 17 Maart 1909 in de vereeniging Moederland en Koloniën over De uitvoering van het nieuwe artikel 75 van het Regeeringsreglement. In samenwerking met Mr. Winckel en de hoogleeraren Kleintjes en van Vollenhoven vervaardigde hij in 1909 de bekende 24 ontwerpen over Indisch recht.

Hij was verder lid van den gemeenteraad te Leiden en nam als lid, later als voorzitter, een werkzaam aandeel in den arbeid der Leidsche vrijmetselaarsloge; zoo ontwierp hij o.a. de stichtingsakte voor het maçonnieke studiefonds. Ook deed hij veel voor de talrijke Belgische vluchtelingen, die in 1914/15 o.a. naar Leiden kwamen, b.v. door het stichten van een school voor de kinderen en mede te werken bij het onderdak brengen en verzorgen der gezinnen.

Toen het ontwerp voor het nieuwe Indische strafwetboek in 1912 verscheen, gaf hij hiervan een bewerking uit bij de firma van Dorp te Semarang, en in 1913 publiceerde hij zijn 'Grondslagen der rechtsbedeeling in Ned. Indië', een handleiding voor zijn studenten, waarvan in 1926 een tweede, veel vermeerderde druk het licht zag.

Maar intusschen was hij ten tweeden male naar Indië vertrokken, want in 1917 werd hij, hoewel geen Indisch rechterlijk ambtenaar meer zijnde, in afwijking van de gewoonte, benoemd tot president van de beide hooge Indische gerechtshoven. Deze benoeming, waardoor Indische rechterlijke ambtenaren voorbij gegaan waren, heeft hem eenige moeilijke oogenblikken bezorgd, maar door zijn groote innemendheid en taktvol optreden wist hij een goeden geest van samenwerking met zijn collega's te vestigen.

Reeds kort na de aanvaarding van dit hooge ambt viel hem een andere eervolle, maar moeilijke opdracht ten deel. Toen men in Indië onder den invloed der gebeurtenissen in Europa na den wereldoorlog aandrang op staatkundige hervormingen, benoemde de G.G. van Limburg Stirum in December 1918 een commissie tot herziening van de grondslagen der staatsinrichting van Ned. Indië. Aan C.A. werd de moeilijke taak van voorzitter dezer commissie opgedragen. De commissie ontwierp een 'Wet op de landsordening van Indië' en gaf een uitvoerige toelichting ervan in haar rapport aan den G.G. van 30 Juni 1920.

Nadat C.A. zijn Indische loopbaan besloten had met de eervolle betrekking van lid van den raad van Ned. Indië, keerde hij met pensioen naar Nederland terug. Maar ook hier rustte hij niet. Met de hoogleeraren Oppenheim, Kleintjes, Snouck Hurgronje en van Vollenhoven en bijgestaan door Mr. Oerip Kartodirdjo als secretaris, vervaardigde hij in 1922 de 'Proeve van een staatsregeling voor Ned. Indië'. Deze proeve bedoelde een uitwerking te zijn van de zelfde vrijzinnige beginselen, waarvan de arbeid der bovenvermelde commissie doortrokken was, maar rekening houdende met de daarop geuite critiek en met bij nadere bestudeering van het vraagstuk in het ontwerp ontdekte gebreken.

Gedurende een verblijf van professor van Vollenhoven in Amerika in 1925 en 1926 vervulde hij tijdelijk diens taak aan de Leidsche Universiteit.

Aan erkenning van zijn verdiensten van officiële zijde heeft het hem ook niet ontbroken, want hij werd officier in de orde van Oranje Naussau en ridder in de orde van den Ned. Leeuw.

In den Haag, waar hij zich na zijn pensionneering gevestigd had, nam hij weder werkzaam deel aan het publieke leven. Drie jaar lang is hij er grootmeester geweest van de orde van vrijmetselaren en heeft als zoodanig zeer veel bijgedragen voor de verwezenlijking der denkbeelden van de Association Maçonnique Internationale. Herhaaldelijk is hij hiervoor naar Génève, Parijs

en Brussel geweest en heeft door zijn bezadigd en verstandig optreden het onderling begrijpen bevorderd.

Hij had verder zitting in het bestuur der democratische partij doch onttrok er zich later aan om de partij-politiek, was eenigen tijd voorzitter der Haagsche afdeeling van den Nederlandschen Protestantenvbond, lid der commissie van toezicht over het middelbaar onderwijs en bestuurslid van het Comité Nieuw-Indië. In de laatste jaren van zijn leven was hij ook nog medewerker aan van Oosthoek's Encyclopedie, en in 1928 leverde hij met W. de Cock Buning het gedeelte: 'The Netherlands and the worldwar' van de Netherlands series der 'Economic and social history of the worldwar', uitgave van het Carnegie Endowment.

Behalve dat hij nog enkele kleinere bijdragen in verschillende vaktijdschriften leverde, o.a. beoordeelingen over de Gelder's strafrecht van Ned.-Indië, Lion's wetboeken, Stibbe's Inleiding tot de kennis der bestuursinstellingen in vreemde koloniën en Nederburgh's Hoofdlijnen van Ned. Indisch staatsrecht, schreef hij zeer veel Maçonnieke artikelen. Toen hij in 1905 voorzitter geworden was van de loge de Ster in het Oosten te Weltevreden, nam hij van zijn vader de redactie over van het door dezen opgerichte Maçonnieke Tijdschrift, en na zijn vertrek naar Nederland in 1907 bleef hij vaste medewerker daarvan door het schrijven van zijn 'Brieven uit Nederland'. In 1921 in Nederland teruggekeerd, werd hij benoemd tot redacteur van het toen pas opgerichte weekblad voor vrijmetselaren: 'De Broederketen'.

Ter voorlichting van hen, die het doel en wezen der vrijmetselarij wilden leeren kennen, schreef hij een boekje: 'Vrijmetselarij', dat reeds een 5^{en} druk heeft mogen beleven.

Kort na een operatie overleed hij in den ochtend 25 April 1929, en den 29^{en} daarna werd zijn overschot te Westerveld verascht. Hij was maar kort ziek geweest; midden in zijn werkzaamheden is deze verdienstelijke rechtsgeleerde weggeroepen van de zijde zijner echtgenote, die zoo geheel zijn opvatting deelde en hem steunde in zijn streven. De groote menigte, die de crematie bijwoonde, bewees hoeveel vrienden deze bij uitstek humane man gewonnen had.

G. ANDRÉ DE LA PORTE.

Levensbericht van Andries Borgeld. 1868-1929.

Op Zaterdag na Paschen, in den namiddag van den zesden April 1929, hebben wij hem de laatste eer bewezen en is hij op Westerveld verascht.

Den zes en twintigsten December 1868 was hij te Sappemeer geboren uit het huwelijk van Warner Borgeld en Stijntje Kranenborg. In zijn geboorteplaats bezocht hij de lagere school, die geleid werd door den heer Klunder. In 1881 werd hij toegelaten tot de H.B.S. met driejarigen cursus, waar hij onderwijs in het Nederlandsch ontving van den directeur, Dr. J.W.A. Renssen. Deze vond Andries Borgeld meer waard dan enkel het onderwijs aan zijn school en stelde hem in staat om in 1883 examen te doen voor de tweede klasse van het gymnasium te Groningen.

Aan dat gymnasium, waar toen Prof. Jan te Winkel nog leeraar was, is Borgeld een uitnemend leerling geweest. Dat getuigen de prijzen, die hij daar behaalde, nl. Gulliver's Travels en een werk over Pompeii. In dit laatste, dat hij verwierf in 1885 aan 't eind der derde klasse, noemde de rector, Dr. J.L. Sirks, hem een 'verdienstlijken en veelbelovenden jongeling.'

In 1888, na volbracht eindexamen, liet hij zich aan de Groningsche universiteit inschrijven voor de letterkundige faculteit, en wel voor de Nederlandsche letteren. Hij volgde de colleges van de professoren Van Helten, Symons, Blok, Speyer, Bühlbring en Van Hamel en ook van Prof. Boer, die toen nog privaat-docent was te Groningen.

Dat Borgeld zich niet afzijdig hield van het studentenleven, moge hieruit blijken, dat hij in 1891 zitting had in de commissie voor den studenten Almanak.

18 Juni van dat jaar legde hij zijn candidaatsexamen af, en 2 Juni 1894 deed hij zijn doctoraal. Toen was voor hem de tijd gekomen om in zijn levensonderhoud te voorzien. Het terrein, waarop hij dat moest zoeken, was het onderwijs, al was dat voor hem, gelijk voor zoovelen in zijn geval, niet het arbeidsveld van

zijn voorkeur. 't Liefst verkeerde hij bij zijn boeken, en een betrekking als bibliothecaris zou hem beter geleen hebben. Maar Borgeld was verloofd en daarom was hem een leeraarsbetrekking niet onwelkom. In 1895 was die gevonden: 16 Augustus van dat jaar werd hij benoemd te Goes en niet lang daarna, 27 December van datzelfde jaar, trad hij in 't huwelijk.

Vijf jaar verbleef hij in Zeeland, gedurende welken tijd hij zijn proefschrift voltooide: 10 Juni 1899 promoveerde hij te Groningen op *De Oudnederfrankische Psalmen*. Dat zijn promotor, Prof. B. Symons, met dit werk van zijn leerling ingenomen was, bewees het praedicaat *cum laude*, dat Borgeld daarbij verwierf.

Voor iemand met veel studielust kon Goes niet de plaats zijn, waar hij op den duur zich thuis gevoelde. Borgeld moest een bibliotheek tot zijn beschikking hebben. Zijn verlangen werd bevredigd, toen hij 25 Juli 1900 werd benoemd tot leeraar aan de eerste H.B.S. met 5 j.c. te Amsterdam. Enkele beambten van de Universiteitsbibliotheek aldaar verhalen van de armvullen boeken, die Borgeld meesleepte gedurende ruim vijf en twintig jaren.

Aan de eerste H.B.S. met 5 j.c. bleef hij slechts kort: 't volgende jaar, 8 Augustus 1901, volgde zijn benoeming aan de pas geopende derde H.B.S. met 5 j.c., toen een hulpgebouw aan de Nassaukade. Gedurende korten tijd, na het vertrek van Dr. Molenbroek, nam Dr. Borgeld tijdelijk het directoraat dier school waar, tot de benoeming van Dr. Coelingh. Aan deze school, later in het gebouw aan de Mauritskade, is Borgeld tot aan zijn dood werkzaam geweest, steeds trouw zijn plicht vervullend.

Met hart en ziel evenwel was hij geen leeraar: Borgeld was in de eerste plaats man van studie. Niet echter de linguïstiek was het, die hem het meest aantrok, al deed zijn proefschrift dit ook vermoeden. Slechts een klein artikel, in 1902 geplaatst in het Tijdschrift v. Ned. T. en Lett. (Dl. XXI, pag. 196), een paar opmerkingen over Gewel, wijst in de richting van zijn dissertatie en is eigenlijk te beschouwen als een snippet van dat werk.

Den eersten stap, en een belangrijken, op den weg, dien hij volgen zou in de wetenschap zette hij in datzelfde jaar 1902 met zijn uitgave van Aristoteles en Phyllis, bijdrage tot de vergelijkende literatuurgeschiedenis, die hij opdroeg aan zijn promotor Prof. Symons. De schrijver zelf besprak zijn opstel in den 13^{en} jg. van *Taal en Letteren* (1903).

Door zijn groote belesenheid, die hij steeds uitbreidde, werd Borgeld op dit gebied als een man van gezag erkend. Dat bleek al spoedig, toen hem de beoordeeling gevraagd werd van verschillende werken. Wel komen in den 9^{en}, 10^{en}, en 13^{en} jg. van het *Museum* nog enkele herinneringen voor aan Dr. Borgeld den linguïst, zooals zijn critiek op Caroline P. Stewart's Grammatistische Darstellung des St. Pauler Glossars zu Lukas (Mus. 9, 139),

zijn beoordeeling van 't werk van Dr. H.A.J. van Swaay: *Het praefix ga-, gi-, ge-, zijn geschiedenis en zijn invloed op de actionsart* (Mus. 10, 249-252); en die van C. Pfeiffer's: *Otfried, der Dichter der Evangelienharmonie im Gewande seiner Zeit* (Mus. 11, 232), maar tegelijkertijd schreef Borgeld een beoordeeling van Friedrich W. de Bie's *Eulenspiegel in England* (Mus. 10, 366-368), vestigde hij de aandacht op Jellineck's *Bibliographie der vergleichenden Literaturgeschichte* (Mus. 11, 232), beoordeelde hij J.F. Blöte's *Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius* (Mus. 12, 51), een paar werken over *Grobrianus in England* (Mus. 12, 135), een gedenkschrift *Zum ersten Jahrhundertfeier von Schillers Todestag am 9 Mai* (Mus. 12, 419) en de *Gesammelte Abhandlungen von Wilhelm Hertz, herausgegeben von Fr. von der Leyen*, 1905 (Mus. 13, 332).

Borgeld zat dus blijkbaar na zijn volbrachte schooltaak niet stil en verdiende ten volle de onderscheiding, die hem al in 1903 (10 Juni) ten deel gevallen was in zijn verkiezing tot lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde.

Jaren achtereen ontmoet men in de kolommen van het Museum Borgeld's naam. Zoo beoordeelde hij in jg. 14 (kolom 68) *Die Märchen Charles Perrault's* door Th. Pletscher, *Die verbreitung der mittelhochdeutschen erzählenden Literatur in Mittel- und Niederdeutschland nachgewiesen auf Grund von Personennamen* door E. Kegel (kol. 375 vlg.) en H. Zuchhold's *Des Nikolaus von Lindau Sermonen als Quelle für die Predigt Meister Eckharts und seines Kreises* (t. 2, pl.) en nog in denzelfden jaargang (kol. 421) H. Hamann's *Die literarische Vorlagen der Kinder- und Hausmärchen und ihre Bearbeitung durch die Brüder Grimm*.

In jg. 15 (kol. 189) ontmoeten we zijn naam onder de beoordeeling van E. König's *Ahasver der ewige Jude*; in jg. 16 (kol. 219) onder die van E. Langlois' *Nouvelles françaises inédites du quinzisième siècle*, en onder een artikel naar aanleiding van Dr. E. Lerenz' *Die Kastellanin von Vergi in der Literatur Frankreichs, Italiens, der Niederlande, Englands und Deutschlands*.

De 17e jg. bevat weer een artikel van zijn hand, nl. naar aanleiding van *Aus Dichtung und Sage, Vorträge und Aufsätze von Wilhelm Hertz, herausgegeben von Karl Vollmöller* (kol. 110), en de 18e jg. twee: het eerste over een paar Engelschen, Florence Nightingale Jones en Collingood, die beiden zich hadden beziggehouden met Boccaccio's *Decamerone* (jg. 10, 378-381); en het tweede over Söderhjelm's *La nouvelle française au XVe siècle*. Tot het beoordeelen van dergelijk werk was Borgeld bij uitstek bevoegd: vooral met de vertellingen uit de *Decamerone* heeft hij zich bezig gehouden, tot zijn dood toe.

Ook de 19e en 20e jg. bevatten elk twee beoordeelingen van hem: over Forke's *Die indischen Märchen und ihre Bedeutung für die vergleichende Märchenforschung* (jg. 19, afl. 3), en een in de zevende afl. over Weinreich's *Der Trug des Nektanebos*

(kol. 265-269); over *La Légende d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs* van Dr. Coster (jg. 20, kol. 109), en over *Historia septem sapientum, herausgegeben von Hilka* (jg. 20, kol. 270).

In den 21^{en} jg. houdt Borgeld zich weer bezig met de Decamerone naar aanleiding van Gröber's *Ueber die Quellen von Boccaccio's Dekamerone* (kol. 96-97).

Hierna ontmoet men zijn naam nog slechts een paar malen in het Museum, en wel in de 1^e afl. van den 29^{en} naar aanleiding van Heinemann's *Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur*, en in de 9^e afl. van den 34^{en} jg. naar aanleiding van Dr. Paul de Keyser's *Joan de Griek, Drie Brusselsche Kluchten uit de 17^e eeuw*.

In andere periodieken vindt men eveneens zijn naam onder artikelen, de vergelijkende literatuurhistorie betreffende. Zoo in *Noord en Zuid* (jg. XXVI, 1903, pag. 289-330), *Iets over eenige gedichten van Bogaers*, over *Staring-Heine* (401-403) en over *Das Wandern* van Müller, waarvan Borgeld bij Honigh en Pol de Mont navolgingen had ontdekt.

In *Taal en Letteren* (jg. 13, 166-173) schreef hij over zijn eigen studie *Aristoteles en Phyllis* en, in den 14^{en} jg., pag. 97, over de uitgave der *50 Lustighe Historien van Coornhert*.

Aan de *Nieuwe Taalgids* leverde hij een beoordeeling van *De Sage van den Vliegende Hollander naar behandeling, oorsprong en zin onderzocht door Dr. G. Kalff Jr.*, waaruit duidelijk bleek, dat hij van het onderwerp minstens zoo goed op de hoogte was als de schrijver, (jg. XVIII, pag. 208 vlgg.).

Zelf heb ik Borgeld's belezenheid kunnen bewonderen in de beoordeeling van mijn proefschrift *De Romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780-1830* in den eersten jaargang van *Neophilologus* (pag. 245-248). - Nog een paar keeren toonde de geleerde zich in zijn volle kracht, in zijn studie over *Verbreiding en verbindîng van eenige anecdotes en vertellingen*, voorgedragen in den Philologischen Kring te Amsterdam, en daarna verschenen in den elfden jaargang (1926) van *Neophilologus* (pag. 81-101, 161-171, 241-250), en in zijn studie *Vrouwenlist, verspreiding en oorsprong van een novelle uit de Decamerone*, dat in 1926 bij Wolters uitkwam als eerste nummer van de Neophilologische Bibliotheek, en welk werk de schrijver zelf aankondigde in den 12^{en} jg. van *Neophilologus* (233-234).

Dergelijke studies als van 1926 herinneren aan zijn opstel: *Het viermaal gedoodelijk* in *Neophil.* (jg. IX, 1923, pag. 81-89), en vooral aan zijn voordracht, gehouden te Amsterdam op het vijfde Nederlandsche Philologencongres, die, wat uitgebreid, is verschenen in het Tijdschr. voor Ned. T. en Lett., (deel XXVI, pag. 145 vlgg.) onder den titel: *Don Torribio en de deken van Badajoz*.

Van veel van Borgeld's opstellen is te zeggen, wat hij zelf

opmerkt aangaande de mededeelingen in laatstgenoemd opstel: ze behooren tot de 'Stoffgeschichte'. Borgeld was niet de man, om een veel omvattend werk op te zetten gelijk Prof. Kalff voor oogen stond in diens *Westeuropesche Letterkunde*. Hij was een snuffelaar met een zeer geoefenden neus, die systematisch verwerkte en bijeengaarde, wat hij onder de oogen kreeg. Vandaar zijn rijke bibliographische kennis, waarvan hij in tal van artikelen blijkt gaf; zoo in *Nederlandsche vertalingen van Cervantes' novellen*, in het 25^e deel van het Tijdschr. voor Ned. T. en Lett. Eveneens in een vernietigende critiek, die hij leverde op enkele schooluitgaven, o.a. die van Bredero's *Klucht van de Koe* door Vorrink. Deze beoordeeling is, om haar belang - zij kan een memento zijn voor onbevoegde 'uitgevers' - overgenomen in het *Weekblad voor Gymn. en Midd. Onderwijs* van 18 Aug. 1926.

Dat hij trouw de vakliteratuur bijhield, spreekt van zelf. We danken er enkele kleine bijdragen aan. Zoo vestigde hij in den 20^{en} jg. van de *Nieuwe Taalgids* de aandacht op een rei van Vondel in het Platduitsch en verweerde zich in de *Leuvensche Bijdragen* (XIX 1927, 4^e afl.) tegen een onbevoegde, die over Borgeld's *Vrouwenlist* had geschreven. (Zie *Iets naar aanleiding van een critiek*). Ook verrijkte hij het materiaal voor de 17^e eeuwse uitdrukking *De witten uitdoen* (*Tijdschr. voor Ned. T. en Lett.* deel XLIII). In datzelfde deel vestigde hij de aandacht op een door hem ontdekt plagiaat, door Jos. Habets gepleegd, die in zijn schets *De Polak* bleek *De Veerschipper* van Hildebrand geplunderd te hebben. In de *Nieuwe Taalgids*, jg. XXI, pag. 65, schreef hij over *het in zee dragen*, in jg. XXIII (pag. 81 vlgg.) over *Kusjens van Bilderdijk en Lessing*, en in den eersten jaargang van *Den gulden Winckel* (n°. 2) over *Kortum-Van der Linden*.

Voor dergelijk werk, de vruchten van eerbiedwaardige belezenheid, bevatten de nagelaten aantekeningen nog heel wat stof: doozen vol zorgvuldig geordende notities zouden hem, als hij meer productief had willen zijn, in staat hebben gesteld tot tal van mededeelingen, zooals over *de philosophische eieren* (in *Noord en Zuid* van 1902 en 1904, jg. XXV en XXVII; of over *Wel te rusten* (N. en Z. XXIX 135-138), of over *de derde streng maakt de kabel* (Taal en Letteren XIII, 1902). Maar hij was meer een opnemer dan een uitzender en er moest in den regel een aanleiding zijn, die hem tot schrijven bracht. Vooral kwam hij in 't geweer tegen beunhazen in het veld der wetenschap.

Een kamergeleerde kon men Borgeld niet noemen: hij biljarte geregeld en nam ook, als 't hem gevraagd werd, zijn aandeel in 't openbare leven, bijv. in 't bestuur van de afdeling Amsterdam van 't Genootschap van Leeraren bij het Midd. Ond., maar vrijwillig op den voorgrond treden deed hij nooit. Zelfs niet in het gezelschap, dat zijn ontstaan aan hem te danken had, den Philologischen Kring. Als voorzitter van een leesgezelschap, dat zijn leden voorzag van wetenschappelijke lectuur, was bij Borgeld

het denkbeeld gerezen om aan het rondzenden van literatuur het houden van voordrachten op het gebied van taal en literatuur te verbinden. Dat denkbeeld is, eenigszins uitgebreid, in 1918 verwezenlijkt in den, nog steeds bestaanden en bloeienden, Philologischen Kring. Borgeld was daarvan de eerste voorzitter, maar als werkzaam leider voelde hij zich minder op zijn plaats. Deze bijzonderheden heb ik te danken aan Dr. M. Boas.

Zijn laatste voordracht in onzen Kring hield hij in Februari 1928 over het potspel, zooals dat door Pieter Stastok en Hildebrand werd gespeeld. Borgeld zelf, een goed biljarter, kwam niet spontaan met dat opstel: onvolledig ingewijden hadden er over geschreven en toen kwam hij pas uit den hoek om ze op de vingers te tikken en hun werk te verbeteren. Dit opstel is nog niet gepubliceerd, maar verdient het alleszins. Het zal overgaan in de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Lett., gelijk zijn schat van, door hem zelf geordende, bibliographische aantekeningen.

Al mag Borgeld niet alles gegeven hebben, wat men van hem verwachtte en wat hij zelf heeft gewild, toch kunnen wij dankbaar zijn voor zoo'n welbesteed leven.

A m s t e r d a m , Juli 1929.

A. ZIJDERVELD.

Levensbericht van Henricus Oort 27 December 1836-13 December 1927.

De beteekenis van het leven van hem, wiens naam hierboven staat, is die van een geheel tijdvak in het godgeleerd en kerkelijk leven van ons vaderland; Oort is voor ons 'de Moderne Richting' gedurende een halve eeuw. Iets daarvan te laten gevoelen, is almede het doel van deze levensschets; maar ze blijft vooral beknopte levensschets, korte weergave van het werk en de persoon van één onzer voorgangers, dien velen hebben gekend, geëerd, liefgehad.

Toen wij op een stralenden Decembermorgen in langen stoet optrokken naar den koelen tempel van Westerveld, om dezen Nestor ter laatste rustplaats te geleiden, was er in de onverstoorde aandacht der aanwezigen zeker maar ééne overheerschende gedachte, die van dankbaarheid voor dit volbrachte leven. Terwijl autoriteiten en vrienden sobere woorden van vaarwel spraken, was bij mij maar één besef: Hoe schoon, wanneer een waardevol leven zoo ten einde toe *volbracht* kan worden, wanneer de dood talmt, totdat de laatste levenskracht verbruikt is, de geestkracht haar uitersten dienst heeft gedaan, iedere mogelijkheid van een bestaan is verwerkelijkt. Rimpelloos vereffent het leven zich dan tot den dood.

Op den dag, dat professor Oort zijn 80sten verjaardag vierde, en door een groep vereerders in zijn woning gehuldigd werd, hield hij een kleine toespraak, waaruit ik - in mijn woorden vertolkt - deze gedachte naar voren breng: 'Vrienden, God is goed voor mij geweest, want ik heb een lang leven geleid en daarin steeds de kracht ontvangen om naar vermogen te werken, en dat is wel één der beste gaven van Hem. Nu ben ik oud, en - zoo weinig als een mensch ooit op zijn toekomst rekenen mag, zoo weinig kan ik nog van het leven verwachten. Maar ik ben het niet moede, zoolang ik nog iets uitvoeren kan; zoolang ik nog een beetje werken kan en mij misschien hier- of daarvoor eenigszins nuttig kan maken, neem ik wat me rest zeer dankbaar van God aan'.

Meer dan tien jaren waren hem nog beschoren; met die jaren kwamen eenige bezwaren van den hoogen ouderdom: pijnlijkheid en lichte doofheid en moeite in de beweging. Hij doorstond ze blijmoedig, en hij bleef aan den arbeid. Tot de allerlaatste weken; toen voelde hij en erkende dat het gedaan was; de kracht was verbruikt, hij nam afscheid van de zijnen en van het leven, en stierf. Een geheel volbracht leven.

Wanneer wij ons zetten tot overdenking van de beteekenis, die het leven van Henricus Oort voor de letteren en de wetenschap, godsdienst en kerk, i.é.w. voor het geestelijk leven in Nederland, in de halve eeuw rondom 1900 heeft gehad, dan weet ik dezen edelen en sterken mensch niet beter te karakteriseeren dan met een aanduiding die ons, jongeren van geslacht, aanvankelijk vreemd aandoet: met de bepaling dat hij de grootste van de Tweede Generatie van de Moderne Richting en dus de eerste uit het tijdvak van haar Epigonen geweest is.

Professor Oort die, niet alleen voor de jongeren maar voor allen die van middelbaren leeftijd zijn, voor den Nestor der Modernen gold, is juist het best te verstaan als de Leerling der Nieuwe Richting. Student bij Scholten en Kuenen, in den tijd van hun groote begin, heeft hij van den eerste den strengen waarheidszin in de beoefening van de wetenschap en den studiehonger ten opzichte van het Nieuwe Testament geërfd, alsmede den sterken verstandelijken inslag van zijn godsdienstig leven en godsdienstige bezinning. Scholten bleef voor hem, als voor zoovelen, de meester. Kuenen werd de vriend; van hem is hij zonder tegenspraak de voornaamste leerling geworden; zijn wegen wenschte hij te gaan in de wetenschap. Het is daarbij zijn voornaamste levenswerk geworden, de resultaten van het historisch-critisch onderzoek naar herkomst en wezen van de bijbelboeken, zooals dat te Leiden in zijn studentenjaren ter hand genomen werd, te verzamelen, te gebruiken, te populariseeren in bijbelbewerking en bijbelvertaling.

Ook in zoover is Oort de typische vertegenwoordiger eener Tweede Generatie, als hij niet in het groot de wetenschap zelf verder gebracht heeft en in geen deele een nieuw tijdperk heeft doen aanbreken. Hij had dit zelf wellicht anders gewenscht. Onder invloeden, waarvan straks sprake zijn zal, heeft hij tot tweemaal toe op een beslissend keerpunt zich afgewend van zijn speciaalstudie: de Talmudica en de bestudeering van het Jodendom in de eeuwen rondom het begin onzer jaartelling, - ambtshalve en door voorkeur het veld zijner wetenschap, waarop hij voortreffelijk werk geleverd heeft, - om zijn wetenschap voortaan hoofdzakelijk in dienst te stellen van een grooter publiek dat meer naar de populariseering van de resultaten der wetenschap dan naar de onbaatzuchtige bevordering van de wetenschap om haars zelfs wil vraagt.

Hebben wij de verklaring van deze wending in Oort's leven te zoeken in het feit dat dit viel in een tijdperk, onmiddellijk volgende op de eerste, groote ontdekkingen, dat eigenaardig en hier steeds begeerlijk moment in de geschiedenis, als, na aanvankelijke vordering van beteekenis, geen groote voortgang meer mogelijk schijnt en na stoute verwachtingen een eenigszins teleurstellende inzinking volgt? Ten deele ook dit; ieder die van de geniale vondsten en groote uitzichten op het gebied van het bijbelonderzoek op de hoogte is, weet dat daarop volgen moest een tijd van teleurstelling over gestuuten voortgang, een ijver meteen, voor afronding van onderzoek op ondergeschikte punten, een teruglopende beweging ook in de critiek, die een deel der gewonnen resultaten moest prijsgeven.

Aan deze meerendeels negatieve oorzaken is intusschen niet in de eerste plaats te denken, wanneer wij Oort zich in hoofdzaak zien bepalen tot het verwerken van de wetenschap der groote voorgangers. Een positieve kracht leidde dezen sterken en werkzamen mensch bij al zijn arbeid; de begeerte om nuttig te zijn, de menschlievendheid in den strengen zin van het woord. Menschlievendheid, ook als geleerde.

Professor Oort heeft menigmaal betuigd en levenslang getoond, hoe zwaar het offer hem viel, het predikantschap voor het hoogleeraarsambt te ruilen. Hij is in zekeren zin levenslang 'dominee' gebleven. Niet slechts dat hij, zoolang dat nog even ging, Zondag-aan-Zondag bleef uit preeken gaan, al kostte hem dit langen tijd, hoofdpijnlijder als hij was, een teveel aan lichaamskracht. Niet alleen dat hij, vooral in den Ned. Protestantenvbond en de Leidsche afdeeling van de Vereeniging voor Vrijz. Hervormden, werkzaam aandeel nam in het godsdienstig gemeenschapsleven. En niet alleen dat hij levenslang zijn practische zielszorg gaarne uitstreckte over allen die om raad en steun bij hem kwamen, (nog als negentigjarige was het zijn vreugd een thuiszittende blinde te gaan voorlezen) en zelf met hulpvaardige mildheid armen en misdeelden opzocht. Dit alles was niet het voornaamste: maar hij had geheel de levenshouding van den predikant, wien zijn ambt levensroeping is.

Nu is dit een nederige roeping, die vóór alles vraagt de omzetting van alle waarden in het kleingeld, dat pasmunt is in den dagelijkschen omgang. De predikant is ten opzichte van de heilige godgeleerdheid wat de journalist is ten opzichte van de schoone letteren. Hij moet zoo begaafd zijn, dat hij het groote kent, en zoo dienstvaardig, dat hij dit groote voor de menigte verwerkt tot kleinkunst.

Niet zoozeer door het tijdperk, waarin zijn arbeid plaats vond, als door zijn geestesgesteldheid, heeft, naar ik meen, professor Oort, deze werkzame aan wien zoo lange werkduur toegemeten is geweest, zich levenslang ermede tevreden gesteld, de groote Epigoon der Moderne Richtiging te zijn.

Zoals te verwachten is bij een man die hoogbejaard wordt en, tot het eind helder van geest, de pen blijft voeren, bevindt zich in de nalatenschap van professor Oort ook het een en ander, waarin zijn leven door hem zelf beschouwd en beschreven wordt. Een eigenlijke autobiografie ontbreekt. Wel heeft hij erover gedacht ze te schrijven, en is hij er herhaaldelijk toe gedrongen; ook heeft hij er zich toe gezet en op een aantal losse bladen aantekeningen verzameld¹; maar het is duidelijk dat de ware aandrift ontbrak. De zeer korte notities zeggen over het algemeen niet veel, en dan nog in hoofdzaak slechts iets over de uitwendige levensfeiten. Ik haal in het vervolg een en ander aan uit deze autobiografische aantekeningen (A.A.). De bibliografie die op deze levensschets volgt, is geheel ontleend aan een ‘Lijst mijner Geschriften’, eveneens op een aantal losse blaadjes in de nalatenschap gevonden.

Meer waard dan de Aantekeningen zijn de herinneringen uit eigen jeugd, studenten- en predikants-jaren, die in enkele geschriften te pas zijn gebracht. Ik noteer ze hier achtereenvolgens.

In 1906 schreef Oort in de bekende Pro- en Contra-reeks van Hollandia-drukkerij over *de Moderne Richting* het Pro (het Contra was van Dr. Hoedemaker). Anders dan men wellicht verwachten mocht, behelst dit Pro meer een historische beschrijving dan een pleidooi, en met deze beschrijving meteen een kleurige herinnering aan vijftig jaren van eigen leven.

In Juni 1907 volgde, aan het einde van het academiejaar dat zijn 70sten verjaardag gebracht had, het *Afscheidscollege*. Hier wordt op zeer levendige en heldere wijze verslag gedaan van de wetenschappelijke opvattingen die den hoogleeraar tijdens zijn ambt, een derde eeuw lang, hebben bezield, de stand van de wetenschap op het studieveld waarop hij zich bewoog, de taak die hij zich stelde. In de laatste bladzijde betuigt hij, dat de verwerving van een overtuiging omtrent de eeuwige waarheid ‘niet slechts voor mijn persoon een voorrecht en genot’ was, ‘maar ook iets dat aan mijn beoefening van de wetenschap ten goede is gekomen’.

In 1915 had Oort de taak om als eere-voorzitter van de Vijftigste Vergadering van Moderne Theologen een *Gedachtenisrede* uit te spreken. Hij eindigt met een citaat uit 1891 .... dat hemzelf zou bezielen tot een boek (‘Het Christendom dat komt’) en dat typeerend is voor zijn geheele ouderdomswerk. Daarvan later; hier zij de Rede slechts genoemd om het stukje autobiografie, dat er in is verwerkt.

1 Deze zijn in familiebezit gebleven; andere papieren, o.a. de stukken, betrekking hebbend op de wordingsgeschiedenis van de Vertaling O.T., zijn vermaakt aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek, en worden daar in een afzonderlijk kistje bewaard.

Evenzoo in *Pallas Leidensis* van 1925, Leidsche Lustrum, de ‘Herinneringen van een theoloogant vóór zeventig jaar’, een met behagelijke uitvoerigheid geschetst overzicht van de studie en het studentenleven in Leiden in eigen jongelingsjaren, tijdens ‘mijn zesjarig verblijf aan de Alma Mater, 1854-1860’.

Maar de belangrijkste gegevens van autobiografischen aard bergt het omvangrijke en diepgaande *Levensbericht over Dr. I. Hooykaas*, dat in de uitgaven der Maatschappij, waarin ook deze schets verschijnt, is uitgekomen¹. Als jongere, die hierin als knaap de karakterschets van zijn vader van de hand van diens zwager en besten vriend ontvangen heeft en meedragen mocht door het leven, past mij hier slechts met terughouding te spreken. Maar het zou verzuim zijn, indien niet opgemerkt werd, dat Prof. Oort in dit Levensbericht van een na-verwant medewerker zijn kostelijkste bijdrage geleverd heeft ook voor de kennis van eigen leven. Geschreven in den tijd van zijn grootste kracht - Oort was toen 57 à 58 jaar - te midden van luide roepstemmen tot den arbeid, maar ook, door den dood van Kuenen eerst en nu door dit afscheid, genoopt tot terugzien (iets dat anders niet in zijn aard lag), kwam de biograaf hier tot een gedegen werk, dat niet slechts over den herdachten doode maar ook over hemzelf scherp en diep inlicht.

Wij zullen, zonder steeds van ieder woord rekenschap te geven, van al dit autobiografisch werk een dankbaar gebruik maken. Het wordt tijd dat wij ordelijk de data van Oort's rijke en welbestede leven memoreeren en een begrip vormen van de beteekenis van zijn arbeid. Het zal een relaas zijn zonder schokkende gebeurtenissen; het rustig bewogen leven van een Nederlandsch theoloog van dezen tijd, predikant, hoogleeraar en emeritus: en in alles een zuiver en goed mensch onder de menschen.

Henricus Oort werd 27 December 1836 geboren als eerste kind uit het huwelijk van Henricus Lucas Oort en Dina Maria Blom. Indien meer ruimte dan toegestaan is beschikbaar ware, dan zou het de moeite loonen, hier de geschiedenis van een predikantengeslacht der 19^e eeuw te schetsen. Kleinzoon van een bekend Rotterdamsch predikant, zoon van genoemden Henricus Lucas, die als oudste in het corpus pastorum te 's Gravenhage, alom geëerd en in kracht van woord en gebaar, zijn 60-jarige ambtsvervulling mocht herdenken, van moederswege ook aan de theologie verwant (door den Dordtschen theoloog Abraham Hermanus Blom, die een pionier van het moderne bijbelonderzoek was), zóó bezielde hem het oudere geslacht. Als tijdgenooten had hij

1 Eveneens schreef Oort over *Kuenen* (in ‘De Gids’) en over *Kosters* (Levensberichten Mij. v. Lett. 1897); als bijdragen over eigen leven staan deze geschriften achter bij de genoemde biografie.

naast zich zijn broeder, den Zutfenschen predikant Abraham Joannes Oort en zijn zwager Isaäc Hooykaas; als vader zag hij twee zijner zoons, Henricus Lucas en Reinoud, zijn weg kiezen, theoloog en predikant worden. Zoo zien wij hem wel als een middenpunt van vaderlandsch predikantenleven en zou het niet zwaar vallen, rondom Oort's persoon de ontwikkeling gade te slaan van het godgeleerd, kerkelijk en godsdienstig leven in den lande, een volle eeuw lang. Grootvader Oort stamde uit de 18^e eeuw en zijner was nog - naar de ongeschreven overlevering wil - het volle pathos en de gemakkelijk aanvaarde priesterlijkheid van den ambtsdrager in de kerk. Vader Oort, die als student deelnam aan den Tiendaagschen Veldtocht van 1830, maakte als predikant in den Haag reeds den strijd der richtingen mede, maar was zelf reeds een gevestigd man van mild maar nog niet door de critiek geschokt geloof, toen de nieuwe tijd zich in zijn gemeente baan brak en zich bij meer dan ééne gelegenheid en op meer dan ééne wijze geweldig liet gelden¹. De liberale predikant Oort kon zich te midden van deze stormen ongeschokt handhaven; het zuiver-moderne had zich in zijn nageslacht verbijzonderd. Hier belichaamde zich de nieuwe tijd; voor te scherpe afscheiding werden de jongeren-van-destijds bewaard door de gezegende herinnering aan de vrome en betrekkelijk vrije sfeer waarin zij waren opgewassen, en waarvan zij hun deel overdroegen aan het na hen komende geslacht, dat zich weer op zijn wijze ontwikkelde en het oud-moderne standpunt der vaderen kon verlaten zonder het ooit geheel te verloochenen. Zoo zien wij over vier geslachten sterke wisseling en toch behoud van een zekere eenheid des geestes. Revolutionaire geesten worden niet geboren uit gelukkige en rustig werkzame gezinnen.

Het sprak bijna vanzelf, omstreeks het midden der vorige eeuw, dat de beide zonen uit zoodanigen kring predikant werden. Het ambt was begeerd, de toegang tot de studie geëffend, het vinden van een standplaats - ook in een tijd waarin fel gestreden werd om de nederigste pastoriëen - scheen bij voorbaat gewaarborgd aan zonen uit een dergelijk geslacht.

Een gelukkige studietijd (1854-1860) aan de Leidsche Academie bereidde daartoe voor. Vooral de letterkundige zijde van de studie was breed. Latijn van Bake - de colleges, ook de theologische, werden in deze jaren nog in het Latijn gegeven en in deze taal werd ook gerespondeerd; de dissertatie van de beide broeders Oort behooren tot de laatste, die in Latijn geschreven zijn. - Veel Grieksch van Cobet; Hebreeuwsch van Juynboll,

1 Ik noem als Haagsche predikants-namen van dien tijd: Bennink Janssonius, Zaalberg, Hoevers, Gunning. Aan iederen naam is een stukje geschiedenis van kerkelijken strijd verbonden.

die ook de zg. ‘Dialecta’ gaf, t.w. Syrisch, het zg. Chaldeesch en ook een weinigje Arabisch. Middel-nederlandsch van den beminden Matthias de Vries. Shakespeare en Italiaansch (Tasso) bovendien in eigen studie. Theologische leermeesters waren Kist, Prins, Rutgers, de grootmeester Scholten en de jonge Kuenen. De vormende kracht ging uit van Scholten in dogmaticis, van Kuenen als persoon èn om de beoefening van de critiek op het O.T.¹. Van den vriendenkring noem ik naast broeder en zwager nog den lateren hoogleeraar M.J. de Goeje, met wien Oort als student reeds Hebreeuwsch en eenig Arabisch studeerde, en met wiens zuster Elisabeth Wilhelmina hij zich na zijn doctoraalexamen verloofde.

Nadat hij reeds vóór zijn candidaats een prijsvraag der Utrechtsche academie had beantwoord, - met het Accessit beloond, - promoveerde Oort, alvorens de pastorie in te gaan, in October 1860 met een Latijnsche dissertatie over Numeri 22-24, de zg. *Geschiedenis van Bileam*. Den 28sten November van dit jaar huwde hij; 16 December volgde de intrede als predikant bij de Ned. Hervormde gemeente van Santpoort.

Mag ik hier een enkel woord over het huiselijk leven van professor Oort invlechten? In een Levensschets mag de vermelding daarvan niet ontbreken, doch hier is uiterste beknoptheid plicht. Maar nu de jonge Leidsche theoloog, met het meisje zijner keuze gehuwd, zijn eerste standplaats betreft, zien wij vooruit en trachten vele decennien te overzien. O de kringloop des levens! De pas bevestigde predikant betrok een arbeiderswoning ‘te Driehuis’ - de pastorie moest nog gebouwd worden; - zeven en zestig jaren later droegen wij het stoffelijk overschot van den beminden ouden professor in datzelfde Driehuisen naar 't graf van Westerveld. In den loop van deze jaren, welk een rijk en bewogen huiselijk leven en welk een gelukkig huwelijksleven! Wat veelheid van zorgen ook... In de Aanteekeningen, waaruit ik het woord ‘arbeiderswoning’ overnam - één van de vier huisvestingen te Santpoort² - staat vermeld: ‘waar ik het roodvonk heb gehad’ en ziekte staat op iedere bladzijde van het leven van de familie Oort aangeteekend. Toch een gelukkig en rijk gezin; maar hoe zwaar vaak de zorgen! Onbemiddeld en zeer slecht in het ambt bezoldigd; een snel zich uitbreidend gezin; vader en moeder beiden zwak. Reeds als student tobde Oort met zware, vaak duldlooze, hoofdpijnen en mevrouw Oort was teer van gestel. Daarbij harde arbeid vol zenuwspanning, jaren-

- 1 Tijdens Oort's studiejaren kwam de eerste druk van Kuenen's *Historisch-Kritisch Onderzoek* uit.
- 2 De tweede was een stuk van een boerenhuis. ‘De woning was niet slecht, maar een studeerkamer ontbrak en 't was een kwartier van de kerk’ zeggen de Aut. Aant. sober en welsprekend.

lang ook de noodzaak om uit te zien naar bijverdienste, waaronder vertaalwerk enz. Als nageslacht verwonderen wij ons over de stalen veerkracht der oudere generatie, maar bewonderen wij vooral de levens-ernst en -blijdschap, waardoor deze menschen zich niet alleen handhaafden, maar zich meteen een bron van kracht betoonden voor anderen, in iedere omgeving waarin zij verkeerden. Zoo dwalen onze gedachten, - van die eerste behuizingen te Santpoort, waar de jonge predikant (soms met hulp van zijn vrouw) vertalingen schreef 'voor Wetenschappelijke Bladen en nog een ander tijdschrift, sobere verdienste' zooals de Aanteekeningen zeggen, - naar de Leidsche woningen, vele jaren eerst op den Ouden Singel en daarna eveneens vele jaren op het Plantsoen. Rond de tafel het groote gezin, altoos met tijdedelijke huisgenooten, vaak ook met gasten van een dag vermeerderd; in de leunstoel de oude professor, gaarne door een eenigszins intellectueel gesprek met één der aanzittenden geboeid, en een paar plaatsen verder mevrouw Oort, klein figuurtje met waakzame oogen, die de geheele tafel beheerschten.

Behoudens het verlies van jonggeborenen, vele malen, heeft het echtpaar Oort-de Goeje acht kinderen mogen grootbrengen. Het verlies van volwassen kinderen bleef echter niet uit. Nog tijdens het leven van mevrouw Oort stierf in den vreemde een zoon, die zijn weg gezocht had en gevonden in de Nieuwe Wereld, en overleed te Dordrecht de oudste dochter, eerste echtgenoot van dr. F. Delhez. In October 1906 overleed mevrouw Oort, na een jarenlang, vroom gedragen, lijden; daarna moest de hoogbejaarde professor nog het verlies dragen van de beide zonen, die hem in de theologie waren gevolgd, eerst de jongere, Reinoud, daarna de oudere, Henricus Lucas. Wij dragen het sobere woord in gedachte, dat professor Oort sprak aan de groeve zijner vrouw, met wie hij meer dan 45 jaar gelukkig gehuwd en naar den geest één geweest was: 'God zij geprezen, ondanks alles'. Kortere kon het niet; ook niet waarachtiger; moeielijk ook vromer.

Uit de meervermelde Aanteekeningen licht ik hier ééne alinea; onder het hoofdje 'Gezondheid' vind ik bij de Leidsche jaren het volgende genoteerd: 'Ik leed voortdurend aan neuralgische hoofdpijn; mijn vrouw heeft de laatste jaren van haar leven veel gesukkeld, eenigen tijd kon zij niet uitgaan dan in een wagentje. Zij heeft, zoodra zij van de kinderzorg ontheven was, allerlei maatschappelijken arbeid verricht, als regentes van het Weeshuis, als lid der Cie voor de uit de Werkinrichting ontslagen vrouwen, enz. Een voorbeeld hoe iemand vele jaren lang gedwongen kan zijn zich geheel aan de huishouding te wijden zonder een huissloof te worden. Ook stond zij mij bij 't corrigeeren der drukproeven van de vertaling O.T. nog op haar ziekbed bij'.

Ik laat hier nog volgen wat, in een eigenaardige wisseling van gestemdheid, onmiddellijk op dit sober In Memoriam volgt:

‘In de laatste jaren van haar leven gingen wij 's zomers met zooveel mogelijk kinderen en kleinkinderen eenige weken naar buiten. Dito deed ik na haar dood’.

Hoe rijke herinnering bergt zoo'n enkele aantekening! Maar genoeg van het huiselijk leven. Bepalen wij ons verder tot Oort's arbeid.

De data: Zes jaren was Oort predikant te Santpoort, daarna even lang te Harlingen. Als hoogleeraar te Amsterdam, aan het Athenaeum Illustre, beroepen, volgde daarop mede voor hem de nieuwe werkring: twee jaren ('73-'75) professoraat te Amsterdam en vervolgens twee en dertig te Leiden. Daarna nog een werkzaam emeritaat van twintig jaren, gevuld met allerlei arbeid, die bij het klimmen der jaren wel minderen moest, maar eerst luttele weken voor zijn dood geheel werd neergelegd. ‘Dit is mijn laatste stukje geweest’, zei hij bij 't afleveren van een artikel voor één der weekbladen, waaraan hij nog meewerkte. ‘Mijn laatste stukje’; wie Oort kende, wist dat daarmee ook voor zijn leven het eind gekomen moest zijn.

De predikantsjaren (December '60 tot April '73). In het verband van het vaderlandsch kerkelijk leven beteekenen ze het tijdperk van de geruchtmakende, snelle intocht van de moderne richting in de Kerk. Toen de jongeling Oort aan het einde van zijn catechisatiejaren tobde met de vraag, ‘hoe hij zich dat Zoonschap van Jezus moest verklaren’, was het antwoord dat hij ontving alleen, dat hij ‘als theologant te Leiden heel wat over dat moeielijk vraagstuk zou hooren’. Ik vermoed dat de jonge predikant tot eigen aannemelingen uitvoeriger en meer afdoende gesproken zal hebben! In het tweede jaar te Santpoort kwam met Paschen op eigen kansel de openlijke ontkenning van de lichamelijke opstanding des Heeren. Niet (zooals men dat dikwijls meent bij de moderne vaders) in bravoure en met overmoed, maar na veel overwegingen en met de pijnlijke bewustheid, dat aan menigeen hiermede iets ontnomen zou worden, dat zijn vastheid was. Slechts uit geestelijke noodzaak, om waarheids wil, werd de critiek toegelaten in de Paaschmeditatie. Op den eersten dag werd nog ‘on-aanstootelijk’ gepreekt; de Opstanding werd vergeestelijkt, de moeielijke punten werden in het midden gelaten. Maar aan 't einde van de preek werd het dubieuse even aangestipt en gezegd: ‘Hierover is meer te zeggen; ik zal er morgen over spreken’, en op dien tweeden Paaschdag kwam toen het critische standpunt van den prediker naar voren, onbewimpeld. Het begin was gemaakt, de keuze gedaan, het wachtwoord gesproken. De ‘nieuwe richting’ brak zich baan. Eénmaal is te Santpoort nog ‘de Catechismus een jaarlang rondgepreekt’ (A.A.), ‘daarna niet meer’. In plaats van de verbleekte leer der vaders kwam de moderne theologie, in plaats van de kerkelijke traditie het persoonlijk getuigenis van den jongen prediker te

Santpoort, straks te Harlingen; evenals dit geschiedde op zooveel tientallen, ja honderden kansels. De gemeente interesseerde het aanvankelijk, een klein getal bewuste en aanhankelijke geestverwanten werd gekweekt, maar voor de massa bleef het latijn, zooals ook de kerkelijke dogmatiek latijn voor haar geweest was. Wel speurde deze massa echter, dat de objectieve vastigheid haar ontnomen werd, en toen, door de facultatieve invoering van het algemeen stemrecht (1867), in de Hervormde kerk de macht verlegd was van de kerkeraden naar de gemeente, deed deze op overwegende wijze uitspraak ten gunste van de orthodoxie en de traditie, verloor de Nieuwe Richting in vele gemeenten, ja in bijna geheele provinciën, allen grond onder de voeten. Ook in Harlingen werd dit ondervonden. De plaatsen in den kerkeraad werden stuk voor stuk door de orthodoxie bezet. Een kleine herinnering aan den kerkelijken strijd vinden wij in de vermelding van een kerkelijke procedure, waar Oort, aangeklaagd omdat hij niet met de Drieenheidsformule doopte, op zijn beurt den kerkeraad aanklaagde, omdat deze de gedoopten niet in de registers had ingeschreven; waarbij hij het pleit won, op grond van het feit dat de Formule nergens in de reglementen verordend was (A.A.).

Dit is trouwens het eenige twistgeding, waarvan herinnering gebleven is. Stond een man als Oort in de Hervormde kerk te Harlingen al op een verloren post, wij zouden ons vergissen, wanneer wij ons hem daar voorstelden als een eenzaam of misplaatst mensch. Daarvoor was eenerzijds de kring zijner hartelijke aanhangers te groot, was hijzelf anderzijds te hartelijk predikant. Want dat was hij en dat is hij, zooals ik reeds zeide, tot zijn grijzen ouderdom gebleven. Hoogleeraar moge hij geweest zijn door zijn geleerdheid, scherpzinnigheid, drang tot doceeren, lust in de problematiek; predikant was hij door zijn geloof en zijn behoefte aan de getuigenis, zijn belangstelling in menschen, zijn eerbied voor de eenvoudigen. Oort was een evangelisch werker.

Daarbij was levenslang een sterk maatschappelijk gevoel wakker. In Harlingen kwam het sociale element in zijn leven tot eerste ontwikkeling. 'Ik leerde er de armoede kennen' zeggen de Aanteekeningen eenvoudig; ook maakte hij er het begin der socialistische beweging mede. Oort heeft levenslang zijn belangstelling voor de vragen van het maatschappelijk leven behouden, ook in de Leidsche jaren, en ook toen eigen bekrompen levensomstandigheden plaats maakten voor welgesteldheid. Hij behoorde tot de eerste lezers van 'De Blijde Wereld' en bleef gaarne de aanraking onderhouden met jonge socialistische predikanten, al kon hij zelf den overgang naar de zijde der arbeidersbeweging niet doen. Persoonlijk was hij zeer sober van levenswijze, aan de geheelonthoudersbeweging nam hij met vuur deel; ook werd hij, sinds hij zich het rooken ontwend had, een hartstochtelijk vijand van de tabak. Maar wat het belangrijkste is in dezen:

het klassegevoel en standsgevoel was hem vreemd en beter dan de meesten onzer verstond hij het, op voet van gelijkheid te verkeereren met hooggeplaatsten evenzeer als met bezitloozen. Dit is typeerend voor zijn persoon, beide in religieus en in sociaal opzicht.

Voor wij van het predikant-zijn afscheid nemen, nog iets over Oorts belangstelling voor het godsdienstonderwijs. Het heeft levenslang zijn hart gehad, eigenaardig ook in zijn meest primitieve vormen: de Zondagsschool. Voor deze iets te doen was zijn lieve lust. Als jong man schreef hij te Harlingen zijn. 'Handleiding voor het vertellen van bijbelsche verhalen aan kinderen' en als oud man presideerde hij nog zoo menige vergadering van Zondagsschool-onderwijzeressen en gaf haar al de toewijding van zijn hulp; wie had met meer reden het Eerevoorzitterschap van de vereeniging van Zondagsscholen verdiend?

De University-Extension, van Engeland uit hier bekend geworden, vond in Oort ook een geestdriftig pleitbezorger en vriend. In de laatste 20 jaren van zijn leven heeft hij zijn belangstelling voor het onderwijs echter op één bepaald punt geconcentreerd: in zijn ijver voor de Kweekschool van het Haagsch Genootschap, voor een goed deel mede zijn werk. Wij maken hiervan thans melding, al valt het chronologisch eerst in het laatst van zijn leven, omdat het teekenend is voor Oort's maatschappelijke belangstelling en zijn zorg voor onderwijs en religieuze ontwikkeling van het opgroeiend geslacht.

Wat was gedegener professoraal dan het bestuur over het aloud *Haagsch Genootschap*? welk werk droeg meer het stempel van bezadigdheid dan het beoordeelen van de antwoorden, die op de door het Genootschap uitgeschreven prijsvragen inkwamen? Maar voor Oorts onstuimigen drang naar tastbare nuttigheid was dit onbevredigend, en zoo heeft hij - nadat zijn medebestuurder prof. A. Bruining daartoe een voorstel had ingediend - van harte zich gegeven aan de vestiging van een Kweekschool voor onderwijzers, met daaraan verbonden Leerschool, in welk instituut aan het onderwijs in den godsdienst een ruime en passende plaats zou toegekend worden, zonder dat zij ooit sectarisch zou mogen worden. In 1910 werd de School geopend met een toespraak van Oort, als voorzitter van het Genootschap, welke 'Openingsrede' karakteristiek is voor zijn humanitair-Christelijke levenshouding, en ook voor zijn persoonlijke belangstelling in onderwijs en volksontwikkeling.

Toen Oort de hoogleeraarsbenoeming te Amsterdam had aangenomen en na een langen winter van afscheid en voorbereiding in 1873 zijn ambt in de hoofdstad aanvaardde, betekende dit voor den strijdlustigen, arbeidzamen en geloovigen man dus allerminst een vlucht uit het predikambt en moesten integendeel vele banden losgemaakt worden, die nauwelijks te verbreken zouden blijken te zijn.

Toch moet de benoeming een wel groote vreugde geweest zijn; immers voelde Oort dat hij iets te brengen had als wetenschappelijk man, en de sloopende drukte en onrust van de predikantspractijk liet daartoe geen ruimte. Hij waagde het dus met den hoogleeraarszetel. Wel een waagstuk overigens! Hij kreeg te Amsterdam niet slechts de vakken van zijn studie, opzichzelt genoeg voor meer dan één professoraat, tot zijn last, maar ook .... Logica en Metafysica, ook .... de Dialecten, d.i. volgens de oude terminologie: Arabisch, Syrisch en Arameesch! Vooral het Arabisch was een berg om tegen op te zien (A.A.). 'In de filosofische vakken, hoewel mij tot nu toe vreemd terrein, had ik genoeg, omdat ik genoodzaakt was, er zelf iets van te leeren; mijn onderwijs ging natuurlijk niet diep, maar ik had succès, omdat ik de beginselen duidelijk leerde'.

Het is met dat al tekenend dat Oort - die snel schreef en vlug publiceerde - in de twee à drie jaren van het Amsterdamsche professoraat, uitgezonderd zijn Inaugureele Oratie, niets gepubliceerd heeft, zelfs geen boekbesprekingen of tijdschriftartikels. Het zijn zware, maar zeker ook voor later vruchtbare, jaren geweest.

Leiden bracht meer ruimte. Had Oort daar aanvankelijk ook college in de exegese van het O.T. te geven, dit lag mede op zijn terrein, en na de invoering van de H.O.-wet van 1877 werd dit vak hem ontnomen en bleef voortaan zijn taak beperkt tot Hebreeuwsche taal en oudheden, de letterkundige vakken. Met een zweem van behaagzucht placht Oort tot verbazing van jonge theologen, voor wie hij tot hun propaedeutisch de professor was, hen eraan te herinneren dat hij 'geen theoloog' was maar tot de literarische faculteit behoorde! Zijn verdere taak bestond in het geven van moeilijk Hebreeuwsch voor de (zeldzame) Semitici, en voor dezelfden ongevocaliseerd en nieuw Hebreeuwsch lezen en studie der Septuaginta.

Professor Oort was uitstekend docent; iets dat niet van alle hoogleeraren voetstoots gezegd kan worden. Hij was een leermeester voor zijn studenten, die ten volle als zoodanig gelden kon. Lesgeven was hartelust voor dezen geleerde en de schijnbaar droge stof wist hij door zijn voordracht te bezielen. Wel kwam de gave en de toewijding hem te stude; want wat schijnt ondankbaarder taak dan eerstejaars-studenten voor te bereiden op hun propaedeutisch examen, dat hun toegang moet geven tot de eigenlijke theologie? En hierin bestond toch het overwegend deel van zijn taak volgens de Series Lectionum. Zeldzaam waren steeds de Semitici en zeldzaam de theologen, die dieper ingeleid wenschten te worden in Oudheden of Hebreeuwsch; maar jaar op jaar kwam een lichte van groene theologen, meest met een schijntje kennis van de beginselen der Hebreeuwsche taal en ook zeer onvoldoende in Bijbelkennis toegerust, om door Oort het O.T. in het oorspronkelijke te leeren hanteeren en iets van

het leven der Joodsche oudheid te leeren verstaan. Met onverdroten - ja, heiligen - ijver moeide de professor zich jaar op jaar voor het elementair onderwijs aan dit jonge geslacht. Drie uren in de week Hebreeuwsch - als responsie-college ingericht - en drie uren Antiquiteiten; hier was de stof over vier jaren verdeeld, naar tijdsorde gerangschikt. Ik draag van twee leergangen, het eerste en het vierde, de herinnering, en een zeer dankbare herinnering, mede. Bij Oort's onderwijs leefde de leerling met den docent mee. Boeiend zonder effectbejag, prikkelend en onderhoudend, was dit onderwijs een voorbeeld van goed academischen geest. Dicteeren deed Oort nooit, verwijzen naar literatuur zeer gaarne (Nowack, Benzinger, Schürer!); hij placht er zich over te verbazen, als er aan de hoogeschool soms college werd gegeven in middeleeuwschen trant 'alsof de boekdrukkunst nog niet uitgevonden was'. Op responsie-colleges (en examens) placht hij met al de vindingrijkheid der ware menschenliefde ook aan den onbegaafden leerling nog antwoorden te ontlokken en steeds wist hij tragen op gemoedelijke maar ernstige wijze voor te houden, dat de wetenschap toch ook wel eenige moeite waard is....

Behalve aan de verplichte colleges voor propaedeutici heb ik geen andere herinnering aan Oort's onderwijs dan die van een privatissimum, dat hij meer dan eens gegeven heeft, over de Bergrede (Capp. 5 tot 7 van het Matthëus-evangelie). Het was teekenachtig dat Oort dit, zonder naijver te wekken, geven kon; onderwijs in de religieuze zedeleer van het Evangelie was hem toevertrouwd door een hooger recht dan dat der wet. Ik kan niet nalaten uit dit privatissimum één karakteristiek woord naar voren te brengen, dat ik me woordelijk herinner, zooals het destijds in onzen geest gebrand werd. Het was in één der eerste lessen, en de hoogleeraar had ons laten gevoelen, hoe vèr de overgeleverde evangelie-woorden van het mondelinge onderwijs van Jezus verwijderd zijn: hoe èn de vrijheid van de oude historiografen, èn het feit dat Jezus in zijn diepste inzichten onverstaan bleef, èn de decenniën die de oudste evangeliën van zijn optreden scheidten, èn reeds het feit dat de Grieksche evangelie-tekst Jezus' Arameesche woorden vertaalt - hoe dit alles en alles - iedere zekerheid omtrent Jezus' uitspraken uitsluit. Toen wachtte Oort een oogenblik en keek ons met zijn even toegeknepen oogen trouwhartig achter de brilleglazen aan, hij boog het gebaarde hoofd over den kathedr en zei letterlijk: 'Mijne heeren, wij kunnen van geen enkel woord zeggen, dat Jezus dat gesproken heeft'. Weer een oogenblik pauze; toen: 'En laten wij er God voor danken, dat wij het niet kunnen zeggen. Want, als wij het van een of ander woord wèl wisten, wie van ons zou de vrijmoedigheid hebben om, als hij het noodig achtte, zich tegen een woord van Jézus te verzetten?'

In zulk een gëimproviseerde uitspraak is eigenlijk alles samen-

gevat: nuchtere trouw aan de waarheid maar ook een vrome eerbied voor de waarheid die de nuchterheid overwint, diepe eerbied voor Jezus en aandacht voor het Evangelie, maar ten leste de meest stricte afhankelijkheid van Gods levende boodschap aan het menschenhart. Dit enkele woord teekent Oort's optreden als docent, maar teekent ook den geheelen mensch. In dit verband is ook de vraag te stellen, of men een zuiveren indruk aan Oort's persoon bewaart, wanneer men hem overwegend nuchter en waarheidlievend noemt. Zeker was hij dat; maar in zijn nuchtere waarheidsliefde was hij vróóm. Mystisch was hij niet, werd hij ook niet in den ouderdom; wij zouden bij hem van rationalistisch moralisme kunnen spreken, maar 't was in eenvoud en trouw ten volle Gode toegewijd.

Laat ons nu, zonder onze grenzen te scherp te nemen, het overzicht van Oort's schriftelijke nalatenschap in drie deelen splitsen en achtereenvolgens kennis nemen van

de algemeen religieuze geschriften,
het bepaald wetenschappelijk werk, en
de bijbelbewerking en bijbelvertaling.

De begrenzing van de eerste reeks geschriften valt het moeielijkst. De humanitaire opvatting van het predikambt - en Oort was typisch humanist - erkent geen verboden terrein. Zoo laat de bibliografie van Oort's werken ons ook bijdragen van zeer uiteenloopenden aard zien, en zij meldt nog niet eens alles. Van vertaalwerk, dat anoniem geschiedde en dus geen bewijsbare sporen liet, sprak ik reeds. In Harlingen was hij verder zelfs een half jaar hoofdredacteur van een dagblad (A.A.). Oort teekent er alleen van aan dat het ontstond door de afschaffing van het dagbladzegel maar 'het ging te niet; gelukkig voor mij'. Een halve eeuw later, als oud man verkwikking zoekend in de vernieuwing van het Italiaansch, schreef Oort (o.a. in 'de Gids') over tafereelen uit Dante's Commedia en over romans van Fogazarro. De liefde voor Dante had hij met zijn Engelschen vriend Wicksteed gemeen. Overigens, welk een verschil in letterkundige uiting tusschen de Harlingsche journalistiek en de emeritaats-studie in Dante!

De meeste 'algemeen religieuze' geschriften zijn van stichtelijken aard; veelal preeken of preekbewerkingen. Geen enkele preeken-bundel werd uitgegeven, maar zijn leven lang liet Oort vaak een losse preek drukken, 't zij in de reeks 'Stuiverspreken', waarvan hij jarenlang redacteur was, 't zij in 'Stemmen van de Vrije Gemeente' of andere periodieken. Soms werden reeksen toespraken tot bundeltjes verwerkt; het is te begrijpen dat zoo de voorgeschiedenis van 'Twaalf Wonderspreuken' was; niet zoo licht zou men in het mooie boekje 'Jeremia in de lijst van zijn tijd' - een echt critisch bewerkte historieschets - een der-

gelijken achtergrond vermoeden. Dit boekje is het eerste uitvoerige geschrift na de dissertatie (1866). Leerzaam en bemoedigend voor jonge auteurs is, wat Oort zelf er over schrijft (A.A.):

‘De uitgave van ‘Jeremia in de lijst van zijn tijd’ was een goede oefening in het stellen. Mijn zwager M.J. de Goeje en zijn zuster Reinoudina (pseud. ‘Agatha’) zagen de proeven na en maakten zooveel verbeteringen noodig, dat ik de eerste, reeds afgedrukte, vellen liet vernietigen en het geheel opnieuw ging schrijven. Een dure les maar heilzaam.’

Over verschillende religieuze, paedagogische, ethische en sociale vragen vindt men in de Bibliografie, de jaren door, kleine geschriften. Wie erin leest, leest in een menschenziel. Nooit orakelt Oort; altoos toont hij den drang om al schrijvende te denken. Niet het bezit van de Waarheid zelve (die voor God is) maar het rustelooze zoeken naar haar was voor dezen zoon van Lessing de drijvende kracht. Toen hij dan ook (in 1897), om tegemoet te komen aan den drang naar formuleering van het geloofsbezit onder zijn geestverwanten, een soort kleinen catechismus schreef, en deze ‘Eene Geloofsbelijdenis’ noemde, was het meest karakteristieke van deze Belijdenis dat - veel meer dan onze kennis van Gods wezen - de drang naar Gods gemeenschap in het middelpunt kwam te staan. Deze kleine catechismus is eenige jaren later door den schrijver uitgewerkt met de stichtelijke beredeneering van iedere catechismus-vraag-en-antwoord. Dit boekje ‘Ons leven in God’ getiteld (1906 en volgende jaren) is verschillende malen herdrukt. Van de oorspronkelijke vragen wordt er herhaaldelijk afgeweken, maar evenals in ‘Eene Geloofsbelijdenis’ blijft de belangstelling veel meer gericht op de beschrijving van het godsdienstig zedelijk leven dan op de kennis van God. Oort was een helder en scherp denker, maar geen dogmaticus.

Een bevestiging van dit oordeel vind ik in Oort's houding ten opzichte van de beweging der Ethische Modernen. In zijn ‘Levensbericht van dr. I. Hooykaas’ heeft Oort deze, destijds zoo geruchtmakende, beweging uitvoerig en schoon beschreven, en terecht er op gewezen dat het bij den beginselstrijd tusschen de Intellectualistische en de Ethische Modernen niet ging om de een of andere slotsom maar om het punt van uitgang in den godsdienst. Zelf schaarde Oort zich aanstonds naast zijn zwager, maar nam geen groot aandeel in den gedachtenstrijd. Slechts in een lezingenreeks (1876) vinden wij in een verhandeling over ‘De historische godsdiensten’ zijn aandeel. Overigens verheugde het hem dat het verschil van inzicht niet ten einde toe uitgestreden werd, te meer daar zijn geest sterke behoefte had aan een meer monistische zienswijze dan bij de Ethische Modernen toelaatbaar scheen. Eigenaardig is dat Oort in zijn laatste levensjaar in eenige korte artikelen over het Godsbestuur (in *De Stroom* van 1927) de oude twistvraag weer opwierp en van nieuws met de elimineering

van de religieuze voorstelling der bijzondere Voorzienigheid Gods de reactie van de eerste Ethischen als met versche kracht uitdrukking gaf. De strijdvaardigheid bleek bij den 90-jarige niet geweken!

Met dat al toonen 'Eene Geloofsbelijdenis' en 'Ons leven in God' dat, al mochten dogmatische vragen Oort bezighouden en kwellen, hij niet in een bepaald dogmatisch standpunt de voornaamste kracht des geloofs vond, maar in de dynamiek van het zedelijk-godsdienstig leven. Hierbij werd hij bemoedigd door het optimisme, dat hem van nature eigen was en dat hem nooit heeft begeven. Karakteristiek voor deze gelukkige geestesgesteldheid is zijn eerste catechismus-vraag, die het 'Wat is uw eenige troost...?', waarbij hij was opgevoed, moest vervangen: 'Wat is uw grootst geluk?' met de weerklank van dit rustig vrome antwoord: 'Mijn grootst geluk is het zien van God'. In de haast ontstellende openheid van dit woord, gaf de schrijver zonder het te bedoelen te kennen, dat zijner de zaligheid was van de reinen van hart (Mt. 5 vs. 8) 'want zij zullen God zien'.

Kan er beter inleiding zijn - vraag ik me af - tot het bespreken van dat gewichtigste deel van de algemeen godsdienstige geschriften, Oort's gansche leven door, zijn overpeinzingen over Evangelie en Evangeliespreuken?

Reeds als jonge man gaf hij het genoemde 'Twaalf Wonderspreuken van Jezus' (1870), feitelijk zijn kleine meesterstuk te dezen. Dat simpel boekje met eenvoudige meditatie van den toen ruim dertigjarigen prediker brengt ons onder den indruk van zijn eigen verbaasde beschouwing van de diepzinnigheid der oude Evangeliewoorden. Levenslang bleven deze Oort vasthouden. Werd dan ook in de jaren van de volle kracht zijn aandacht geheel opgeëischt voor de studie van Oude Testament en Talmud, - ook toen vergat hij het Evangelie niet! en zoodra hij als emeritus de handen eenigszins vrij kreeg, gingen die handen weer bladeren in het Nieuwe Testament, en de zeventigjarige, de tachtigjarige, hervatte telkens opnieuw de zorgvuldige hanteering van oude Jezus-woorden, en wat hij als jonge man moeizaam en als uit hartenood opgeteekend had, dat werd nu met onstuimigheid en gemakkelijke gulheid opnieuw en telkens weder opgeschreven (zonder dat hij zich herhaalde), en zoo ontstonden die frissche - ofschoon soms wel nuchtere - ouderdomsboekjes, van welke alleen het feit van hun verschijning allerminst 'nuchter' mag heeten, teken als ze zijn van een innige aanhankelijkheid aan de oude tooverwoorden van het Nieuwe Verbond. Tusschen 1905 en 1918 gaf Oort zoo, steeds gelijk en eindeloos gevarieerd: 'De Bergrede', 'De dwaasheid van Jezus' prediking', 'Wat weten wij van Jezus', 'Uit de prediking van Jezus', eindelijk 'Het Christendom dat komt'.

Met dit laatste geschrift overschrijdt Oort de grenzen van het

Evangelie schijnbaar en doet hij ons een blik slaan in de laatste fase van geestelijke ontwikkeling, die hij in zijn ouderdom doormaakte en die hem in de nabijheid bracht van de predikers eener nieuwe, 'vrije' religie. Het is thans het oogenblik, daarvan iets mede te deelen.

Toen professor Oort in 1915 als feestredenaar van de 50ste Mod. Theol. Vergadering zijn Herdenking beeindigde, besloot hij met de toeigening van deze uitspraak (een kwart-eeuw oud): 'Het dogmatisch Christendom is voorbij, het historisch Christendom gaat voorbij, het ideëele Christendom wacht zijn verwerkelijking in de toekomst.' De uitspraak was stout in 1891, zij scheen ongerijmd in 1915; het Moderamen van de Vergadering van 1916 noodigde prof. Oort uit deze stellingen te verdedigen. Hij deed het en gaf nadien het referaat, vergezeld van een aantal opstellen, die zijn gedachten uitvoeriger overbrengen dan in ééne rede mogelijk was, in 'Het Christendom dat komt' als boek uit. Het komt me voor, dat deze uitgave niet de aandacht gevonden heeft, die ze verdiende. Begrijpelijk: voor de zich als Christen bewuste vrijzinnige Protestanten was de schrijver - die te zeer geëerd werd om nog scherp tegen hem te velde te trekken - veel te radikaal; voor de menschen van de nieuwe of vrije religie was hij veel te Christelijk. Zoo bleef zijn woord eenzaam. Toch is 'Het Christendom dat komt' ook voor wie de uitspraken niet alle voetstoots over willen nemen (zooiets was trouwens nooit Oort's wensch) alleszins de lezing en bestudeering waard. En voor de kennisname van Oort's persoonlijkheid is het een voortreffelijk stuk. Het doet zien, hoe volkomen hij vervreemd was van het 'dogmatisch Christendom' der kerk, dat hij ook overal in de historie terug vindt, hoe allengs alle zichtbare banden met het maatschappelijk uitgebeelde geloof der Christenheid voor hem verbroken zijn. En zelfs de bekoring, de altoos zoo boeiende kracht der Jezus-spreuken, schijnt nu tekort te schieten. Er blijft eigenlijk maar ééne spreuk, het 'Weest volmaakt' van Mt. 5 vs. 48, en maar één einddoel van het geestelijk leven: *Gods eer!* En de Christennaam? och ja, men overschatte nooit de beteekenis van een naam ('Christenen' zijn wij, natuurlijk, het eerst ... door de heidenen genoemd!), maar wij aanvaardden ze als eervol. Zal dat altijd zoo blijven? Het gist in onze geestelijke wereld; wat zal de toekomst brengen? Wij wachten het, al werkend, af; de menschheid, die dwalende naar God zoekt, zal Hem vinden; van lieverlede steeds beter....

Zoo was de wonderspreukige waarheid van Jezus voor professor Oort ten leste als 't ware opgelost, etherisch geworden, in zijn geestelijk Godsgeloof.

In de tweede plaats noemde ik Oort's wetenschappelijk bepaalde werk: beter ware het wellicht te spreken van zijn werk, bepaal-

delijk ten dienste van de wetenschap. In den aanhef dezer Schets heb ik Oort beschreven als den grooten Leerling, den Epigoon, die het groote werk der voormannen overweegt, hun resultaten gebruikt, hun onderzoek helpt afronden, hun arbeid populariseert. Deze wetenschappelijke positie onderstelt zekere afhankelijkheid en tegelijk zelfstandige arbeidskracht. Beide waren hem eigen. Afhankelijk was Oort, in zoover hij levenslang zich leerling bleef toonen van de Leidsche school, van Abraham Kuenen. Eerste leerling van dezen was hij en zoo onmiddellijk trad hij in Kuenen's voetstappen, dat hij in de Santpoortsche jaren tegelijk met den Meester tot die inzichten kwam t.o.v. de ontwikkeling van Israël's godsdienst, welke in den tweeden druk van Kuenen's boek, het Historisch-Critisch Onderzoek, zijn neergelegd (A.A.). Na Kuenen was voor het oogenblik niets nieuws te zeggen. Wel kon echter het gewonnen inzicht op menig en menig punt en naar aanleiding van menig nieuw geschrift in binnen en buitenland getoetst, verdedigd en verkondigd worden. Zoo ontstonden reeds in de eerste jaren na het verlaten van de Hoogeschool Oort's boekjes over 'De dienst der Baälim' en 'Het menschenoffer in Israël', voorts talrijke opstellen voor het Theologisch Tijdschrift en (de jaren door) ontelbare wetenschappelijke boekbesprekingen en pers-overzichten. Men raadplege de Bibliografie hierachter. De wetenschappelijke bijdragen betreffen zoowel verhandelingen over aard, herkomst en samenstelling van de verschillende boeken van het O.T. - Kuenen's wetenschap - als ook, wat steeds meer Oort's terrein werd: onderwerpen uit het leven der Joodsche Oudheid. Duidelijk markeert zich hier een voorliefde, die zich vervolgens, bij de blootlegging van tal van documenten uit het laatste tijdvak van het zelfstandige Joodsche volksleven, vooral richtte op de Joodsche samenleving uit den Hellenistischen tijd.

In één boek heeft Oort hier samengevat wat niemand anders ten onzent geven kon: de beschrijving van 'De laatste eeuwen van Israëls volksbestaan'. In twee deelen werd dit boek in 1877 en '78 uitgegeven, aanvankelijk als 7de en 8ste deel van den 'Bijbel voor Jongelieden', waarover later; in 1915 werd het in groot formaat herdrukt, nadat het niet alleen naar de gegevens der zeer gegroeide wetenschap bijgewerkt maar gedeeltelijk geheel opnieuw geschreven was. In dezen herdruk ook een nieuw hoofdstuk, 'het Christendom' getiteld. Te weidsche naam voor één hoofdstuk? toch niet, daar het immers de (wel boeiende maar toch zeer beperkte) vraag behandelt, hoe het tenietgaande Israël het jonge Christendom heeft beschouwd en besproken.

'De laatste eeuwen' is een populair leesboek, toch het meest professorale groote werk dat Oort gegeven heeft en dat in den fraaiën herdruk zijn waarde behoudt. Een boek inderdaad dat geen ander kon schrijven zooals hij. Want wat ervoor noodig was, is veel. Een grondige kennis ten eerste van Israël en 'de

Volken' van den Hellenistischen tijd, vertrouwdheid met de allengs toegankelijk geworden 'pseudepigrafische' letterkunde der Joden, en eindelijk - moeielijkst van al - vertrouwdheid met de matelooze talmudische literatuur van het latere Jodendom. In zijn 'Afscheidscollege' heeft prof. Oort met de noodige bescheidenheid zelf verteld, hoe moeielijk te ontginnen dit laatste gebied van wetenschap is en voor hem, zonder leermeesters, geweest was. Ieder die voorts weet, dat in zijn jaren tal van laat-Joodsche geschriften aan den dag kwamen, die nu geordend en vertaald zijn, maar van wier bestaan voor vijftig jaar niemand droomde, begrijpt dat geheel nieuwe terreinen van vakstudie kwamen open te liggen. Het is karakteristiek dat Oort zich niet tot deze vakstudie bepaalde, maar den drang gevoelde, de nieuwe vondsten voor een populair werk te gebruiken.

Hij gevoelde het als een plicht, zijn beschrijving van de laatste eeuwen van Israël's volksbestaan tot een groote lezerspubliek te brengen. De bijbelstudie zelf had hem ertoe gebracht. Tusschen de laatste der z.g. historische boeken van het O.T. en het tijdvak van het N.T. liggen bijna vijf eeuwen. Voor een bijbelschen theoloog van den ouden stempel bestonden deze eeuwen nauwelijks, bijaldien ze in den Bijbel niet gedocumenteerd zijn. Voor den historicus van het nieuwe geslacht echter was deze tijd niet minder belangwekkend, zelfs prikkelend tot onderzoek. Wat is er van het Jodendom na Nehemja geworden? Hoe is de eeuw van den Vrijheidsoorlog, waarover de apocriefe Maccabaëenboeken spreken, ingeleid, hoe verlopen; waartoe heeft ze geleid? Hoe was de verhouding tot de Romeinen, die voor den bijbellezer slechts schemerachtig in het N.T. oprijzen? Hoe is het leven geweest van de Joden in de Verstrooiing, zooveel talrijker dan in Palestina? En - hoe is Judea voorgoed ondergegaan? Deze en tientallen kleinere vragen moesten beantwoord worden; in een degelijk verhaal, met gestadige verwijzing naar de bronnen, werden ze behandeld. De wijze, waarop Oort bijv. de rijke berichten uit de pen van Flavius Josephus bewerkt, zijn een voorbeeld van trouw en dankbaar maar vooral ook kritisch gebruik van oude documenten.

'De Laatste Eeuwen' brengt echter veel meer dan alleen een belangrijk geschiedverhaal. Wat in dat Jodendom innerlijk leefde werd nagespeurd, de ontwikkeling van denkbeelden, de schakeering van godsdienstig leven, de neiging tot sectewezen werd aangewezen en met tal van voorbeelden toegelicht¹. Het waren de laat-Joodsche en vooral de talmudische geschriften, die den auteur uit een rijke schat van anecdoten lieten putten en hem de gelegenheid gaven, zijn boek te doen uitgroeien tot wat het

1 In beknopten vorm is het belangrijkste deel van dit onderwerp door den schrijver opnieuw bewerkt in: 'Wat geloofden de Joden ten tijde van Jezus?'

werd, een prachtig leerzaam, veelzijdig en ook zeer onderhoudend werk. Daarbij geschreven in dat zuivere Nederlandsch, dat de jonge theoloog zich met strijd en moeite had eigen gemaakt. Bij alle uitvoerigheid wordt het verhaal nooit wijdloopig, bij de betrekkelijke beperktheid van het onderwerp nergens eentonig of vervelend. De geschiedenis van het stervend Israël leeft in Oort's boek in al zijn bewogenheid, met al de felheid van 's volks aard en in de tragiek van zijn onherroepelijken ondergang.

Wij mochten bij dit werk iets uitvoeriger stilstaan, omdat hier Oort's speciale studie van de Talmudica vruchtbaar is geworden in een letterkundig geschrift. De lijst zijner geschriften zou overigens niet doen denken, dat hij juist op dit gebied de taak voor zich weggelegd wist. Maar 'De laatste eeuwen' toont almeê dat het zoo was, evenals zijn colleges getuigden dat dit roepingsbesef niet ijdel was.

Het doet dan ook haast weemoedig aan, in het 'Levensbericht van dr. I. Hooykaas' de erkenning te lezen, dat Oort in 1883, toen hij opgewekt werd, ja geestelijk gedwongen, tot het ondernemen van de vertaling van het O.T., veel liever 'in de talmudica' was blijven werken; maar het mocht niet! Evenzoo ontroert het, in de Dankzegging voor een hulding na de voltooiing van deze Vertaling, geteekend 12 Dec. 1900, te lezen: 'Door velen is mij toegewenscht, dat ik ook in den tijd die vóór ons ligt iets zal kunnen doen voor de wetenschap, en voor de godsdienstige belangen van ons volk, die mede door een grondige beoefening daarvan bevorderd worden. Of dit nog veel zal zijn, moet de toekomst leeren. Eén ding mag ik wel zeggen: dat het mij aan lust daartoe geenszins ontbreekt.' - En dan volgt: 'In de laatste maanden, toen de vertaling van het O.T. slechts een deel van mijn tijd vorderde, ben ik met opgewektheid teruggekeerd tot de studiën, die ik zestien jaar geleden daarvoor moest afbreken. Ik heb daarin vóór mij een onafzienbaar arbeidsveld en hoop er iets op te kunnen doen.'

Inderdaad verschijnen in Theologisch Tijdschrift en elders een aantal kleine studies over het leven van het latere Jodendom en zou de emeritus straks 'De laatste eeuwen' gaan herschrijven (herdruk 1915). Toch, tot groote nieuwe studie is het niet gekomen. De vergrijsde geleerde voelde zijn kracht niet verflauwd en zijn frischheid niet geweken; maar ander werk drong hem en riep thans: de vertaling van het Nieuwe Testament en daarmee de afronding en voltooiing van den arbeid, die met reden de grootste zichtbare prestatie der Moderne Richting genoemd is: de Leidsche Bijbelvertaling. Het strict wetenschappelijk werk werd niet voortgezet. Iets onbevredigends moet hierin voor Oort als academisch man wel gelegen hebben.

Het is hier de plaats om ook een pennestrijd in herinnering te brengen, die destijds - nu bijna een halve eeuw geleden!-

veel stof opgeworpen heeft, nu vrijwel vergeten zal zijn, maar in deze levensschets niet onbesproken mag blijven. Ik meen de z.g. *Quaestie-Tal*, de strijd over de zedelijke waarde van den Talmud, naar evangelischen maatstaf gemeten. Het beloop van het geschil is ras verteld. In het nieuwjaarsnummer van het bekende familie-weekblad 'Eigen Haard' in 1880 had Oort, zeker op verzoek van J^o de Vries, een uitvoerig bijschrift geleverd bij de plaat 'Een moeielijke plaats in den Talmud'. Hij had zich voor dit bijschrift veel werk getroost en er klaarblijkelijk genoeg ingehad. In den breedte wordt een talmudische wetsbespiegeling geschetst; een stuk uit de 'Mechilta' werd ervoor vertaald, bewerkt en in de schets ingelascht. Voorts werd aangetoond wat die historische beteekenis van de Talmudstudie voor het Jodendom geweest was en - werd het op grond van den zedelijken godsdienst afgewezen. Men leert de strekking van Oort's stuk kennen uit deze aanhaling aan het slot:.... 'Ga maar goedsmoeds naar huis, oude man! God is met al die spitsvoudigheden niet gediend, en gij zijt er niets minder om, al begrijpt gij die plaats niet. En gij, Rabbi, indien gij in uw lange leven niets beter gedaan hebt dan zulke onmogelijke redeneeringen ontcijferen en onthouden, dan zijt gij toch eigenlijk een onnut mensch' ....

De schrijver had zeker geen oogenblik gedacht dat zijn verhandeling als een rechtstreeksche smaad van het Jodendom zou opgevat worden; toch, had hij het niet moeten bedenken? en is de argelooze verschijning van een stuk als dit niet kenteekenend, zoowel voor den tijd waarin het ontstond als voor de totale gescheidenheid der Christelijke en kerkelijk Joodsche culturen? In ieder geval, de handschoen werd opgeraapt. En op welk een wijze! In de 'Israëlietische Kerkbode' van 30 Januari 1880 en volgende nummers antwoordde de Amsterdamsche rabbijn T. Tal¹ aanstonds met een uitvoerig artikel, 'Prof. Oort en de Talmoed', in brochurevorm 35 blz. groot, een artikel dat op felle wijze den hoogleeraar bestreed, zijn bevoegdheid aantastte en de juistheid van zijn beweringen zonder voorbehoud verwierp. Noch over de taal, noch over de geschiedenis, noch over den inhoud, het karakter en de beteekenis van den Talmud mag deze Leidsche geleerde meespreken. De woorden 'onkunde en oppervlakkigheid' zijn eer te zwak dan te sterk, om de fouten des heeren Oort te kwalificeeren.

De bestredene antwoordde spoedig daarop den Joodschen ge-

1 De heer T. Tal is ook lid van de Maatschappij van Letterkunde geweest. Toen ik wilde onderzoeken, op wat voor wijze in *zijn* Levensbericht dit geschil - bij hem de Quaestie-Oort - beschreven was, moest ik tot mijn teleurstelling bevinden, dat de biograaf, die het schrijven ervan op zich genomen had, in gebreke is gebleven. Het onderzoek leverde dus helaas niets op.

leerde, in de Bibliografie van een aflevering van 'De Gids': kort en eenigszins uit de hoogte. Eenige vergissingen werden erkend, andere punten werden gehandhaafd, maar vooral werd ter zake van 'den heiligen oorlog', die uit Tal's verweer aan Oort blijkbaar geworden was, de superioriteit van het Evangelie en van de Christelijke beginselen van zedelijkheid tegenover den Talmud geponeerd.

Tot zoover was de strijd evenwel in hoofdzaak letterkundig gebleven en bepaald tot het terrein van de talmudica. Het is voor wie een vreemdeling is in het laat-Hebreeuwsch en in de Talmud-wetenschap uiterst moeielijk een oordeel over gelijk en ongelijk in dit stadium van den pennestrijd uit te spreken. Mijn indruk is, bij lezing en herlezing van de stukken, dat Oort minder sterk stond dan zijn bestrijder, voor wien de eigenaardige wetenschap, welke voor den Christengeleerde een moeizaam aangeleerd vak beteekende, de sfeer was, waarin hij als 't ware was geboren en getogen. Maar ook dat Tal bezielde werd door nauwelijks bedwongen vooringenomenheid tegen den 'heiden in zijn erfdeel' en zich verleiden liet tot ongerechtvaardigde vermoedens. Zegevierend kon Oort bijv. in een later moment van den strijd de insinuatie, als zoude zijn vertaling van een moeielijke talmudische passage nageschreven en niet oorspronkelijk zijn, met de stukken weerleggen. Toch, bij de eerste ronde van de worsteling was, naar mijn indruk, de positie van den Joodschen geleerde de sterkste. Dit veranderde, toen hij zich verleiden liet door Oort's herhaalde verheffing van het Evangelie ten koste van de talmudische zedeleer, tot de uitgave van een nieuwe brochure, die 'Een blik in Talmoed en Evangelie' heet (131 blz. groot; uitgave in 1881). Spoedig antwoordde Oort met een boekje 'Evangelie en Talmud, uit het oogpunt der zedelijkheid vergeleken' (107 blz.; zelfde jaar)¹. In het eerste geschrift werd door Tal met een overstelpende menigte aanhalingen uit Joodsche tractaten het eerste hoofdstuk uit de Bergrede, Mt. 5, vers na vers, vergeleken met de rabbijnsche werken. Conclusie was 'De zedeleer van het Evangelie staat (ook) in den Talmoed'. Nu was het strijdpunt evenwel verlegd en kon prof. Oort zijn volle kracht ontplooien. In zijn boekje bestrijdt hij de juistheid van tal van citaten, die Tal uit zijne letterkunde gelicht had, wijst aan dat de strekking in het oorspronkelijke veelal een geheel andere is dan waartoe ze bij Tal moesten dienen; vervolgens ontwerpt hij met vele nieuwe citaten een geheel ander beeld van de talmudische zedeleer, om ten slotte te betoogen dat de vergelijking van Talmud en Evangelie wél onderscheiden behoort te worden van de vergelijking tusschen Jood en Christen, daar de Jood

1 Ik noem den omvang van de documenten in dezen pennestrijd, om te laten zien hoe de wederzijdsche getuigenissen een respectabele afmeting aannamen. Men raadplege overigens de Bibliografie hierachter.

vaak veel beter is dan de talmudische moraal en iedere Christen zich steeds zeer veel minder weet dan de beginselen van zijn godsdienst, naar het Evangelie bepaald, van hem eischen. 'Een afgrond tusschen Jezus en het Jodendom. - Ook tusschen Christen en Jood? waarlijk niet'.

Was deze polemieek als zoodanig niet aantrekkelijk, aangezien er geen sprake was van eenige toenadering tusschen de partijen, - en zonder deze kans is een gedachtenwisseling dor, - het beloop ervan is met dat al interessant, en voor dengene die leven en werken van prof. Oort wil leeren kennen zelfs bijzonder leerzaam. Wij zien hier van verschillende zijden teekenende trekken van zijn persoonlijkheid. Allereerst treft ons, om bij het minste te beginnen, zijn strijdvaardige intellectualiteit, de echt negentiend'eeuwsche minachting voor alles wat domperig of zelfs maar behoudend schijnt, zoozeer dat deze stemming zelfs de hem ingeschapen edelmoedigheid niet tot haar recht kan laten komen. Het is m.i. niet te ontkennen, dat Oort zich in den opzet dezer, door hem niet gewilde maar wel uitgelokte, polemieek een ras-echte zoon der Verlichting toonde, en dat ook het onbedoeld-kwetsende van zijn woorden tot de typische momenten van deze geesteshouding behoort. In de tweede plaats komt de Hebraïcus Oort naar voren en de kenner der talmudische geschriften. Rabbi Tal moge aanvankelijk den vreemdeling herkend hebben in zijn hanteering der talmudica, maar hij zal zeker, nog vóór het einde van den strijd, verbaasd geweest zijn over de belezenheid van dezen Christen-geleerde en zijn bekwaamheid om ingewikkelde talmudische redeneeringen te vatten en ze samen te vatten. Maar in de derde plaats vindt men in Oort's woorden in klimmende mate den kenner en vereerder van Evangelie en evangelische zedeleer, den ethicus die naar zuiverst Christelijken norm de talmudica meet. Een rechtmatig ondernemen, daar de tegenstander hem juist in het aanleggen van dezen maatstaf was voorgegaan, maar een ondernemen, waar hij in zoo sterke mate de overhand had, dat men - om zijn betoog niet onbarmhartig te noemen - noodwendig bedenken moet, dat de ongelijke strijd hem op straffe wijze opgelegd was. Zie hier dan prof. Oort in zijn volle kracht: wetenschappelijk-critisch toegerust met een rijke en overzichtelijke kennis van de talmudletterkunde als geen enkel theoloog, gewapend met taalkennis door welke hij vele zware en ondoorzichtige gegevens zuiver beoordeelen kon, en voor het andere deel toegerust met een schier ingeschapen kennis van het Evangelie en met een diepe, ja hartstochtelijke, liefde en eerbied voor de evangelische zedeleer. Zoo volbracht hij dezen strijd. Maar die strijd leert tevens overtuigend, dat de schrijver als vakgeleerde Hebraïcus en Talmudkenner zijn mocht, maar in de universaliteit van zijn wezen Christen-theoloog en -ethicus was, en dat alle geleerdheid en vakkennis toch nooit de ondefinieerbare leemte aanvult, welke ontstaat zoodra men

zijn wetenschap richt op terreinen van geestesleven, die aan het diepst-eigene ten slotte vreemd zijn. De tragische gescheidenheid Oort-Tal beteekent ten leste, dat deze twee mannen, die op eigen wijze beiden voortreffelijke geleerden waren, hulpeloos stonden tegenover het onoplosbaar geheim van elkanders wezen.

Hebben wij hiermede meteen de diepste verklaring getast van het feit dat prof. Oort toch niet duurzaam zijn tijd en zijn saamgetrokken kracht aan de speciale bestudeering van het latere Jodendom gegeven heeft? Hij wist hier een taak, die hem was opgelegd. Toch heeft hij niet het meeste en beste van zichzelf hieraan gegeven.

Ons past het echter allerminst, over deze 'ontrouw' te klagen; veeleer erkennen wij hier een offer aan hogere belangen. En als zoodanig mag in Oort's leven vast de Bijbelvertaling gelden.

'Bijbel-bewerking en Bijbel-vertaling' noemde ik de derde groep van Oort's Opera Omnia.

De 'Vertaling' is zijn grootste werk als hoogleeraar, de 'Bewerking' is Oort's voornaamste predikantswerk geweest; met name zijn deel aan 'De Bijbel voor Jongelieden'.

Reeds door het feit, dat dit uitvoerige werk - met Oort's 'Laatste Eeuwen' 8, zonder deze 6 deelen, waar van Oort in deel 1 tot 4 het O.T., mijn vader in 5 en 6 het N.T. schreef - driemaal vertaald is, eenmaal in het Fransch en tweemaal in het Engelsch, doet het zich aan ons voor als één der belangrijkste werken van de moderne theologie. Nog in 1908 overkwam het mij, rondsnuffelend in den Unitarischen boekhandel van Essex Hall te London, dat mij op mijn vraag naar een degelijk boek over bijbelstudie 'The Bible for Young People' ter hand gesteld werd! In dien tijd was het werk ten onzent verouderd; maar hoevelen hadden er, met mij, dankbare herinneringen aan!

'De Bijbel voor Jongelieden' is allerminst, zooals de titel zou doen denken, een soort kinderbijbel voor de rijpere jeugd, maar een zeer uitvoerige critische bijbelbewerking, welke de resultaten van het onderzoek naar het ontstaan en het karakter van de bijbelboeken op populaire wijze maar geheel wetenschappelijk den volke verkondigt. Een boek dat leiding wilde geven aan de leekenstudie (vijftig jaren geleden nog zoo geliefd) en dat geslachten achtereen bijv. door studenten voor hun propaedeutischexamen doorgewerkt is, door Zondagsschoolwerkers ten grondslag werd gelegd aan hun bijbelonderwijs, maar ook in zeer vele pastorien vlak bij de hand stond voor de regelmatige voorbereiding van de catechisatie. Een boek - mag ik hieraan toevoegen - dat al de teekenen draagt van den eigenaardigen tijd van kentering, die wij nog niet geheel dóór zijn, maar waarvan men in de jaren van zijn ontstaan, meer dan 50 jaren geleden,

aan het eerste begin stond. Het werd geschreven voor een geslacht, dat opgevoed was in een bijbelsch Christendom, voor hetwelk de Bijbel zijn gezag en onmiskenbaar daarmede ook een deel van zijn beteekenis had ingeboet; maar voor welk geslacht toch nog alles wat met den Bijbel samenhang, bij recht van traditie, als uitermate belangrijk gold. De waarde van den Bijbel stond hooger in koers dan redelijk te verantwoorden was. Bij velen - het moet erkend worden - was deze waardeering niet alleen positief, gegrond op de geestelijke krachten, die men uit den Bijbel hoopte te putten, maar minstens evenzeer negatief, als wapen ter bestrijding van opvattingen van andersdenkenden. Maar in ieder geval: de Bijbel stond hoog in koers, zoo omstreeks 1870.

Indien wij een groot en schoon boek, als de 'Bijbel voor Jongelieden' onmiskenbaar is, thans verouderd achten, is dit niet in de eerste plaats omdat op verschillende punten de voortschrijdende wetenschap tot andere inzichten is gekomen dan die hier gepopulariseerd worden, maar voornamelijk, omdat het tegenwoordige geslacht anders tegenover den Bijbel staat dan dat van dien tijd, ook wanneer het in beginsel dezelfde overtuigingen is toegedaan.

Prof. Oort gevoelde dit in zijn latere jaren zelf zeer levendig. Met zijn fellen ijver voor de waarheid en niets dan deze, maakte hij het op bijna hardvochtige wijze zichzelf waar, dat als volksboek en godsdienstig huisboek de Bijbel naar kritisch inzicht bij toeneming zijn plaats heeft verloren. In 'Het Christendom dat komt' schrijft hij, letterlijk (blz. 6): 'Kenniss verdrijft uit het Paradijs der naïeveteit. Niet zonder eenigen weemoed zeg ik het, daar ik een groot deel van mijn leven aan de verspreiding van Bijbelkennis heb gewijd; maar er moeten zoowel sluitstenen als grondstenen zijn.'

Intusschen, hoe men deze ouderdoms-verzuchting opvatte, zooveel is zeker dat de ongehoorde arbeid, die in dit arbeidzame leven aan bijbel-bewerking en bijbel-vertaling besteed is, daaraan zeker niet ten koste gelegd zoude zijn, indien de jongere Oort niet hoopvoller gedacht had over de opbouwende beteekenis van zijn arbeid dan de grijsaard in zijn berustenden terugblik.

Om nu op den 'Bijbel voor Jongelieden' terug te komen, dit uitvoerige werk - voor zijn deel alleen 1350 blz. over het O.T. - is geschreven met een zorgvuldige liefde en een warmte van gevoel, die toonen dat de schrijver overtuigd was van een heerlijke en zegenrijke taak, het O.T. voor de jongere generatie te mogen laten léven, zooals men het thans eerst kon verstaan. In het breed verhaal van deze vier deelen - van de Scheppingsgeschiedenis tot voorbij den Val van Stad en Tempel, is op virtuose wijze het proza der critiek verbonden met de poëzie van bewondering en eerbied. Het boek onderricht, maar getuigt ook. Hoe goed vertelt het, hoe scherp onderscheidt het, hoe

bekwaam worden de citaten gekozen en saamgevoegd! Het moet beschouwd worden naar den tijd van zijn ontstaan maar behoudt niettemin onverkort zijn waarde.

Over de samenwerking van Oort met zijn zwager, mijn vader, past het mij slechts een enkel woord te zeggen. Hun namen zijn in de geschiedenis der vaderlandsche theologie voorgoed verbonden. 'Een eigenaardig span werkers zijn wij geweest; hij met den teugel, ik met de zweep in de hand', heeft Oort zelf geschreven¹, en dit is zeker, dat bij de nauwe verwantschap van wetenschappelijke en godsdienstige overtuiging juist dit verschil in methode en tempo van den arbeid van onberekenbaar voordeel geweest is. In het aangehaalde 'Levensbericht' wijdt Oort daar op welsprekende wijze over uit; ons als jongeren voegt het slechts met dit enkele woord te verwijzen naar dit voorbeeld van voorname samenwerking.

Met hun beider namen is ook voor den 'Bijbel voor Jongelieden' een derde verbonden. Op den titel stond: 'met medewerking van dr. A. Kuenen', en zijn naam was meer dan een vlag die de lading moest dekken. Kuenen's aandeel bestond voornamelijk daarin, dat hij alle proeven doorlas en deze, met zijn aantekeningen voorzien, aan den schrijver terugzond. Zoo deden de schrijvers zelve ook met elkanders werk. Alle zaken van principieel belang waren vooraf door de drie in mondeling overleg besproken. Wij vinden hier reeds een schets van de werkmethode die later gevolgd is bij de Vertaling van het O.T., maar dan nog gedegener, zooals de aard van het werk den nauwgezeten geleerden voorschreef.

De Bijbelvertaling. In voorjaar 1884 is deze arbeid begonnen. In het zoovaak genoemde 'Levensbericht van dr. Isaäk Hooykaas' heeft Oort het verhaal van de voorgeschiedenis gedaan; waaruit ik de voornaamste punten hier naar voren breng. 'Het plan om eene vertaling van het O.T. naar een gezuiverden tekst uit te geven, met inleidingen en aantekeningen, naar streng wetenschappelijke beginselen en zonder in het minst acht te slaan op hetgeen door overlevering of de voorliefde der schare gewijd schijnt, en in zulk een vorm dat alles voor den beschaafden lezer verstaanbaar is, dit plan is bij Hooykaas gerijpt'. Oort vertelt dan, met hoeveel moeite hij zich liet overhalen. 'Ik was bezig aan het schrijven van een handboek over Israëlietische oudheden² en studeerde ijverig talmudica; dus had ik, hoewel het voorgeslagen werk mij aantrok, volstrekt geen lust, dat alles te laten rusten'. Maar hij gaf toe. Toch dreigde het plan nog schipbreuk te lijden, doordat Kuenen zijn gevraagde medewerking weigerde.

1 Levensbericht van dr. Isaäk Hooykaas, 1895.

2 Van dit werk is niet meer gekomen; er zijn zelfs geen herkenbare handschriftelijke resten van te vinden.

Ziende, hoe zijn zwager onder deze mislukking leed, deed Oort toen - Februari '84; ik haal weder het Levensbericht aan - het 'wel wat overmoedige voorstel, het werk met ons beiden te ondernemen en Kuenen te verzoeken, met ons mede te werken, zooals hij bij het schrijven van den Bijbel voor Jongelieden gedaan had. Hooykaas sloeg toe, en Kuenen, zoo geprest, bewilligde ook, met dien verstande, dat hij ook anderen tot medewerking uitgenoodigd wenschte te zien - en niets was ons liever'. De verdere uitgenoodigden waren dr. W.H. Kusters, dr. J. Dyserinck en dr. J.C. Matthes; de laatste twee vielen spoedig af, zoodat door de vier genoemde mannen het werk begonnen werd, waarbij aan Kuenen de leiding toekwam en hij niet als vertaler optrad maar het werk der drie vertalers herzag.

In de Voorrede van de *Editio Princeps*, de in haar geheel tusschen 1897 en 1900 verschenen uitgave 'Het Oude Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van Inleidingen en Aanteekeningen voorzien' heeft prof. Oort de verdere geschiedenis van de vertaling beschreven. Hij begint met de vermelding van de erkende ontoereikendheid van de Statenvertaling en de (voor het O.T. althans mislukte) poging van de Synode der Ned. Hervormde kerk om een nieuwe vertaling tot stand te brengen¹. Dan meldt hij het ondernemen van Kuenen en de zijnen, noemt den finantieelen steun die ervoor gevonden werd en het plan volgens hetwelk alles werd opgezet. Gewichtig vóórwerk was eerst noodig geweest. Het geheele O.T. werd verdeeld onder de vertalers; ieder nam als 'eerste vertaler' verschillende boeken voor zijn rekening, en begon een proefstuk te leveren, dat aan de anderen ter beoordeeling werd overgelegd. Voorts werden algemeene regels vastgesteld; in Oort's nagelaten papieren vond ik nog (in het karakteristieke handschrift van Kuenen) 'Canones XXII', die hierop betrekking hebben. Eenstemmigheid werd verkregen, behalve wat taal en spelling betreft, ook over wetenschappelijke punten van algemeen belang, o.a. de tijdrekening, de waardebepaling van maten, gewichten en munten en de transcriptie van Hebreuwsche eigennamen. 'Voorts was dit de gang van het werk. De 'eerste vertaler' schreef de overzetting van het hem opgedragen werk, met de inleidingen, gelijklopende plaatsen en aanteekeningen, op papier van voorgeschreven formaat, steeds de helft wit latende, en voegde daarbij een kommentaar, tot staving, zoover noodig, van zijne opvatting. Het aldus bewerkte boek zond hij aan één der anderen, die daarvoor als 'tweede vertaler' optrad. Deze doorschoot alles met wit papier en schreef daarop zijn aanmerkingen, zoowel op den inhoud als op den vorm. De 'eerste vertaler' het boek aldus terugkrijgende, bewerkte het opnieuw, het vroeger geleverde, zooveel hem oor-

1 Afzonderlijk heeft Oort deze geschiedenis in een Tijdspiegel-artikel beschreven in 1884.

baar scheen, naar de gemaakte opmerkingen veranderend, zich rechtvaardigend ingeval hij ze niet volgde; waarna hij het met het werk van den 'tweeden vertaler' aan Kuenen zond, die het, hetzij met, hetzij zonder overleg met de vertalers, onveranderd of gewijzigd, in handen van den drukker stelde. Van den aldus tot stand gekomen voorloopigen druk kreeg elk een paar exemplaren; opdat hij in het vervolg zooveel mogelijk daarmede in overeenstemming zou zijn, of anders op verandering zou aandringen. Eenmaal 's jaars kwamen wij een paar dagen bijeen, om allerlei punten te bespreken en geregeld het in druk verschenene te beoordeelen, ten einde zoo in moeilijke gevallen tot een slotsom te geraken.'

Welk een voorbeeldige degelijkheid, ja benauwende uitvoerigheid! Nog leggen de zeldzame exemplaren van den Vóórdrúk¹ getuigenis af van dit nauwgezet werk van een vorig geslacht en van hun rustelooze onvoldaanheid over eigen werk, in trouwen dienst der waarheid.

Intusschen kon het niet zoo ten einde toe volbracht worden; reeds bij het leven der vier werd het ingezien. Maar van drie was de levensmaat reeds gevuld. In de genoemde Voorrede volgt op de beschrijving van de werkmethode:

10 Dec. 1891 overleed Kuenen.

28 Aug. 1894 overleed Hooykaas.

18 Dec. 1897 overleed Kosters.

Tusschen deze droevige data wordt dan telkens vermeld, hoever het werk gevorderd was. Bij den dood van Kuenen was nauwelijks de helft van het O.T. in vóórdrúk gereed. In het Levensbericht van Hooykaas schrijft Oort zelf: 'Wij moeten, door den nood gedrongen, ons tevreden stellen met een minder lang volgehouden herziening'; was men na Kuenen's dood maandelijks bijeengekomen, voortaan werkten Oort en Kosters wekelijks verscheidene uren samen. Toen Kosters stierf, was juist een begin gemaakt met de publicatie van het geheele werk. De eerste aflevering was in zee, de tweede persklaar; nu ontviel de laatste medewerker Oort en stond hij alleen. De pijnlijke taak rustte op hem, met het eigen werk ook dat van de gestorvenen te reviseeren. 'Ten slotte' - schrijft de Voorrede - 'ben ik dus in zekeren zin verantwoordelijk voor het geheel, al zou ik, indien het mijn eigen werk was, op menig punt het anders - ik zeg niet: beter - hebben gedaan.

'Dit is de geschiedenis van deze vertaling tot dusver'.

1 Deze vóórdrúk - natuurlijk niet voor den handel bestemd - geschiedde in totaal 50 exemplaren. Eén compleet ingebonden exemplaar - het handexemplaar van prof. Oort - bevindt zich in de Leidsche Universiteits Bibliotheek; andere exemplaren berusten bij nakomelingen en vrienden van de vertalers.

Na de voltooiing heeft Oort in een latijnsch boekje alle tekstveranderingen verantwoord¹. De bescheidenheid van den titel van dit deel - *ed. H.O.* staat er alleen bij - doet ons niet voorbijzien, welke een reuzenwerk hier is gedocumenteerd, in de critische zuivering van den tekst die aan de Nieuwe Vertaling is ten grondslag gelegd.

Dat woord 'reuzenwerk' mag ook toegepast worden op den geleverden arbeid, omdat de tekst met Inleidingen en Aanteekeningen werd voorzien, zoodat wij hier meteen een volledigen kommentaar voor ons hebben en het O.T. ons voorgelegd wordt in het licht der moderne wetenschap.

Oort zelf zegt in de meergenoemde Voorrede: 'begrijpende dat het O.T. een gesloten boek blijft, zoolang men niet weet, hoe en wanneer de geschriften ontstaan zijn, diep voelende dat daartoe ook vele ingewikkelde vraagstukken moesten worden blootgelegd, inziende dat menige term van het O.T. dringend verklaring behoefde, - besloten wij op dat alles zooveel mogelijk in te gaan. De meeningen van anderen bestrijden, dat wilden wij niet. Doch wij wenschten wel, onze opvattingen te staven. Wij wilden een verklaring geven van het geheele O.T.'².

Ons voegt het slechts, vast te stellen dat met dit werk, waarvan Oort zoo groot deel volbracht, het monument van de negentiend'eeuwsche bijbelwetenschap aan ons volk geschonken is, waarop het volgend geslacht met trots en dankbaarheid mag terugzien.

En dit niet alleen wegens zijn wetenschappelijke waarde, niet alleen ook om zijn beteekenis voor ons godsdienstig volksleven, maar ook als letterkundig werk.

Hieromtrent nog een woord. Wij sluiten ons daarbij aan bij wat prof. L. Knappert tot lof van de Nieuwe Vertaling in letterkundig opzicht schreef³. De wijze waarop het O.T. hier in onze taal overgebracht is, verdient in een levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde afzonderlijke vermelding en verantwoording.

Zonder dat men eenigermate tekortdoet aan de beteekenis die den Statenbijbel als vormende kracht voor de Nederlandsche taal toekomt - wie onzer wist dat het O.T. een zoo grooten rijkdom van taalvormen en van letterkundige verscheidenheid bezat? in de nieuwe vertaling eerst kwam dit aan den dag. Daar leeren wij metterdaad het verschil kennen tusschen Hebreeuwsche poëzie en Hebreeuwsch proza. Men leze hier de drie strofen van den psalm van het hijgend hert, psalm 42 en 43 (aandeel van Oort in de vertaling). Men leze het lied van Deborah, Richt. 5, oudste stuk poëzie van Israëel, tusschen de relazen van

1 Uitvoerige titel in de Bibliografie.

2 Genoemde *Voorrede*, eenigszins verkort aangehaald.

3 In 'De Gids' van Dec. 1897.

het oorlogsbedrijf in dien tijd, toen 'er geen koning in het land was en ieder deed wat hem goedgevoelt.' Men vergelijke deze pericopen en tientallen andere in den Statenbijbel en de nieuwe vertaling! De vertalers gingen zoover, dat zij niet alleen, streng en melodisch, het parallelisme der oude poëzie handhaafden en met rustelooze zorg naar welluidende synoniemen zochten, maar dat zij zelfs de klank- en woord-selingen en de zeldzame rijmen (meest in de profetische geschriften voorkomend) zoo eenigszins mogelijk bewaarden. In Jesaja (weder kies ik een boek dat Oort in 'eerste vertaling' bewerkte) komt dit vooral vele malen uit. Als eenig voorbeeld van treffend schoone vertaling noem ik te dezen Jesaja 5 'het lied van mijn vriend en zijn wijngaard' met die treffende regels, waarmede een deel der profetie afsluit:

De wijngaard toch van Jahwe der heirscharen is het huis Israël,
 En zijn lusthof zijn de mannen van Juda.
 Hij verwachtte recht, en zie het was slecht,
 Rechtsbetrachting en zie het was rechtsverkrachting. -

Het gaat echter niet alleen hierom, dat dichterlijke gedeelten ook als dicht weergegeven werden. Het O.T. is méér dan een boek, 't is een letterkunde, 't is een kleine wereld in haar geheel. Van hoe groote waarde dan, dat de moderne taalschat nu gebruikt werd in al den rijkdom van zijn waarden: zakelijk voor de wetgeving, technisch voor ambacht en ambachtswerk, licht van toon voor de vertelling, gedragen voor de boetpredikatie, strak voor de bespiegeling, speelsch voor het minnedicht, sonoor voor den boetpsalm, pathetisch voor de zieleklacht.

Dit en zooveel meer heeft de Nieuwe Vertaling O.T. gebracht, ook in letterkundig opzicht haar geschenken biedend. Wel mocht prof. Knappert in het fraaie Gidsopstel, dat ik reeds noemde, zeggen: 'Het Oude Testament, Israëls gewijde letterkunde ging voor ons schuil onder velerlei bedeksel.... Hier is het in zijn heerlijkheid, uit doodslaap verzezen!'

Wonderlijk klinkt tegenover deze waarheid de zwakke wensch, zoovele malen geuit en als een klacht te verstaan, dat de vertalers zich toch meer bekommerd mochten hebben om aansluiting, zoovaak als deze mogelijk was, bij den geijkten tekst der Statenvertaling. Wij dingen waarlijk niet af op haar eer, wanneer wij de overtuiging uitspreken dat, indien men zooiets bedacht en betracht had, de vertaling, ook in letterkundig opzicht, knoeiwerk in plaats van kunstwerk geworden ware. Welk stylist kan zich bekreunen om de stijl van zijn voorgangers? Een literator is toch geen restaurateur?

Trouwens, ook in ander opzicht, maakt zich hier diepgaand misverstand kenbaar. De Statenvertaling gaat nu eenmaal van geheel andere bijbelbeschouwing uit dan de moderne wetenschap en het modern godsdienstige inzicht doet. Waren de vertalers den conservatieven terwille geweest, - zij hadden hun werk geen jaar volgehouden! Hoe zou men een geschiedverbaal uit

Genesis, dat kennelijk uit twee verschillende oudere stukken saamgeschreven is, kunnen vertalen met inachtneming van den tekst der Statenvertaling, aan welke deze tweeledige samenstelling ten eenen male ontging? En hoe zou men, na de herkenning van den ouden Godsnaam Jahwe zich bij het vertalen - met het behoud van zijn eerlijkheid als godsdienstig mensch - kunnen plooiën naar conservatieve wenschen, en het particularistische van dezen Godsnaam zichzelf ontveinzen, den lezers onthouden, door Jahwe te maskeeren in 't geijkte Heer of HEERE? Natuurlijk komt het persoonlijk standpunt van de vertalers (met al hun kracht en al hun onvermijdelijke beperktheid) veel meer in de Inleidingen en Aanteekeningen dan in de Vertaling naar voren. Maar ook daar konden zij hun taak eerst trouw en goed en blijmoedig volbrengen, wanneer zij zich vrijhielden van iedere traditie en de Hebreeuwsche boeken weergaven zooals die tot hen spraken. Als bestond er geen Statenbijbel; als waren de oude Schriften te voren nog nooit vertaald. De betrekkelijke onbevangenheid van hun werk is hun groote eer en geenszins een schade.

Na de voltooiing van de Nieuwe Vertaling O.T. is herhaaldelijk aan de bewerkers in het openbaar de dank van velen toegebracht. In een zitting van de Protestantenvondsvergadering van 1897 werd op stormachtige wijze hulde gebracht aan prof. Oort, die hij beantwoordde met een verzoek om stilte ter eere van de dooden. Bij de herdenking van Oort's 25-jarig professoraat, in 1900, dat samenviel met de voltooiing der uitgave, werd hij door velen in den lande, bepaaldelijk als Bijbelvertaler gehuldigd, ook ontving hij de koninklijke onderscheiding eener ridderorde van den Nederlandschen Leeuw. En in het voorjaar van 1901 gaf 'De Hervorming' een Gedenkblad uit, dat de portretten van de vertalers bevatte en bijdragen van verschillende lofredenaars van hun werk. Grootere voldoening was het zeker nog, dat de Nieuwe Vertaling - ofschoon een kostbare uitgave - in ruimen kring gekocht en gebruikt werd, en dat al spoedig het verlangen uitging zoowel naar afzonderlijke uitgave van bepaalde bijbelboeken in de Nieuwe Vertaling als naar een beknopte en populaire bewerking van het geheel. Deze verscheen dan ook eenige jaren later, onder toezicht van prof. Oort bewerkt door I. Hooykaas Jr. Onverkort werd de geheele tekst van het O.T. gegeven, van Inleidingen en Aanteekeningen werd slechts behouden wat tot recht begrip van den tekst voor den gewonen lezer diende.

Niet het minst belangrijk resultaat van de Nieuwe Vertaling acht ik ten slotte, dat de verschijning invloed oefende op andere kringen en zoowel gematigd orthodoxen als gereformeerden tot dergelijk ondernemen prikkelde. Dit ten bate van hun geestverwanten, die als schrale winst voor hun deel althans ééne zekerheid mochten boeken, nl. dat, zoo zij zich van deze nieuwe vertaling al op een afstand wenschten te houden, de Statenvertaling

die zij gebruikten toch wel in ieder geval ontoereikend gebleken was. Wanneer wij de vaderlandsche bijbelsche theologie na een kwart eeuw overzien, is 't onweersprekelijk dat de Nieuwe Vertaling, die allereerst aan Oort's naam verbonden blijft, pionierswerk verricht heeft, dat aan het gansche Protestantisme in Nederland is ten goede gekomen.

En als laatste hoofdstuk van zijn rijke levensboek thans Oort's *Vertaling van het Nieuwe Testament*.

In een Naschrift bij den Herdruk van een oud Tijdspiegelartikel over de Bijbelvertaling¹ vraagt Oort, met verwijzing naar de twee deelen der editio princeps: 'Zal er binnen niet te langen tijd een derde, het N.T. bevattend, even breed als het O.T. behandeld, worden bijgevoegd? Ik hoop het'.

Deze woorden bevatten een verborgen belofte. Oort zelf wist, en - hij alleen wist, hoe dicht de wensch bij haar vervulling was. Immers, een deel van de vertaling lag al in handschrift gereed en aan de bewerking van het vervolg werd door hem met haast koortsigen ijver gewerkt.

Het zal naar mijn berekening in 1905 of 1906 geweest zijn, dat de wensch naar het tot standkomen van een vertaling van het N.T. vasten vorm bij hem aannam. Met zijn 70-jarigen leeftijd was het voorgeschreven afscheid uit het ambtelijke leven ophanden, en geenszins voelde de aanstaande emeritus zich uitgediend. Dat de aandacht bij hem toen viel op het Grieksche Nieuwe Testament, kan zeker niemand's verwondering wekken, nadat men in het bovenstaande vernomen heeft, hoe de universaliteit der bijbelsche letterkunde Oort steeds meer nog dan zijn bepaalde vakwetenschap boeide, en hoe vurig hij immer zich wenschte nuttig te maken voor den wijdst bereikbaren kring, alsook hoe het N.T. levenslang zijn aandacht en het Evangelie immer zijn nederig toegewijde liefde gehad heeft. Daarbij maakte de ingang, dien de Nieuwe Vertaling O.T. gevonden had, het voor velen en ook voor hem tot een dierbaren wensch, op gelijke wijze de Bijbelvertaling voltooid te mogen zien.

Omstreeks den genoemden tijd dan richtte Oort zich in particulier schrijven tot eenige Nieuw Testamentici, om hen op-den-man-af te vragen, hoe zij over de door hem gewenschte onderneming dachten. De antwoorden vielen algemeen teleurstellend uit; geen der geraadpleegde geleerden achtte het mogelijk bij den toenmaligen stand der wetenschap tot het gewenschte doel, een gemeenschappelijke vertaling van het N.T., te geraken.

Oort nam de afwijzende antwoorden in zich op, overwoog of binnen afzienbaren tijd de gewenschte eenstemmigheid te verwachten was, berekende ook dat de tijd drong en - besloot

1 Oort-Knappert, *Vóór en ná de Leidsche Vertaling O.T.*, 1908.

het werk zelfstandig te ondernemen, zonder de hulp van gelijke medewerkers.

Slechts verzekerde hij zich - daartoe wellicht gedreven door het treffende woord van den Franschen hoogleeraar Pernot, dat men het N.T. als het oudste stuk nieuw-Grieksch kan beschouwen - van de deskundige hulp en voorlichting van den neograecus te Leiden, prof. D.C. Hesseling, terwijl voor vragen, de Nederlandsche taal betreffende, partijgetrokken werd van de goede raad van prof. L. Knappert, met wien later ook de geheele vertaling doorgelezen werd.

Toen toog Oort aan het werk, met al de onverdeelde aandacht van een gelukkig mensch, die zich aan ééne zaak geven kan, en met de onstuimige onrust van één die weet dat zijn tijd niet breedgemeten is. Dr. G.A. van den Bergh van Eysinga, één der tot medewerking aangezochten, die ongunstig geadviseerd had, heeft later (in 'De Hervorming', in een bespreking van Oort's vertaling, in 1912) de toedracht verteld: hoe hij het werk eerst ontraden had, maar, na eenige jaren vernemend dat Oort zelfstandig begonnen was, alsnog zijn medewerking had aangeboden, maar daarop had moeten vernemen, dat het werk thans reeds een eindweegs gevorderd was en nieuwe hulp thans dus minder gewenscht en zelfs onmogelijk moest heeten. Feit was, dat Oort met haast jaloersche liefde het werk voor zich hield en thans nauwelijks meer inmenging van rechtstreeksche medewerkers had kunnen verdragen.

De arbeid - hoe omvangrijk ook - was trouwens onvergelykelyk veel lichter dan die van de vertaling van het O.T. Wat het voornaamste is: Men kon hier volstaan met het kiezen van een uitgangspunt, dat vrij wat minder voorarbeid vereischte. Anders dan te voren, konden bij de vertaling van het N.T. de tekst-critische vragen - destijds zoovele en zoo zwaar - tot een uiterst minimum teruggebracht worden, daar het 'tekstcritisch apparaat' voor het N.T. in de 19de eeuw zoo grondig bewerkt is. Niemand heeft het dan ook, naar ik meen, Oort als een verzuim of tekort aangerekend, dat hij den toestand van den Grieksch tekst niet nog eens opnieuw heeft onderzocht, zooals met iederen regel van het Hebreeuwsche O.T. moest geschieden, - maar zich aangesloten heeft bij E. Nestle's bewerking van den critischen tekst volgens Tischendorf's 'Octava'. Bij de vertaling kon het jongste taalkundige onderzoek gereedelyk gevolgd worden, dat aangewezen had, dat het Grieksch van het N.T. begrepen moet worden uit de zg. Koinê, de na-klassieke taal van het Hellenisme.

Moeiten en onzekerheden te over daarentegen wierpen de vragen naar de historische herkomst der oud Christelijke geschriften op. Wel juist was het oordeel, dat bij een grooter aantal vertalers geen eenstemmigheid te dezen verwacht mocht worden, bepaaldelyk in de groep van vrijzinnige theologen. Bij dezen

staat van zaken was Oort evenwel de geschikte man om leiding te nemen, vanwege zijn gematigd-radicaal standpunt: overtuigd aanhanger der critische school, onafhankelijk tegenover de traditie en niet vooringenomen voor één constructie van de geschiedenis, als hij was. Zijn opvatting is, dat Jezus' bestaan historisch vast staat en dat sommige woorden en berichten op historische feiten terugwijzen, maar dat wij de historiciteit van geen enkel feit wetenschappelijk kunnen bewijzen. Hij is sceptisch zonder zich door de scepsis als beginsel te laten leiden. Gekomen tot een eigen positief resultaat, stelt hij zich toch niet boven alles ten doel, dit resultaat te bewijzen. Ziehier de geest, die ons uit de Inleidingen en Aanteekeningen van Oort's N.T. tegemoet komt. Tegenover de Paulinische vraag stond hij niet anders dan tegenover de evangelie-critiek, die ik hier aanduidde. Het geschiedkundig bestaan en onze meer dan oppervlakkige bekendheid met het karakter van den apostel Paulus staat voor hem vast, ook staat vast dat een deel van de Paulinische brieven van den apostel afkomstig is; maar andere brieven zijn stellig van latere herkomst en de echte zijn omgewerkt en van toevoegsels voorzien. Het geheel der Brieven moet dus als Paulinisch in ruimeren zin behandeld worden en beschouwd worden, los van den persoon van haar onderstelden schrijver, hoezeer wij Paulus toch uit dit werk leeren kennen.

Het behoeft geen betoog, dat dit standpunt voor sommigen te radicaal, voor anderen te behoudend, voor sommigen te zwevend, voor anderen nog te stellig zijn moest; maar ook dat op deze basis ruimte gelaten werd voor afwijkende opvattingen en dat de vertaling niet gedwongen werd tot den dienst om een bepaalde hypothese te bewijzen; zoodat, wat de netelige vragen van dezen aard betreft, door prof. Oort voor een zeer groote groep op geheel bevredigende wijze in zijn vertaling de leiding gegeven kon worden, die wij zoo deerlijk behoeven.

En zoo verscheen in 1912 de *Editio Princeps*, uiterlijk geheel conform aan die van de vertaling O.T., met breede inleidingen en talloze aanteekeningen - het in 1908 reeds vragender wijze in uitzicht gestelde 'derde deel'.

Op den voorgrond kwam daarbij, wat op den voorgrond hoorde te staan, de Vertaling zelve, met de incidenteele verklaring van moeilijke teksten aan den voet der bladzijde. Hoe talrijk zijn deze aanteekeningen, hoe duidelijk is hun taal, hoe oprecht is de verklaarder - o zeldzaam verschijnsel in commentaren! - om van duistere teksten rondborstig te verklaren dat ze duister of zelfs hem onverstaanbaar zijn.

Eigenaardig was de ontvangst van de nieuwe uitgave door het publiek. Weinig aandacht werd, naar ik meen, aan Inleidingen en Aanteekeningen gewijd; op de Vertaling en dan speciaal op het Nederlandsch van deze vertaling werd daarentegen alle aandacht gericht. De betrekkelijk onbeduidende zaak

dat de wijze en dwaze maagden van Mt. 25 tot 'verstandige' en 'onverstandige meisjes' werden, en tientallen soortgelijke veranderingen, scheen de meeste aandacht te trekken, ergernis te wekken ook. Ik meen, dat het standpunt dat de vertaler ten opzichte van de critiek aannam, belangrijker is dan deze vraag, maar ik zou onvolledig zijn, indien ik nu niet trachtte Oort's vertaling zelve, en bepaaldelijk dan naar haar letterkundige waarde, te karakteriseeren.

Welnu, dan behoort vóór alles opgemerkt te worden, hoe ondubbelzinnig duidelijk de vertaling is. Wanneer wij de bezwaren tegen de nuchterheid willen overwegen en er recht aan laten weervaren¹, moet toch vóór alle dingen worden uitgesproken, hoe verdienstelijk het, ook ter zake van het N.T., is, dat hier ondubbelzinnig eigen werk geleverd werd, dat het oorspronkelijk bijbelwoord hier op franke wijze weergegeven werd, niet zooals een - soms zeer goedkoope - traditie dat wil hebben en niet zooals prof. Oort zelf beter nog dan wij het uit oude klanken kende, maar zooals hij als wetenschappelijk man het in den Griekschen tekst werkelijk voor zich zag liggen. Zijn onafhankelijkheid tegenover de traditie - bij een vertaling van het N.T. vooral een taak van grooten moed - is van Oorts vertaling de eerste verdienste. De groote duidelijkheid van geheel en deelen is de volgende verdienste. Schoon of niet schoon (waarover men verschillen kan): in ieder geval is hier klaar verstaanbaar en zuiver Nederlandsch. In bijzondere mate is dit van waarde bij de veelal zoo duistere Paulinische brieven. Is het ketterij, te beweren dat de Romeinenbrief en tal van pericopen in de andere brieven eerst nú in het Nederlandsch kunnen worden verstaan? Althans in het verband van hun redeneeringen; iets anders toch is het, losse teksten en korte passages met verstand en gevoel te kunnen genieten, iets anders, den samenhang van een redeneering en den bouw van een betoog in zich op te nemen. Wien gelukt dit, zonder dat hij den Griekschen tekst kan lezen, bij een Nederlandsche vertaling vóór die van Oort?

De klacht over de nuchterheid der vertaling blijft. Prof. Oort was zich van deze nuchterheid wel bewust; hij kon zich, behalve op zijn vrije recht als vertaler ook beroepen op het feit dat het Grieksch van den oorspronkelijken tekst tot die nuchterheid alle aanleiding geeft, ja in zekeren zin den nauwgezetten vertaler ertoe dwingt. Bepaaldelijk de evangeliën - het dierbaarst deel in het N.T. - zijn stylistisch hoogst eenvoudig, ja soms onbeholpen van uitdrukking. Zoowel de toestand waarin het Grieksch zich bevond als ook bepaalde tradities, die de schrijvers schijnen geleid te hebben bij hun arbeid, lieten nauwelijks de kans op een eigen stijl voor de schrijvers over. Hun taal is

1 Dr. Posthumus Meyes heeft zich op felle wijze in een artikel in 'De Gids' van 1913 de tolk van deze bezwaren gemaakt.

allerminst 'litterair', alle zwier is verre; hoe geheel anders dan bij Israëls profeten! Ook wordt de plechtige gedragenheid van taal, die ieder lezer van onze geijkte vertalingen kent - en liefheeft - in het oorspronkelijke Grieksch gemist. Bij zijn arbeid liet Oort zich, toen hij zijn vertaling gaf, leiden door deze wetenschappelijke overweging. Kwam zij wellicht iets te veel aan zijn eigen nuchterheid in het geveel? zoo vragen wij ons af; en: miste hij in zijn ouderdom eenige remmingen, die in vroegere jaren zijn voortvarendheid beteugelden? Maar in ieder geval schijnt het verwijt, dat hij zijn vertaling niet aansluiten deed bij bekende klanken, onjuist en onwaardig; gelukkig dat hij, slechts naar den wetenschappelijken maatstaf metende, wat het Grieksch hem voorschreef in zijn eigen Nederlandsch vertaalde. Ook al was dit een minder dankbare taak dan de overzetting van het Oude Testament, dat zooveel meer letterkundige schoonheid brengt, zooveel meer dat onbekend was uit het duister liet optooveren en den vertalers zooveel rijkere gelegenheid bood, hun meesterschap over de Nederlandsche taal te doen blijken.

Behalve de winsten, die Oort's vertaling van het N.T. opzichzelf beschouwd bracht, had de voltooiing van dezen arbeid ook het resultaat dat de Bijbelvertaling in tekstuitgave nu als één geheel gepubliceerd kon worden.

Het verzoek, om verlof te geven tot het bezorgen van een dergelijken 'Bijbel naar de Leidsche Vertaling', werd namens een aantal jongere theologen tot professor Oort gericht. Evenwel - hij was daarvoor aanvankelijk niet te vinden. Voor een tekst-uitgave voelde hij niets. Zijn verzet er tegen was even karakteristiek als het feit dat hij ten slotte toegaf.

'Wat moet je nu' - ik haal een gesprek, dat nooit opgeteekend is, uit het geheugen aan - 'met een uitgave van den Bijbel als één geheel en dan zonder commentaar? De Bijbel laat zich niet lezen; hij wil bestudeerd worden!' - Wenschen, aan de practijk ontleend, werden daartegen in 't midden gebracht. Het baatte niet veel; in zijn ouderdom was Oort weinig vatbaar voor een beroep op de eischen van de practijk, en verwachtte hij vooral van de kerkelijke practijk niet veel voor de waarachtige volksoontwikkeling. - Toen werd een laatste argument opgeworpen. Indien prof. Oort niet erkennen kon, dat bijbelverspreiding en bijbellectuur zonder daaraan gepaarde toelichting iets kan uitwerken, dan moest hij toch gevoelen dat de hulpeloosheid, waarin de enkele Bijbeltekst den ongelukkigen lezer zou laten, dezen moest doen verlangen en reiken naar meer licht; zoodat verwacht mocht worden dat men dan kwam van het een tot het ander, van de tekstuitgave tot den commentaar! - 'Daar kon je wel gelijk aan hebben,' was het vergenoegde antwoord; 'een tekstuitgave van het geheel zal de menschen misschien

dwingen, Oud en Nieuw met aantekeningen te gaan bestudeeren. Mijnentwege kun je je gang gaan!’

Royaal als hij was, stond prof. Oort daarop voor zijn deel alle rechten van uitgave aan den Ned. Protestantenvbond af, en schreef hij voor de eerste volledige tekstuitgave van den Bijbel in de Leidsche Vertaling die fraaie Algemeene Inleiding tot den Bijbel¹, waaruit ik aanstonds den aanhef zal afschrijven. In een deel der oplagen van de tekstuitgave is deze Inleiding achterwege gebleven, en men zal ze in deze exemplaren ongaarne missen. Maar de toedracht te dezen is: Het Nederlandsch Bijbelgenootschap bleek op gedaan verzoek bereid, de Leidsche Vertaling op baar prijslijsten te brengen en in haar dépots op te nemen. Daar de reglementen van het N.B.G. evenwel met reden alle gecommantarieerde uitgaven daarvan uitsluiten, was weglating van de Inleiding in de voor dit doel bestemde exemplaren een billijke eisch.

De tekstuitgave van den geheelen Bijbel verscheen in groote Dessendiaan-formaat; na eenige jaren was een nieuwe druk noodig, die in het handige formaat van den Galjardbijbel werd bezorgd. Prof. Oort herzag voor deze tweede uitgave nog den geheelen tekst. Een uitgave van het N.T. afzonderlijk werd verschillende malen bezorgd; alles onder leiding en voor rekening van den Ned. Protestantenvbond. Het was voor den grijzen geleerde - dit alles gebeurde in zijn tien laatste levensjaren - een rijke en schoone voldoening, te bespeuren, hoe zijn werk ingang vond. Een lichte verbazing tevens, dat de Bijbel, die voor hem overwegend een machtig boek van moeilijke stúdie geworden was, als godsdienstig boek door den eenvoudigen Christenmensch van dezen tijd nog zoo begeerd werd!

Het was niet recht mogelijk, en ook ondienstig, het verhaal over het voornaamste werk, dat professor Oort voor ons volk en zijn letterkunde verricht heeft, te bekorten; toch moest ik de beschikbare ruimte voor dit Levensbericht daarvoor overschrijden. Maar nu wij zijn arbeid te dezen beschouwd en gewaardeerd hebben, blijkt daarin ook wel haast alles samengevat te zijn, wat wij over den mensch en den geleerde hadden in het midden te brengen, en komen wij tot ons slot.

Wij lezen den aanhef van de genoemde Inleiding voor de tekstuitgave van den Bijbel. Zij luidt, kloek en afdoende, aldus:

‘Wanneer een mensch God ziet en Diens stem hoort, behoeft hij in zijn betrekking tot Hem geen ander mensch, al doet het hem altijd goed van medegeloovigen opwekking en voorlichting te ontvangen. - Maar wanneer hij onmachtig is zich te verheffen tot de hoogte waarop men God ontmoet en hij verlegen

1 Ook afzonderlijk in brochure-vorm uitgegeven.

staat tegenover de levensraadselen, terwijl hij toch beseft dat het zeer wenschelijk voor hem is den Onzienlijke te kennen en te dienen, dan neemt hij zijn toevlucht tot menschen van wie hij onderstelt dat zij den weg weten. En wanneer in breede kringen het pijnlijk gevoel leeft dat onder de tijdgenooten niemand is van wien men vertrouwt dat hij de waarheid bezit, en men ook niet gelooft dat God zich heden openbaart als weleer, dan ziet men naar het verleden, waarin Hij, naar men meent, wel tot uitverkorenen gesproken heeft, en klampt zich vast aan wat zij nalieten. - Dientengevolge ontstonden onder verschillende volken Heilige Schriften, en bleven ze in eer.'

Ziedaar de aanhef eener Bijbel-inleiding. Zie hier, wat de onderscheiding tusschen het leven-uit-God en het vragen naar de godsdienstige zekerheid aan anderen betreft, een vrijzinnige beginselverklaring. Ziehier eindelijk, in de verzekerde getuigenis over God een zuiver Credo. De Bijbel moge groot zijn als document van wat menschen aangaande den Eeuwige konden overleveren, grooter is het wonder dat God ons door Zijne kracht innerlijk te doorleven geeft.

Daarnaar te zoeken, ongedwongen en waarachtig, volhardend en met zedelijken ernst: ziehier het werk van dezen ouden strijder, dezen begaafden en goeden mensch, wien men als zijn schoonste eer mag nageven, dat hij geen heerscher was maar wel een getrouwe dienstknecht, dat hij veel wilde brengen aan anderen en hun ongaarne iets ontnemen, dat hij veel had mede te deelen en waarlijk niets te verbergen, dat hij ijverig arbeidde en noode rustte. En dat hij God zocht in de waarheid en Gods waarheid liefhad, naar luid van één zijner geliefkoosde woorden: *onbewimpeld*.

C.E. HOOYKAAS.

Lijst der geschriften.

1857. Fideliteit. - Studenten-almanak. - Leyden. (anoniem).
1860. De pericope Num. XXII-XXIV, historiam Bileami continente. - Dissertatie, verdedigd 1 Oct. 1860.
1861. Naar aanleiding van Zündel: Daniel; en Volkmar: Einleitung in die Apokryphen, over Judith. - Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie.
1862. Theokratie en hare betrekking tot de koninklijke waardigheid. Naar aanl. van Eisenlohr.
Beoordeeling van G. Unruh: Das alte Jerusalem u.s.w. - Jaarb. Wetensch. Theol.
1863. Het wereldgericht in Dan. VII. - De Bijbelvriend.
De geschiedenis van Bileam. - Nieuw en Oud.
1864. De dienst der Baälim in Israël. Naar aanl. van Dr. R. Dozy's geschrift: 'De Israëlieten te Mekka'. - Leiden. P. Engels; vertaald: The worship of Baalim in Israel, by J.W. Colenso, bishop of Natal. - London. Longmans, Green & Co. 1865.
1865. Het menschenoffer in Israël. - Haarlem. A.C. Kruseman.
De vraag der verrassing (Matth. 19:27). - Nieuw en Oud.
Zefanja. - Godgeleerde Bijdragen.
1866. Jeremia in de lijst van zijn tijd. - Leiden. S.C.v. Doesburgh.
Over de echtheid van het tweede gedeelte van Jesaja. - Nieuw en Oud.
De sage van Dina (Gen. XXXIV), Joël en Num. XVI en XVII. - Godgel. Bijdr.
1867. De heiligdommen van Jehova te Dan en te Bethel vóór Jerobeam I. - Theologisch Tijdschrift.
Job en zijn vrienden. Naar aanl. van J.C. Matthes: Het boek Job.
Bespreking van C.J. Trip: Paulus nach der Apostelgeschichte. - De Gids I en II.
1868. Over J.C. Matthes: De nieuwe richting. - De Gids III.
Vertrouwen op God. - Godsdienstig Album.
Matth. 16 : 13-17. - Leerredenen ter bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven.
1869. De legende van de sluiting des verbonds bij den Sinäi en Israëls zonde in de woestijn; ontleding van Num. XIII en XIV. - Theologisch Tijdschrift.
Bespreking van A. Hausrath: Geschiedenis van Jezus' tijd en tijdgenooten.
Het godsdienstig karakter der nieuwe richting. Naar aanl. van v. Manen:
Het godsdienstig karakter der nieuwe richting tegen Dr. J. Cramer verdedigd. - Vaderlandsche Letteroefeningen. Moeten wij met zieken over den dood spreken? - Godsd. Album. Hoe hebben wij Modernen te oordeelen over pogingen om de nietexclusieven te vereenigen tot handhaving der vrijheid in de Kerk? - De Hervorming.

1869. Een vreemdsoortig ideaal. Naar aanl. van werken van Dr. A. Kuiper en H. Pierson.
Transeat, over J. Jongeneel: Neue Entdeckungen. - Tijdspiegel I en II.
1870. Twaalf wonderspreuken van Jezus. - 's Hertogenbosch; herdrukt 1892. Leiden.
De heerlijkheid des Evangelies (Rom. 1 : 16). - Stuivers-preeken van woordvoerders der nieuwe richting.
Bespreking van L.S.P. Meyboom: Raadselachtige verhalen uit het O. en N. Verbond. - Theol. Tijdschr. bl. 169-177.
Over W.C. van Manen: Het godsdienstig karakter der nieuwe richting, verdedigd tegen de bedenkingen van J. Cramer.
Over A.C. Duker en W.C. van Manen: Oud-Christelijke Letterkunde, afl. 1, de brief van Barnabas. - Vaderl. Letteroefeningen.
Drieërlei gebed. - Godsd. Album.
Over T. Roorda: Commentarius in vaticinia Michal, en: Over Th. Nöldeke: De Kanonieke en Apocriefe boeken des O.T. - Tijdsp. I en II.
- 1871-1873. De Bijbel voor jongelieden, door Dr. H. Oort en Dr. I. Hooykaas, 6 deelen. - Harlingen, 1871-1873. Vertaald: La Bible des familles, par C.G. Chavannes et A.G. van Hamel. - Genève et Paris, 1875-1880. En: The Bible for young people, by P.H. Wicksteed, M.A. - London, 1873-1879. Een Amerikaansche nadruk verscheen te Boston, 1878-1879: The Bible for learners (zie verder bij 1877, 1878).
Van Oort zijn hiervan de deelen 1 tot 4, die het O.T. behandelen.
1871. Handleiding om Bijbelsche verhalen met kinderen te bespreken, enz. 2de druk, 1874.
Open brief aan Mr. S. van Houten.
Besprekingen van H. Brouwer: De vasthoudendheid aan den levenden en werkenden God door den geestelijken stand.
Bespreking van A. Kuiper: De arbeiderskwesitie en de Kerk, en van A. Kuiper: De Hollandsche Gemeente te Londen in 1870-1871.
Bespreking van J.H. Gunning Jr.: Blikken in de Openbaring, en van Ph. R. Hugenholtz: De Zonde. - Vaderl. Letteroef.
Het Beth-Efrath van Micha V : 1. - Theol. Tijdschr. 1871, bl. 501 v.v.
Over J.W. Bok: Korte schets van den Israëlietischen godsdienst.
Brief over het doopen zonder de geijkte formule.
Pseudo-vrijzinnigheid. - Tijdspiegel I en II.
Leerrede over Gal. V : 13 - Stuiverspreken.
1872. De nationale feestviering 1 April 1872. - Chr. Album.
Bespreking van J. Cramer: Christendom en humaniteit.
Bespreking van A.C. Duker en W.C. van Manen: Oud-Christelijke letterkunde.
Bespreking van E. Snellen: De blijvende waarde van den Christelijken godsdienst. - Vaderl. Letteroef.
Over A. Kuenen: De vijf boeken van Mozes. - Tijdsp. II.
Nog iets over Beth-Efrath en Migdal-eder. - Theol. Tijdschr.

1873. Leerrede over: De liefde blijft. - Harlingen, Behrns.
De tegenwoordige toestand der Israëlitische Oudheidkunde. -
Redevoering, gehouden bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt
aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, 31 Maart 1873.
1875. Israël, het volk van den godsdienst. - Redevoering bij de aanvaarding
van het Hoogleeraarsambt te Leiden.

1876. De historische godsdiensten. In: 'Godsdienst volgens de beginselen der etische richting onder de Modernen', door I. Hooykaas, Johs. Hooykaas Herderscheê, Prof. H. Oort en A.G. van Hamel. - 's Hertogenbosch, 1876. Hebreeuwsche mythologie. Naar aanl. van I. Goldziher: Der Mythos bei den Hebräern u.s.w. - Tijdsp. II.
De Groote Verzoendag.
De leeftijd van Joël.
Jesaja XL.
De oorsprong van den naam 'Sadduceeër'. - Theol. Tijdschr.
- 1877-1878. De laatste eeuwen van Israëls volksbestaan. - 's Gravenhage. Deel VII en VIII van: De Bijbel voor jongelieden (zie bij 1871-1873).
1877. Godsdienstgeschiedenis voor jongelieden. Naar aanl. van E. Clodd: De kindsheid der godsdiensten, en H.U. Meyboom: Algemeene godsdienstgeschiedenis. - Tijdsp. II.
Naar de wet moet gehandeld worden, het koste wat het wil. - Godsd. Album.
1878. Bespreking van Bible studies by M.M. Kalish.
Bespreking van The Jewish Messiah by J. Drummond. - Theol. Tijdschr.
Het profetisme als ethisch verschijnsel. Naar aanl. van A. Kuenen: De profeten en de profetie onder Israël, en A. Pierson: Een studie over de geschriften van Israëls profeten. - Tijdsp. I.
1879. Luitenant Conder in West-Palestina. Naar aanl. van C.R. Conder: Tentwork in Palestine.
Karl Emil Franzos. - Tijdsp. I en II.
Korte theologische aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
Het Joodsche Psalmboek. - Gids III.
1880. Een moeilijke plaats uit den Talmud. - Eigen Haard. (Naar aanleiding daarvan verscheen een kritiek van T. Tal: 'Prof. Oort en de Talmoed', Amsterdam. H. Roest Hzn.).
Bespreking van bovengenoemde kritiek in de Gids, April 1880. (Naar aanleiding hiervan verscheen een uitvoerig verweerschrift van T. Tal: 'Een blik op Talmoed en Evangelie'. - Amsterdam. H. Roest Hzn., 1881: Naar aanleiding daarvan het volgende geschrift): Evangelie en Talmud. - Leiden. v. Doesburgh (1881). Dit laatste is vertaald in The modern review IV (1883): 'The Talmud en the New Testament'.
Joodsche schoolverordeningen uit de Middeleeuwen. Naar aanl. van M. Gudemann: Geschichte des Erziehungswesens u.s.w. - Tijdsp. III.
De profeet Amos.
Bespreking van Bibliotheca rabbinica door Dr. A. Wünsche.
Bespreking van Blicke in die Religionsgeschichte zu Anfang des 2ten Christl. Jahrhunderts I, door Dr. M. Joël.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.

1881. De godsdienst en de wording van den staat. Naar aanl. van F. de
Coulanges: La cité antique.
De doodenvereering bij de Israëlieten.
Bespreking van System der alt-synagagal. palästinischer Theologie, von
Dr. F. Weber.
Bespreking van Il Commento da D. Castelli.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
Maak het heilige niet gemeen. - De Hervorming, N°. 44.

1882. De Lagarde's plan van een uitgaaf der Septuaginta.
Iets over het Essenisme. Naar aanl. van P.E. Lucius: Der Essenismus.
Bespreking van Christenthum u. jüdische Presse von Franz Delitzsch.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1883. Der Ursprung der Blutbeschuldigung gegen die Juden. - Vortrag beim
sechsten Orientalistencongres. - Leiden. S.C. van Doesburgh. Leipzig.
Quelques mots sur la meilleure manière de s'y prendre pour éditer le texte
de l'Ancien Testament. - In de uitgave der eerste zitting. Joden en
Christenen op het eind der eerste eeuw.
Bespreking van het O.T. en de Joodsche kerk door W. Robertson Smith.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
Atlas voor Bijbelsche en Kerkelijke geschiedenis. - Groningen.
De Aäronieden.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1885. Jesaja I. Etudes archéologiques etc., dédiées à Mr. le Dr. J. Leemans. -
Leyde. Brill.
Spreuken 1-9.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
Een nieuwe vertaling van het O.T. - Tijdsp. I.
(Herdruckt in 1908).
1886. De regeeringsjaren der koningen van Israël en Juda. - Bibl v. mod. theol.
en letterk.
De opleiding der aanstaande predikanten aan onze Universiteiten. - Bijbl.
Herv. N°. 4.
Jesaja 24-27.
Ter verklaring van Jesaja 41.
Jesaja 3 : 16-4 : 6.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1887. Jesaja 15 en 16.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1888. Rede, gehouden op de Vergadering van den N.P.B. te Veendam. - Bijbl.
Nieuw Leven, 10 Nov.
Schrijven aan de Protestantsche leerlingen der Gymnasiën en Progymnasiën
in Nederland. (Niet in den handel).
Ongeloof erger dan onzedelijkheid.
De zedelijke gevaren van het predikantsambt. - Herv. N°s. 23 vv. Bespreking
van Geestelijke Voorouders, I, Israël, van Dr. A. Pierson. Korte
aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1889. Over Israëls profeten. Naar aanl. van W. Rob. Smith: De profeten van
Israël, enz. - Tijdsp. II.
Ezechiël XIX; XXI: 18, 19 vv., 24 vv.
Heeft godsdienst zonder zedelijkheid waarde?
Bespreking van: La religion dans la Bible, par C.G. Chavannes.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.

1890. Rede over 2 Kor. 4 : 7-9. 'Wij hebben dezen schat in aarden vaten'.
Beschrijving van den 18^{den} Ned. Protestantendag.
Jezus als romanheld. Naar aanl. v.P. Ador en L. Wallace. - Gids II.
Leerrede, gehouden op de Algemeene vergadering van den N.P.B. te
Bolsward over 2 Kor. 4 : 7. - Herv. N°. 44.
Hozea I en II.

1890. Bespreking van W. Robertson Smith: Lectures on the religion of the Semites I.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1891. Het Mozaïsch recht in een rectorale rede. (Mr. D.P.D. Fabius: Mozaïsch en Romeinsch recht). - Gids I.
Schorrimorie en Fluiten! - Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. VIII.
Het vaderland van Amos.
Habakuk.
Kritische aantekeningen op Jesaja 40-66.
Korte aantekeningen. - Theol. Tijdschr.
1892. Oud-Israëls rechtswezen. - Redevoering, uitgesproken bij den 317^{den} verjaardag der Universiteit te Leiden.
Verslag van de lotgevallen der Universiteit, enz.
Over University extension. - Op de Alg. verg. van den N.P.B. te Kampen.
- Herv. N°. 45 (en in het Jaarverslag).
Voorrede van J. Estlin Carpenter: De eerste drie Evangeliën. - Nijmegen. Thieme.
De O.T.sche kritiek en de Orthodoxie. - Herv. N°s. 16, 17.
Korte aankondigingen.
In memoriam Abraham Kuenen. - Theol. Tijdschr.
De O.T.sche kritiek en de Orthodoxie. - Herv. N°s. 18, 19.
Over: De schetsen uit de geschiedenis van Israël, van wijlen Dr. A. Kuenen. - Tijdsp.
1893. Kuenen als godgeleerde. - Gids III.
Wat is ter verspreiding van degelijke kennis in de richting van de 'University Extension Movement' door onze Maatschappij (het Nut van 't Algemeen) te doen?
Bespreking van F.K. Cheyne: The origin and religious contents of the Psalter.
Bespreking van R. Smend: Lehrbuch der alttestamentlichen Religionsgeschichte.
Bespreking van G. Wildeboer: De letterkunde des O.V. enz.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1894. Dr. Isaäc Hooykaas, herdacht door zijn vrienden H. Oort, A.P.C. Jorissen en H.C. Lohr. - Schiedam. J. Odé.
Handleiding bij een viertal voordrachten over 'de vijf boeken van Mozes' (ten dienste van de University Extension uitgegeven; niet in den handel).
Bespreking van Dr. J. Bensing: Hebräische Archaeologie.
Bespreking van Dr. F. Buhl: Geschichte der Edomiten.
Bespreking van Dr. E. Kautzsch: Die H. Schrift des A.T.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
Honger in den lande. - Herv. N°. 18.

1895. Levensbericht van Isaäc Hooykaas. (Ook afzonderlijk uitgegeven).
Maatschappij der Nederl. Letterk. - Leiden. Brill.
Preek-lezen. - Herv. N°. 18.
Bespreking van P. Haupt: The sacred books of the O.T.
Bespreking van K. Marti.
Bespreking van A. Kayser: Theologie des A.T.
Bespreking van W. Nowack: Lehrbuch der hebräischen Archaeologie.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1896. 'Gods genade in Christus verschenen'. (Brief aan E. Snellen). - Herv. N^o.
6.

1896. Bij de ontvangst van een groote gift. - Herv. N°. 10.
 De Doopsformule. - Herv. N°. 23.
 Bespreking van Dr. A.v.d. Flier: Deuteronomium 33.
 Bespreking van Dr. G.F. Moore: A critical and exegetical commentary on Judges.
 Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
 Een gevaar voor de geheelonthouders. - Tijdsp.
1897. 'Eene geloofsbelijdenis'. - Geschriften der Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes. - Amsterdam. (Eenige malen herdrukt).
 Terug naar het heidendom (over het Synodaal voorstel van den verplichten doop). - Herv. N°s. 5 en 6.
 Een R.-K. priester over de heiligschennende biecht.
 Nog eens de heiligschennende biecht. - Herv. N°s. 42 en 45¹.
 Het antwoord van den Kerkeraad der N. Hervormde Gemeente te Leiden toegelicht.
 Bespreking van A. Bertholet: Die Stellung der Israelieten u. der Juden zu den Fremden.
 Bespreking van Nowack's Handkommentar II, 1. Hiob van K. Budde. Een woord over den Hebreuwschen Siracides.
 Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1898. Willem Hendrik Kusters. - Levensberichten van de Maatschappij der N. Letterkunde te Leiden.
 De mislukte vertaling van het Oude Testament. - Tijdsp.
 Bespreking van A.E. Cowley a.A. Neubauer: The original Hebrew of a portion of Ecclesiasticus.
 In memoriam W.H. Kusters.
 Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
- 1898, 1899. De vertaling van Gen. 1, vs. 1-3. - Herv. 1898, N°. 25 en 1899, N°. 22.
1899. Over Willrich: Juden u. Griechen u.s.w. - Museum N°. 12.
 De godsdienst en de maatschappelijke vraagstukken.
 Bespreking van Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte 2.
 Bespreking van Dr. G. Wildeboer: Jahwedienst en volksreligie in Israël.
 Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
- 1900, 1901. Het Oude Testament opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Dr. A. Kuenen, Dr. I. Hooykaas, Dr. W.H. Kusters en Dr. H. Oort; genaamd: De Leidsche Vertaling. Voor de pers bewerkt door Dr. H. Oort. - Leiden. 1900 en 1901. Daarvan: De Psalmen, met een inleiding en korte aantekeningen, naar de Leidsche Vertaling, door I. Hooykaas Jr. - Leiden. 1902. En: Job, Spreuken en Prediker, met inl. door Dr. H. Oort. - Leiden. 1903.

1 Aantekening van Dr. Oort: Van dit boekje is 1 ex. door mij gegeven aan de R.-Univers.-bibl. te Leiden, een ander met een ex. der Hervorming, waarin mijn bespreking staat, aan de boekerij der Ev. Mij.

Ook: Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling, met verkorte inleidingen en toelichtingen, bewerkt door I. Hooykaas Jr., onder toezicht van H. Oort. - Leiden. 1906.

1900. Textus Hebraici emendationes quibus in V.T^o. neerlandice vertendo usi sunt A.K, I.H, W.H, K et H.O.-Lugd. Bat. MCM.
Jubileëen. Naar aanl. van W. Singer: Das Buch der Jubiläen I.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1901. Een dankbetuiging en een wensch. (Bij het Gedenkblad bij de voltooiing der Nieuwe Vertaling van het O.T.). - Herv. N°. 14.
Bestond er in de eerste eeuw onzer jaartelling in het Jodendom een niet-wettelijke richting? - Herv. Bijbl. 11 Mei.
Een boek over de nieuwe mystiek. Naar aanl. van Dr. H.M. van Nes: De nieuwe mystiek. - Herv. N°. 1.
De beteekenis der Oud-Christelijke letterkunde. Naar aanl. van v. Manen's handleiding. - Tijdsp.
Bespreking van Dr. G. Wildeboer: Het ontstaan van den Kanon des O.T.
Bespreking van Dr. H.B. Swete: An introduction in the O.T. in Greek.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1902. Ons leven in God. - Assen. 1902. Vierde uitgave, 1907.
Een laag verlangen. - Herv. N°. 3.
Het pauselijk college voor bijbelstudiën. - Herv. N°. 21.
Moeten wij anderer godsdienst eerbiedigen? - Herv. N°. 36.
Uit God of uit den mensch? - Herv. N°s. 51 en 52.
Bespreking van M. Friedländer: Der Antichrist.
Bespreking van Dr. E. Kautzsch: W. Gesenius' Grammatik 27.
Bespreking van Dr. R. Kittel: Ueber die Notwendigkeit u. Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebräischen Bibel.
Bespreking van N.I. Weinstein: Zur Genesis der Agada II.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1903. Openingsrede van het tweede internationaal congres van Unitariërs en andere vrijzinnige godsdienstige denkers en werkers. - Amsterdam. Sept. 1903.
Engelsche en Duitsche vertaling in: Religion and Liberty. - Leiden. 1904.
Overgedrukt met een rede, gehouden te Dordrecht, in: 'Zwaar, maar een zegen'. - Assen. 1905.
Een vrijzinnig Jodendom. - Herv. N°s. 10-12.
De verbintenissen met Korbân.
Bespreking van Dr. W. Bousset: Die Religion des Judenthums im N.T. Zeitalter.
Bespreking van Dr. F. Perles: Bousset's Religion des Judenthums im N.T. Zeitalter kritisch untersucht.
Bespreking van Dr. F. Schwally: Semitische Kiessalterthümer.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.

1904. Toespraak op de Algemeene vergadering van den N.P.B. - Herv. 5 en 12 Nov. Overgedrukt in: 'Zwaar, maar een zeggen'. - Assen. Hansma. 1905.
Ter gedachtenis (bij aanneming tot lidmaat). - Assen.
Stukken over de Bergrede. - Herv. N°s. 22 vv. Uitgegeven in 'De Bergrede'.
- Assen. 1905.
Het wijkgebouw van den Nederlandschen Protestantenvbond. - Leiden.
Stoomdruk Batteljee en Terpstra.
Een wijsgeerige levensverzaking.
Het Israëlietische Pinksterfeest.
Bespreking van Dr. R.H. Charles: The book of Jubilees.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.

1905. De Bergrede. - Assen.
Zwaar, maar een zegen. Twee voordrachten. - Assen.
Willem Christiaan van Manen. - De Nederlandsche Spectator. N°. 29.
Over Sluys: De Maccabaeorum libris quaestiones I en II. - Museum.
De vrijzinnige richting in de Engelsche Kerk.
Bespreking van Dr. T.K. Cheyne: Bible problems a.s.o.
Bespreking van Dr. R. Kittel: Biblia Hebraica I.
Korte aankondigingen. - Theol. Tijdschr.
1906. De modern-godsdienstige richting. Pro en Contra. Serie II, N°. 8. - Baarn.
Wat geloofden de Joden in den tijd van Jezus? - Assen.
Een woord over de drinkgewoonten. Overgenomen in: 'Twaalf getuigenissen van de twaalf hoogleeraren' (betrekking hebbende op de drinkgewoonten van bedwelmende dranken). - Raadgever.
Iets over het vasten als godsdienstig gebruik. Naar aanl. van A.W.
Groenman: Het vasten bij Israël. - Tijdsp.
Het besluit der Apostelsynode van Hand. 15.
Bespreking van M. Friedländer: Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judenthums im Zeitalter Jesu. - Theol. Tijdschr.
1907. Afscheidscollege. - Teekenen des tijds.
Platen-atlas ter opheldering van Bijbelsche Oudheden (in samenwerking met prof. G. Wildeboer). - Amsterdam.
Leidraad voor godsdienstonderwijs, naar: 'Ons leven in God'.
Vóór ruim veertig jaar. - Herv. N°. 3.
Onze verborgen zonden. - Herv. N°. 10 vv.
Jodendom in de Armenische kerk.
Invloed der bijbelstudiën op het bijbelsch karakter van onzen godsdienst.
Bespreking van Bolland: Het eerste Evangelie, en Gnosis en Evangelie, en andere werken. - Theol. Tijdschr.
1908. De Leidsche vertaling van het Oude Testament. Vóór: een nieuwe vertaling van het Oude Testament, overdruk uit De Tijdspiegel van Jan. 1885. Ná: een overdruk uit de Gids van Dec. 1897, van Prof. Dr. L. Knappert. - Assen.
Een Roomsche vertaling van de Evangeliën en Handelingen (Canisius-uitgave). - Herv. N°. 1.
Iets over 'Het Lam Gods'.
Het standpunt der 'Modernisten' in de R.-K. kerk, naar Rev. A.L. Lilley.
Mattheüs XI en de Johannes-gemeenten.
Oud-Israël's Paaschfeest.
Bespreking van Dr. R.H. Charles: The Testaments of the Twelve Patriarchs, en The Greek Version of The Testaments of the Twelve Patriarchs, en andere werken. - Theol. Tijdschr.
1909. Luc. 20:18b.
Joh. 6:60-63. - Theol. Tijdschr.

1910. Toespraak bij de opening der door het Haagsch Genootschap gestichte kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen der Leerschool, Ant. Duyckstr. 126, 's Gravenhage; gehouden 2 Mei 1910. - Groningen.
Sta stil en let op Gods wonderen. - Herv. N°. 31.
1911. Wat weten wij van Jezus? - Baarn. Hollandia-drukkerij.
1912. Het Nieuwe Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van aantekeningen en inleidingen voorzien. - Zaltbommel. P.M. Wink.

1912. Toespraak tot opening van de Woensdagavondbijeenkomst van den N.P.B. te Alkmaar. - Herv. N°. 45.
Geestelijke vrijheid. Twee toespraken, gehouden op de eerste openluchtsamenkomst van vrijz.-godsd. in Z.-Holl. op 16 Mei 1912.
De vertaling van Joh. 19:15. - Herv. N°. 6.
't Is een schande.
Wat had hij moeten zeggen? - Herv. N°s. 41 en 43.
Preek over Jes. 45:6, 7. - Vrijz. godsdienstprediking.
De herkomst van den Christelijken doop. - Theol. Tijdschr.
'De moderne Zondagschool'. Mémoires du deuxième congrès international d'éducation morale. 2me Partie, p. 329-332.
Miskenning van Jezus. Naar aanl. van Grützmacher: Is het Jezusbeeld der modernen waarlijk modern? - Herv. N°. 1.
Brieven over godsdienst. Naar aanl. van F. Naumann: Over Christendom, Wereldbeschouwing en Levenspraktijk. - Herv. N^o, 8.
1913. Geen muren om de heilige stad. Preek naar aanl. van Zach. 2. - Vrijz. godsdienstprediking.
Het woord 'Evangelie'. - Herv. N°. 4.
Eenige opmerkingen over de aantekeningen van Dr. J.A. Bruins Sr. bij mijn bewerking van het N.T.
Mattheüs 7 : 3-5. - Theol. Tijdschr.
1914. Inleiding op den Bijbel in de tekstuitgave der Leidsche Vertaling. - Afzonderlijke uitgave bij Hollandia-drukkerij, Baarn.
Jezus, de prediker. - Herv. N°s. 41 vv. (Zie ook 1917).
Het Middelaarsgeloof. - Baarn.
De Engelenzang. - Herv. N°. 1.
Het Beloofde Land. - Herv. N°. 7.
De beteekenis der Moderne Theologie. Naar aanl. van K.H. Roessingh's Dissertatie. - Herv. N°. 17.
Het valt immers zoo moeilijk .... - Herv. N°. 38.
Eens ouden konings oordeel over den oorlog. - Herv. N°. 49.
Vóór alles waar zijn. - Vrij en vroom.
Iets over Farizeeën en Sadduceeën. - Theol. Tijdschr.
1915. De laatste eeuwen van Israëls volksbestaan. - Leiden. 2 dln. 2de vermeerderde uitgave.
1866-1915. Gedachtenisrede, in de vergadering van moderne theologen op 13 April 1915 uitgesproken. - Zaltbommel.
Pinksterpreek naar aanl. van Efeze 4 : 3-5. - Amsterdam. 'Concordia'.
Iets over de Statenvertaling. - Herv. N°s. 6 en 46.
De alleen-mogelijke weg. - Weekbl. voor de vrijz. Hervormden. 11 Nov.

1916. 'Het dogmatisch Christendom is voorbij; het historisch Christendom is voorbij, het ideële Christendom wacht zijn verwerkelijking in de toekomst'.
Referaat, gehouden ter vergadering van moderne theologen. - Herv. N°. 18.
Domela Nieuwenhuis, de predikant. - Gedenkboek-Domela Nieuwenhuis.
1846-1916. - Amsterdam.
'Voor kinderen staat het Godsrijk open'. Preek naar aanl. van Marcus 10 :
13-16. - Vrijz. godsdienstprediking.
Toen en heden. - Herv. N°. 44.
1917. Uit de prediking van Jezus (meerendeels overgedrukt uit: De Hervorming).
- Maassluis.

1917. Het aardsche paradijs in Dante's Commedia. - Onze Eeuw.
 'Weest volmaakt, zooals God volmaakt is'. - Preek naar aanl. van Matth. 5 : 48. - Vrijz. godsdienstpr.
 'Van waar daagt ons heil?' Preek naar aanl. van Joh. 3 : 8. - Vrijz. godsdienstpr.
 Hoe leeren wij kinderen het liegen af? - Levens opgang.
 De eeuwigheidsgedachte. - Herv. N°. 7.
 Schuldgevoel en berouw. - Herv. N°. 17.
 Het geloof in Gods rechtvaardigheid. - Herv. N°s. 24 en 25.
 Als de eene wichelaar den anderen ziet. - Herv. N°. 32.
 De volheid des tijds. - Herv. N°. 36.
 De denkwereld van het N.T. - Herv. N°. 37.
 Het zoete gefluit van den vogelaar. - Herv. N°. 43.
 Erbarmelijk geknoei. - Herv. N°. 48.
 Het vierde tractaat van Dante's Convivio. - Onze Eeuw.
1918. Het Christendom, dat komt. - Zaltbommel. (Overdrukken, meest uit: De Hervorming).
 Bakel's beknopt Bijbelsch Woordenboek. - Leven en Werken.
 Volledige eerlijkheid. - Bergopwaarts. 9 Febr.
 Jezus' verwachting van het Godsrijk. - Herv. N°. 8.
 Jezus en de Samaritaansche. - Herv. N°. 25.
 Preeken naar een tekst. - Herv. N°. 28.
 Huiveren voor het heilige. - Herv. N°. 30.
 Driekoningen. - Gids. Nov.
1919. Levensbericht van J.v. Loenen Martinet. - Levensberichten der Mij. der Ned. Letterk.
 De God der geleerden. - Teekenen des Tijds, III.
 Apollonius van Tyana.
 Lazarus. - Theol. Tijdschr.
 Het eerste scheppingsverhaal. - Ons godsdienstonderwijs. N°. 8.
 Een hooggodsdienstige wereldbeschouwing. - Herv. N°. 28.
 Heeft Jezus van Nazareth bestaan? - Gids I.
 Paaschpreek naar aanl. van Joh. 20 : 29. - Vrijz. godsdienstpr.

1921. De plaats, die aan den Bijbel in het godsdienstonderwijs toekomt. - Ons godsdienstonderwijs. N°. 1.
Schets eener handleiding voor godsdienstonderwijs. - Ons godsdienstonderwijs. N°s. 3-6.
Judas Iscariot. - Ons godsdienstonderwijs. N°. 9.
Het Christendom, dat komt. Rede te Haarlem. - Ons godsdienstonderwijs. N°. 11.
De eenheidsbeweging in Italië. - Protestant. 9 Mrt.
Mozes aan den voet van Horeb. - Vrijz. Protestantenblad. 21, 28 Oct., 4 Nov.
De naijver der goden. - Nieuw Theol. Tijdschr. II.
Een godsdienstige studentenbond in Italië. - Herv. N°. 16.
De onwaarheid in het Paaschfeest. - Herv. N°. 17.
Doe nimmer iets tegen uw geweten. - Herv. N°. 27.
Een godsdienstige beweging in Florence. - Herv. N°. 35.
Stichting zoeken of waarheid? - Herv. N°. 37.
Een worsteling om waarheid (The Churchmans Union). - Herv. N°. 50.
In memoriam P. Heering. - Herv. N°. 50.
1922. De brief van Ptolemaeus aan Flora. - Ons godsdienstonderwijs. N°. 5.
De trilogie van Fogazzarro. - Leven en Werken.

1922. De hedendaagsche modernistenbeweging in Italië. - Herv. N°. 15.
 Vergeef ons onze schulden gelijk ook wij . . . . - Herv. N°. 20.
 Gods almacht. - Herv. N°. 35.
 Gods medearbeiders. - Herv. N°. 44.
 Kwam hij te rechter tijd? - Herv. N°. 48.
1923. Worden velen gered? - Vrijz. godsdienstpr.
 Tagore, de man en zijn werk. - Wetenschappelijke bladen.
 Het modernisme in de Engelsche kerk. - Herv. N°. 1.
 Een nabetrachting op Kerstmis. - Herv. N°. 2.
 Modernisme in het verre Oosten. - Herv. N°. 11.
1924. Ook hier is God. - Vrijz. godsdienstpr.
 Een door-en-door Roomsche school. - De Protestant. 29 April.
 Een groot arbeidsveld. - De Protestant. 26 Nov.
 Kerk en Oorlog. - Herv. N°. 6.
 Onze God. - Herv. N°. 10.
 Nedergedaald ter helle. - Herv. N°. 18.
 Een ideaal-school. - Herv. N°. 23.
 Het Onze Vader. - Herv. N°. 33.
 Vergeten, wat achter ons ligt. - Herv. N°. 42.
 Het O.T. van Christelijk standpunt bezien.
 De naam Jahwe. - Herv. N°. 44.
 Worstelingen. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 9.
 De losprijs. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 11.
 Weest waar. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 13.
 De dood van Archimedes. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 17.
 's Menschen kleinheid en grootheid. - Vrijz. Protestantenbl. N°. 24.
 De beteekenis van Logos in Joh. I. - De Stroom. N°. 6.
 Wachten wij een verlosser? - De Stroom. N°. 25.
 Het tweede gebod. - De Stroom. N°. 34.
 De beteekenis van een naam in de oudheid. - De Stroom. N°. 49.
1925. Herinneringen van een theologant van vóór zeventig jaar. - 'Pallas Leidensis'.
 Geestelijke armen. - Vrijz. godsdienstpr.
 De zaak-Geelkerken. - Haagsch Maandblad. XI.
 Een merkwaardige bijeenkomst. - Herv. N°. 8.
 Berusting. - Herv. N°s. 16 en 17.
 Een alarmkreet. - Herv. N°. 29.
 Gij zult niet stelen. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 2.
 Een onoverbrugbare klove. - De Stroom. N°. 7.
 Gods medearbeiders. - De Stroom. N°. 36.
 De zwakke broeders ontzien. - De Stroom. N°s. 46 en 47.
 Elke plaats in den hemel is een paradijs. - De Stroom. N°. 2.

1926. Is de waarheid onkenbaar? - Haagsch Maandblad VI. (Een betere titel: Zalig de bezitters¹.
Des menschen grootheid. - Vrijz. godsdienstpr.
Ambrosius. - De Protestant, 20 Jan., 3 Febr., 17 Febr., 3 Mrt.
Aan den drempel. - Vrijz. Protestantenblad. N°. 3.
Een kruisweg. - De Smidse.
De rijke God. - Herv. N°. 18.
'Niemand komt tot den Vader dan door Mij'. - Herv. N°. 10.

1 Aanteekening van den schrijver.

1926. Het hoogste gezag. - Herv. N°. 12.
 Geheiligd worde Uw naam. - Herv. N°. 28.
 Het lijden van Franciscus. - Herv. N°s. 35 en 36.
 God is liefde. - Herv. N°. 49.
 Is schuldbelijdenis heilzaam? - De Stroom. N°s. 17 en 18.
 Het allesomvattend gebod. - De Stroom. N°. 26.
 Tegenover een 'vermoede en belaste'. - De Stroom. N°. 49.
1927. Sebastiaan Castellio. - Haagsch Maandblad III.
 Een moderne Jezusfiguur. - Haagsch Maandblad IX.
 De kern van het Christendom. - Haagsch Maandblad XI.
 Denkbeelden der modernisten in de Engelsche Kerk over de sacramenten. - Smidse.
 De Kwakers. - Leven en Werken.
 L.H.K. Bleeker: Job. Tekst en Uitleg. - Museum.
 † Johanna Adolphine Wolters. - Herv. N°. 9.
 † Philip H. Wicksteed. M.A. - Herv. N°. 13.
 De enge poort. - Herv. N°. 35.
 Niemand is goed dan God alleen. - De Stroom. N°. 14.
 Mijn geloof. - De Stroom. N°. 24.
 Het Godsbestuur. - De Stroom. N°. 37.
 Een leeg Woord. - De Stroom. N°. 38.
 Een merkwaardige bekeeringsgeschiedenis. - De Stroom. N°. 49.
 Het modernisme in de Engelsche Kerk (Posthuum). - Herv. 7 Jan. 1928.

Levensbericht van Dr. Joh. C. Breen 10 November 1865-7 Maart 1927.

In een aan Breen gewijd *in memoriam* is gezegd, dat hij ‘stamde uit een stoer Calvinistisch geslacht’. Zonder voorbehoud kan dit niet worden beaamd, want niet alleen, dat zijn moeder van Luthersche herkomst was - niet te verwonderen bij een kleindochter van Christiaan Holst van ‘Copenhagen’ en Ulrica Appeltree van ‘Gottenburg’, die, blijkens het Puyeboek, den 27sten Juli 1781, voor het aangaan van een huwelijk, compareerden voor den magistraat van Amsterdam, - ook de Breens waren oorspronkelijk van de Augsburgsche confessie. Van hen vinden we de eerste aanwijzing in een acte van huwelijksintekening van 13 Mei 1746, onderteekend door Christian Brän van Oldenburg. Diens zoon Henderikus en zijn eveneens Christiaan geheeten kleinzoon zijn beiden in de Luthersche kerk gedoopt, de een in 1767, de ander in 1795. Zij echter, met wien Christiaan Jr. eens in het huwelijk zou treden, Henriette van Setten, is, in 1797, gedoopt in de Walenkerk. Weliswaar was ook haar vader Luthersch, maar haar moeder, Jeanne, dochter van zekeren Pierre Ogé, die in 1759 uit Sedan gekomen was, was Gereformeerd. Evenals in haar moeder's gezin was echter ook in het hare de invloed der vrouw overwegend; althans, haar zoon, Willem Christiaan Breen (geb. 1823), de vader van onzen Breen, was lid van de Waalsch-Hervormde kerk.

In zijn jonge jaren had hij met veel tegenspoed te kampen. Na eerst als cantillewerker het vak van vader en grootvader beoefend te hebben, die respectievelijk als goud- en zilversmid te boek staan, is hij gaan varen. Hoe lang hij op de groote wateren heeft rondgezwalkt, is niet bekend; wel, dat hij het tot eersten stuurman gebracht heeft; ook, dat, toen hij eens van een reis van eenige jaren terugkeerde, er een brief van zijn verloofde voor hem klaar lag, waarin deze, blijkbaar wachtersmoede, hem kort en goed afschreef. Hij besloot toen aan den wal te blijven, huwde in 1852 een ander meisje, Christina

Fransina Holst (geb. 1822) en vestigde zich met haar in een kruidenierswinkel op de Brouwersgracht. De winkel nam echter niet op, en hij moest omzien naar een ander middel van bestaan. Hij vond dit in den houthandel, waaraan hij dan nu ook verder trouw gebleven is. Hij werd, sinds 1872 op eigen naam en voor eigen rekening, commissionnair in gezaagde en ongezaagde houtwaren. Iedere week gaf hij een prijscourantje uit, dat hij aan de houthandelaars toezond. Zelf behoefde hij het niet te gebruiken, want hij had al de perceelen hout, die hij te verkoopen had, precies in zijn hoofd. Verwonderlijk sterk was zijn geheugen. Hij citeerde uit het hoofd met de bladzij er bij.

Zijn belangstelling was dus niet beperkt tot hout en nog eens hout. Integendeel, hij had veel smaak in theologie. Van dogmatiek wist hij heel wat af; daarnaast ook van kerkrecht. Zodoende kon hij een vooraanstaande positie innemen in den kring van de 'Vrienden der Waarheid'. Met dezen naam worden korthedshalve aangeduid de leden der 'Nederlandsche Vereeniging van Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk'. Zij wenschten, dat in de Kerk alleen zoodanige prediking zou worden toegelaten, als in overeenstemming was met haar belijdenis, en kwamen, in verband daarmee, op voor het herstel der presbyteriale kerkinrichting. Werkend voor de toekomst, verloren ze toch het heden niet uit het oog; waar ze maar konden, trachtten ze in het tekort aan rechtzinnige prediking te voorzien; zoo hielden ze, ter onderlinge stichting, gezelschappen, en zonden evangelisten uit.

Verscheidene jaren vóór - in 1863 - bovengenoemde Vereeniging werd opgericht, die over het heele land haar vertakkingen had, was er reeds zulk een kring in Amsterdam. Deze is met liefde geteekend in het boekje van Mej. Bressen, 'De Gedachtenis des Rechtvaardigen' (J.H. Kok, Kampen, 1910). In het middelpunt staat bij haar de aantrekkelijke figuur van Dibbetz, een oud-zeeofficier, die na een veelbewogen leven aan het hoofd was komen te staan van een 'Tehuis', waar de vrienden des Zondags na den morgendienst elkander konden vinden en waar ze dan, onder het genot van een kop koffie, nog eens napraatten over de gehoorde preeken of ook wel van gedachten wisselden over de uitlegging van een of anderen tekst. Naast Dibbetz noemt Mej. Bressen herhaaldelijk Bechtold en Breen. Ze gaan alle drie voor in gezelschappen en geven onderricht aan de evangelisten der Vereeniging. Breen was bovendien ook wel met de pen werkzaam. Van hem zijn twee brochures bekend, de eene uit 1867 over de uitvoering van Art. 23 van het Algemeen Kerkelijk Reglement (N. de Hoogh, Amsterdam), de andere uit 1886 over de onwettigheid der synodale organisatie van 1816 (B. van de Land, Amsterdam). Zijn naam komt ook gedurig voor in het Maandblad van de Evangelisten der reeds herhaaldelijk genoemde Vereeniging Hierin plaatste hij b.v. wel fragmenten van zeldzaam geworden

theologische geschriften uit de 17de en de 18de eeuw, of ook wel stukken, van belang met het oog op den strijd voor kerkherstel, zoo b.v. de Memorie van Bezwaren der Amsterdamsche Classis, in Maart 1816 bij koning Willem I ingediend, alsmede het namens Hem gegeven Antwoord, dat hij van niet weinig krasse noten voorzag. Zijn heftige aard komt hierin duidelijk uit. Ofschoon geen man van indrukwekkend uiterlijk - hij was, evenals zijn zoon, klein van stuk - kon hij toch geweldig opstuiven. Niet geheel zonder reden gaf men hem, die immers tot de Waalsche kerk behoorde, den bijnaam 'de wilde (of 'woeste') Waal'.

De actie van de Vrienden der Waarheid heeft haar bekroning gevonden in de Doleantie, die men dan ook niet te zeer, als zoo vaak gebeurt, voor moet stellen als het werk van één man. Toen Dr. Kuyper in 1870 in Amsterdam kwam, bestond daar sinds lang een groep van gelijkgezinden. Dezen hebben hem in den strijd, die nu volgde, en toen eindelijk de beslissing viel, trouw terzijde gestaan. Ook Breen. Was hij in 1886 lid van den kerkeeraad geweest, ook hij zou door de schorsing getroffen zijn. In het reeds genoemde Maandblad toch heeft hij daartegen met nadruk geprotesteerd. Na nog verscheiden jaren een van de banden der synodale organisatie ontslagen kerk als ouderling te hebben gediend, is hij in 1897, na een langdurig ziekbed, heengegaan.

Zoo uitvoerig als ik geweest ben over Breens vader, zoo kort kan ik zijn over zijn moeder. Het was een klein, vroom vrouwtje, vriendelijk, maar allerminst sentimenteel. Het zou een vergissing zijn te meenen, dat de jongen, die hun den 10^{den} November 1865 geboren werd en naar zijn grootvaders de namen Johannes en Christiaan ontving, als een verwend eenig kind opgevoed is.

Over zijn jeugd bezitten we - in een bespreking van het straks genoemde boekje van Mej. Bressen¹ - eenige mededeelingen van hem zelf. Aan de koffiekant op de Zondagochtendjes in het 'Tehuis' had hij nog een flauwe herinnering, gelijk ook aan het collectezakje, dat rondging, wanneer Dibbetz in de Blindeninrichting in de Warmoesstraat bijbellezing hield. Al vroeg namen zijn ouders hem dus mee naar de kerk of waar ze overigens hun stichting zochten; ook wel naar gezelschappen. Het spreekt van zelf, dat hij een Christelijke school bezocht; het was die van den Heer Hesta op de Lindengracht. Hier maakte hij al zulke goede opstellen, dat ze volgens den meester onmogelijk eigen werk konden zijn. Reeds vroeg had hij smaak in geschiedenis en Vader Breen deed zijn best daaraan te voldoen. Zelf was hij er ook wel eenigszins mee bekend. Waarschijnlijk heeft zijn voorliefde voor het kerkrecht hem er toe gebracht ook eenige studie van geschiedenis te maken; we vinden althans

¹ Filippus' Recensieboek, 3de jg., afl. 3.

in zijn eerste brochure naast verscheiden kerkenordeningen uit de 16de en de 17de eeuw ook Trigland's 'Kerckelijcke Geschiedenissen' vermeld. Maar hoe dit zij, op zijn achtste jaar was zijn zoon soms al verdiept in de stads- of de landshistorie van Jan Wagenaar.

De oude Breen, die zelf in zijn jonge jaren met zooveel moeilijkheden te kampen had gehad, wou dat zijn zoon, wanneer hij de maatschappij inging, beter onderlegd zou zijn dan hij. Hij zond hem derhalve naar de H.B.S.. In de jaren 1878-1883 heeft hij de 5-jarige afgeloopen aan de Keizersgracht. Hij kreeg hier vrienden, waaronder er waren voor het leven: C. André B. Bakker, die bij de Breens, wier gezinsleven zich door beslistheid van overtuiging kenmerkte, blijvende indrukken ontvangen zou, en C.F. Westermann, later Luthersch predikant, met wien Breen tot 1900 toe, toen hij in Amsterdam beroepen werd, een briefwisseling zou voeren, aan de lezing waarvan Schrijver dezes groote verplichting heeft. Hij heeft in zijn H.B.S.-jaren ook nog al omgegaan met Albert Verwey, te zamen met wien hij ter catechisatie ging bij Ds. Renier, den predikant, bij wien hij geloofsbelijdenis zou afleggen.

Een bekende figuur, die aan deze H.B.S. verbonden was, was Dr. W. Doorenbos. Breen heeft echter van hem weinig of geen les gehad. Hij kreeg Nederlandsch van een zekeren Boon, die de hekeldichten van Vondel behandelde op een wijze, die hem allerminst naar den zin was, waarom hij er dan ook tegen opkwam. Met wiskunde had hij moeite, teekenen kon hij in het geheel niet, maar geschiedenis was goed. Hier deed hij veel aan voor zich zelf; gaandeweg kreeg hij een aardige bibliotheek: Vader kocht voor hem op aucties.

Het had zeer wel kunnen zijn, dat deze de opleiding van zijn zoon voltooid geacht zou hebben, toen deze in 1883 eindexamen aflegde, wanneer niet eenige jaren tevoren de Vrije Universiteit opgericht was. Het is de vraag, of hij hem na de openbare H.B.S. aan de openbare universiteit zou hebben toevertrouwd. Hij heeft zich herhaaldelijk zóó uitgelaten, dat hij maar één vrees had, n.l. dat zijn zoon niet in zijn voetstappen wandelen zou. Hij had hem steeds in Calvinistischen geest opgevoed, maar zag wel in, dat, hoe ouder de jongen werd, hij des te minder in staat zou zijn hem leiding te geven. Maar het feit, dat er nu een Gereformeerde Hoogeschool bestond, zal - zoo meeneg we te mogen aannemen - bij zijn overwegingen zwaar gegolden hebben. Zelf had hij met zijn vrouw haar opening bijgewoond in het koor van de Nieuwe Kerk, nadat zij den avond tevoren met hun jongen onder het gehoor geweest waren van Ds. Hoedemaker, toen deze in diezelfde kerk een wijdingsrede hield.

Doch hoe dat zij, wanneer het H.B.S.-diploma behaald is, zien we Vader Breen bij Prof. Woltjer raad gaan inwinnen over de verdere studie van zijn zoon. Deze beval Dr. J. van Leeuwen

aan als den besten leeraar in de oude talen, die er in Amsterdam te vinden was. Tezamen met zijn vriend Westermann ging Breen nu bij Dr. Van Leeuwen les nemen. Deze werd echter spoedig in Leiden tot hoogleeraar benoemd. Voor de jongelui was dat minder erg, want hij was niet de meest geschikte om hen voor het examen klaar te maken. Dit ging zijn medewerker aan de bekende Grieksche grammatica, Mendes da Costa, beslist beter af. In 1885 deden beiden, als extranei, aan het openbaar gymnasium eindexamen.

Breen ging nu naar de Vrije Universiteit, toen nog een inrichting met slechts enkele professoren en zeer weinig studenten - in den cursus 1885/86 in het geheel 57, waarvan 47 theologen, 6 litteratoren en 4 juristen -, in den lande veracht en bespot. Wie geen zeer dringende motieven had, ging daar niet heen, te minder daar de graden geen civiel effect hadden. Een zeer gewone vraag, die aan de groenen gesteld werd, was dan ook: waarom komt ge aan de V.U.?

Breen kwam er alleen om des beginsels wil, want het vak zijner keuze kon hij er eigenlijk niet beoefenen. De studie in de letteren kwam er in hoofdzaak neer op studie van Latijn en Grieksch. Toch verloor hij de geschiedenis niet geheel uit het oog. Gelijk ook blijken kan uit het vasthouden - tot 1905 toe, toen de effectus civilis verleend werd - aan het ongesplitst doctoraat, huldigde Prof. Woltjer de idee van de eenheid der faculteit, en daaruit vloeide voort, dat er aan geschiedenis meer gedaan werd dan in de klassieke afdeling der faculteit aan de openbare universiteiten het geval was. Op het program voor het doctoraal examen stond een overzicht van de geheele Algemeene Geschiedenis en bestudeering van Bernheim's Lehrbuch der historischen Methode. Doch daar bleef het dan ook bij. Van het volgen van eenige colleges aan de Gemeentelijke Universiteit, wat Breen wel gewild heeft, was Prof. Woltjer geen voorstander, en van het onderwijs van den eenigen historicus, die er toen aan de V.U. was, Prof. Rutgers, heeft hij - zonderling genoeg - niet geprofiteerd, althans het voorwoord van zijn proefschrift geeft geen aanleiding dat te veronderstellen. Wel blijkt daaruit, dat hij nog een college over anti-revolutionnair staatsrecht gevolgd heeft bij Lohman en Kuypers colleges over Nederlandsche taal- en letterkunde. Wanneer Breen voor het eerst Kuyper hoort, over 'de kunst van spreken', is hij eenvoudig verrukt: het was 'heerlijk mooi'; 'dikwijls legde ik de pen maar neer, als overstelpt door de schoonheid van gedachte'.

Breen deed wel aan het corpsleven mee - hij is zelfs nog lid van den senaat geweest - maar zocht de gezelligheid toch vooral in den kring van zijn naaste vrienden. Tot dezen behoorde m.n. Chr. Hunningher, die al spoedig den letteren ontrouw werd en aan de Stadsuniversiteit theologie ging studeeren. Met hem, volgens Breen 'ethisch geboren', heeft hij heel wat over het

kerkelijk vraagstuk gedisputeerd, zonder dat dit echter aan de vriendschap eenige afbreuk deed.

De vrienden kwamen veel bij Breen aan huis, d.i. sinds 1887 niet meer op Korte Singel 4 (vroeger T.T. 543), waar hij ook geboren is, maar op het Haarlemmerplein. Daar had zijn vader, die gaandeweg in wat beteren doen was gekomen, een huis gekocht (nr. 17). Hij kreeg er als studeervertrek een 'echt oud-Amsterdamsche lage bovenkamer'. Een groote mate van vrijheid zal dezen student-Amsterdammer wel niet zijn toegemeten, maar het is de vraag, of hij er behoefte aan had. Er stond tegenover, dat hij in de ouderlijke woning liefderijke verzorging genoot, en daaraan kreeg hij wel behoefte. Zijn gezondheid ging meer en meer te wenschen overlaten. Misschien was aan de ontwikkeling van het lichaam te weinig aandacht geschonken. Wel wandelde hij veel, maar uit misplaatste zorg hadden zijn ouders beslist niet gewild, dat hij op de H.B.S. meedeed aan gymnastiek. Hij kreeg nu last van toevallen, ook wel buitenshuis. Hij werd er angstig en zenuwachtig van; op het laatst dorst hij niet meer uit te gaan. De toestand werd zóó erg, dat men - in 1891 - besloot hem een tijd lang naar buiten te zenden, naar Ermelo. Een maand of vier is hij hier wel geweest. In de vrije natuur, waar hij zonder vrees wandelen kon, is hij toen aardig opgeknapt.

Na zijn terugkomst wierp hij zich met alle macht op de studie. Het volgende voorjaar deed hij het doctoraal, 18 en 22 Maart 1892, met de bijvoeging *non sine laude*. Bij zijn candidaats, den 24sten December 1888, had hij *cum laude* gekregen. Dat het den tweeden keer iets minder goed was, laat zich begrijpen.

Van examenstudie ontslagen, kon hij zich nu aan het stellen van een proefschrift wijden. De keuze van de stof: 'Pieter Corneliszoon Hooft als schrijver der Nederlandsche Historiën' was uitermate gelukkig. Een humanistisch geschiedschrijver te behandelen, is eer het werk van een classicus dan van een Neerlandicus; daar kwam bij, dat hij van jongs af voor onze geschiedenis gedurende den tachtigjarigen oorlog een bijzondere belangstelling had. Hij heeft zijn onderwerp breed opgevat en geen moeite ontzien om aan de eischen, die het stelde, te voldoen. Natuurlijk heeft hij geen zelfstandige studie gemaakt van de humanistische geschiedschrijving in het algemeen, doch wel kennis genomen van wat toentertijd daarover bekend was. Zoo volgt hij Voigt, wanneer deze zegt, dat de humanisten, met uitzondering van Flavio Biondo, de middeleeuwen verwaarloosd hebben - een meening, waartegen later Fueter terecht opkomen zou¹ - maar Breen merkt hierbij toch op, dat het te dezen in Duitschland beter gesteld was; dit op grond van Wegele, wiens werk hij dus ook geraadpleegd had.

De behandeling mocht nog al de goedkeuring van den promotor,

1 Geschichte der neueren Historiographie, p. 15-16.

Prof. Woltjer, wegdragen, die anders niet spoedig tevreden was. De promotie, waartegen Breen, met het oog op zijn gestel, zeer had opgezien, verliep gelukkig goed. Opponenten waren Fischer, de eenige, die vóór hem in de faculteit was gepromoveerd, en de professoren Kuyper en De Hartog. Ter eere van den dag begon Kuyper zijn betoog in Hooftiaanschen stijl. Den jongen doctor werd de graad *magna cum laude* toegekend.

Tot verwondering van den bescheiden Breen, viel het proefschrift een goede ontvangst te beurt, en dat niet alleen in den eigen kring, ook van de zijde van geleerden als Blok en Te Winkel. De laatste wijdde er in de *Spectator* een breede bespreking aan, waarin hij het noemde 'een degelijk werk, getuigend van veel werkkraft en veel scherpzinnigheid van die soort, die zonder groote zorgvuldigheid en nauwgezetheid zich niet kan ontwikkelen, maar daarom nog niet altijd het deel is van hem, wien het aan zorgvuldigheid en nauwkeurigheid niet mangelt'. Te Winkel's critiek was in menig opzicht gerechtvaardigd. Toch wil het mij voorkomen, dat soms het gelijk eer was aan de zijde van Breen, zoo in zake de kwestie, waarom Hooft toch Tacitus tot model genomen heeft. Te Winkel wil hier volstaan met de opmerking van Brandt, dat beider 'aardt wonderlijk overeenquam', terwijl Breen denkt aan invloed van Lipsius en De Groot. Uit het zooeven aangehaalde werk van Fueter blijkt, dat, nadat eerst Livius geruimen tijd het model geweest is der humanistische geschiedschrijvers, sinds het midden der 16de eeuw Tacitus meer en meer nagevolgd wordt. Evenals Te Winkel prees ook Dr. Doorenbos - deze in een particulier schrijven - Breens gematigdheid. Deze begreep haast niet, hoe het mogelijk was; hij had toch heusch zijn overtuiging niet verborgen.

Dat had hij zeker niet. Men kan zeggen, dat in het proefschrift al de heele Breen te vinden is, niet zoozeer nog de onderzoeker van de geschiedenis van Amsterdam, al is dan ook de hoofdpersoon een Amsterdammer, wel de tegenstander van de remonstrantsch-liberale traditie in onze geschiedschrijving, wel de kenner van onze 16de- en 17de-eeuwsche geschiedenis in den ruimsten zin van het woord, die van staat, kerk, godsdienst, letterkunde enz., wel de beoefenaar van de geschiedenis onzer geschiedschrijving. Vermelden we ten slotte nog, dat het Dr. H.C.A. Muller gediend heeft tot model voor een soortgelijk werk over De Groot's 'Annales et Historiae'.

Breen was nu gepromoveerd en wel, en onder de hand acht en twintig jaar, maar hij had nog steeds geen betrekking. In het begin van 1891 was hij voor korten tijd, hoogstens twee weken, ingevallen voor zijn vriend Fischer, die leegaar was aan het Gereformeerd Gymnasium, maar toen men niet lang daarna daar een nieuwen leeraar voor de oude talen noodig had, ging men hem voorbij. Blijkbaar had hij niet bijzonder voldaan. Het

ontbrak hem aan de noodige vrijmoedigheid. Ook kon hij zich niet voldoende verstaanbaar maken; hij had n.l. een spraakgebrek, dat later een heel eind heen verholpen is, maar hem toch altijd eenigszins is blijven hinderen.

Ofschoon niet geheel zonder inkomsten - hij gaf veel privaatles -, zoo wou hij toch graag een gevestigde positie hebben en dan zoo mogelijk een eigen gezin vormen, verlangens, die niet zoo spoedig zouden worden vervuld. Breen moest geduld leeren oefenen. Had hij in zijn studententijd reeds met ernstigen tegenspoed te kampen gehad, ook in de eerste jaren daarna heeft hij het buitengewoon moeilijk gehad. Thuis was de toestand zeer droevig: zijn vader werd in den loop van 1895 door een beroerte getroffen, waarvan hij zich in de twee jaar, die hij nog te leven had, niet meer herstellen zou. Daar kwam bij, dat hij zelf volstrekt nog niet hersteld was. Het verblijf te Ermelo had geen definitieve beterschap ten gevolge gehad. Ook daarna heeft hij nog jaren lang gekuurd en gedokterd. Zijn geheugen heeft er gelukkig niet onder geleden, maar dat hij vaak buien van zwaarmoedigheid had, laat zich begrijpen. 'Zal die verschrikkelijke angst dan nooit verdwijnen? Ik ben als een gevangene. Welke bedoeling heeft God toch niet deze bezoeking?' 'Deug ik nergens voor? Waarom word ik bij alles gepasseerd?' Dergelijke uitlatingen komen in zijn brieven gedurig voor, maar Breen zou Breen niet geweest zijn, zoo er niet telkens op volgde, dat Gods weg de beste is en wij te gelooven hebben, dat Hij ons leidt en ons brengt, waar we wezen moeten.

Met een betrekking wou het maar niet vloten. Er is een aanwijzing, al uit 1891, dat hij wel graag archivaris worden wou, maar de weg naar dat doel was niet met rozen geplaveid. Prof. Blok, die zich zeer voor hem interesseerde, had er een goeden kijk op; 'koester' - zoo zei hij hem - 'toch vooral geen hoge verwachtingen; weinig betrekkingen, geen groot salaris, verscheidene competitores'. Breen solliciteerde links en rechts, maar hij kon maar niet aan den slag komen. Toch zocht hij in verschillende richtingen. Toen hij in het voorjaar van '95 Prof. Woltjer eens een van zijn teleurstellingen kwam mededeelen, was kort te voren Prof. De Hartog gestorven¹. Breen opperde nu het denkbeeld, dat men hem als lector de drie uur Latijn opdragen zou, die deze aan de propaedeutici gegeven had, maar dat viel allerminst in goede aarde. Voor die colleges, zoo antwoordde Prof. Woltjer, was een Latinist noodig, geen historicus. Hij zou er zijn toekomst maar mee bederven. Zoodra er een lector in de geschiedenis benoemd werd, dan ... Hij moest maar studeeren en een handboek schrijven.

1 In het Biographisch Woordenboek, VI, 714, wordt te onrechte 1896 als zijn sterfjaar vermeld.

We raken hier aan een teer punt, Breens hoop opgenomen te worden in den kring van de docenten der Vrije Universiteit. Wie zich zijn jubileum herinnert, weet, hoe daarop toen van meer dan één zijde gezinspeeld is. Wat daarvan te zeggen? Zooveel is zeker, dat, zoo Prof. Woltjer het gewild had, Breen wel aan de V.U. benoemd zou zijn. Blijkbaar had hij toen dienaangaande nog geen vaste beslissing genomen en stelde hij deze afhankelijk van het schrijven, door Breen, van een werk van algemeenen aard. Daar is echter nooit van gekomen. Wel heeft Breen na zijn proefschrift, gelijk uit achterstaande lijst kan blijken, nog heel wat geschreven, tientallen artikelen, waaronder verscheidene van grooten omvang, maar geen boek. Er kwam nog bij, dat Prof. Woltjer in Breen geen docent zag, en het is de vraag, of hij daarin ongelijk had; Breen sprak niet gemakkelijk. Misschien dat de roep over zijn slechte gezondheid hem ook geen goed heeft gedaan.

Maar al was het dan niet dat wat hij wenschte, toch is hem uit Prof. De Hartog's nalatenschap nog wel iets ten deel gevallen: hij werd in 1896 tot bibliothecaris benoemd¹. Om zijn groote boekenkennis was hij daarvoor in den kring der Vrije Universiteit de aangewezen man. Hij is het tot zijn dood gebleven.

Intusschen was hij al geruimen tijd volontair op het Gemeentearchief. Hij had daar, toen hij nog voor zijn proefschrift zat, herhaaldelijk gewerkt. 'Hooft' - zoo zou Mr. Veder later te recht zeggen - 'heeft Breen naar het Archief gebracht'. Hij meende, toen het met het krijgen van een betrekking niet dadelijk vloten wou, goed te doen met geregelde bezigheid te zoeken. Den 20sten November 1894 hebben B. en W. hem als volontair toegelaten. Ruim twee jaar later (7 Januari 1897) is hij aangesteld tot tijdelijk ambtenaar. Weer een jaar later, toen hij kans scheen te maken voor de functie van onderdirecteur van 's Rijks Prentenkabinet, is hij, den 21sten Februari 1898, op krachtigen aandrang van Mr. Veder, door B. en W. benoemd tot commies met den titel van adjunct-archivaris.

Er is over deze toevoeging in den Raad vooraf nog wat te doen geweest; meer echter toen en later op het archief zelf. Er waren er, die zich gepasseerd achtten. Er verscheen zelfs een stukje over in *Asmodée*, waarin Breen 'een jongmensch' genoemd werd, 'die slechts een blauwen Maandag aan het archief geplaatst is'. Hoe onaangenaam dit voor hem was, hij liet er zich niet door ontmoedigen; rustig ging hij zijn gang.

In de drie jaren, voordat hij definitief aan het Archief verbonden werd, had hij nog al veel met den Archivaris, Mr. Veder, samengewerkt; ze hebben toen een massa losse stukken van de

1 Men zie hierover zijn eigen mededeelingen in het Jaarboek der V.U. 1926, p. 82-83.

voormalige thesaurie in orde gebracht en de verspreide binnen en buitenlandsche missiven, aan de stadsregeering gericht, tot een verzameling geformeerd. Sinds zijn benoeming tot adjunct schijnt Breen geheel zelfstandig gewerkt te hebben. Van hetgeen hij verricht heeft, worde hier vermeld een kaartenklapper van de namen, die voorkomen in de boedelpapieren van de Weeskamer, een lijst van de namen in de protocollen van 200 à 300 deelen van het uit 3000 deelen bestaande notarieel archief, een inventaris op het archief-Brants; verder heeft hij ook de verzameling-Hartkamp voortgezet, voor welke aankoop door de Gemeente hij zich niet weinig moeite gegeven heeft.

Ongetwijfeld zouden er meer rechtstreeksche vruchten van zijn werkzaamheid te vermelden vallen, zoo hij niet steeds een groot deel van zijn tijd had moeten besteden aan den inlichtingendienst. Breen werd al spoedig de immer hulpvaardige bemiddelaar tusschen het archief en de bezoekers. Het was merkwaardig, hoe goed hij het archief kende. Zijn medewerkers vroegen zich wel eens af, hoe het mogelijk was, dat 'die oude grootmemorialen, die handvesten, die keurboeken, die vroedschapsresolutiën al zoo spoedig in den jongen doctor een vriend schenen te herkennen als wellicht nimmer te voren'. Het ontging hun niet, 'met hoe groote welwillendheid die oude registers hun bladen telkens voor hem als het ware deden openvallen ter gezochter plaats'. Breen had een buitengewoon flair om te vinden wat hij zocht. Dat de factor van het geluk hierbij een rol speelde, valt niet te ontkennen, maar het is de vraag, of de goede uitkomst niet voor een nog grooter deel op rekening gesteld moet worden van het ijzersterk geheugen, dat hij van zijn vader had geërfd, en de uitgebreide kennis van Amsterdam's verleden, waarvan de grondslagen reeds in zijn jeugd waren gelegd. En zijn kennis en flair wendde hij gaarne ten dienste van de bezoekers aan. 'Wanneer zij' - zoo schreef mij een hunner - 'wel eens, ten einde raad, bij hem kwamen, was hij gewoon het geheele geval zwijgend aan te hooren, tot het relaas uitliep op een dood spoor en op de aarzelende vraag, hoe nu verder te komen. In schijnbare gelatenheid had hij alles vernomen, maar met zijn helderen geest toch den geheelen loop van het onderzoek gevolgd, want altijd verraste hij den vrager met de aanwijzing van een voor hem nieuwe, onvermoede bron. Dikwijls gebeurde het, dat hij zelf, zich even verwijderend, met een register of een document terugkeerde en zijn bezoeker een feit voorlegde, waardoor het onderzoek weder op gang of zelfs ten einde was gebracht'. Geen moeite was hem ooit te veel, ja niet zelden deed hij meer dan redelijkerwijze van hem verwacht mocht worden; een antwoord op een vraag groeide soms zelfs tot een opstel uit. Al heeft ook hij wel eens stank voor dank gekregen, over het geheel waren de bezoekers hem zeer erkentelijk. Met onmiskenbare duidelijkheid is dat m.n. den 20sten November 1919 gebleken, toen

het vijf en twintig jaar geleden was, dat hij aan het archief gekomen was. Hem is toen, op initiatief van J.W. Enschedé, een waardige hulding bereid, die hem een verkwikking is geweest op zijn levenspad.

Hij heeft ze te meer gewaardeerd, daar hij het op het archief niet gemakkelijk had. Dat medewerkers zich, naar we zagen, door zijn benoeming gepasseerd achtten, was nog het ergste niet. Erger was, dat zijn chef, Mr. Veder, zoo onevenwichtig was. Misschien was hij wel het allerlastigst voor zich zelf, maar, hoezeer hij hem ook waardeerde en hoeveel hij ook voor hem gedaan heeft, hij was ook niet zelden zeer lastig voor Breen. Ofschoon hij wist, hoeveel Breen met Dr. Kuyper ophad, kon hij toch niet nalaten even bij hem in te loopen en dan eens flink op Kuyper te schelden. Vijf minuten later was hij het zelf glad vergeten, maar Breen, die, in plaats van hem te laten praten, er tegen inging, raakte het den heelen dag niet kwijt. Het kwam ook herhaaldelijk voor, dat Veder bezoekers naar Breen verwees, maar, als dezen zich later rechtstreeks tot Breen wendden, gepiqueerd was.

Ofschoon we ons nu niet moeten voorstellen, dat de verhouding over het geheel genomen onaangenaam was, zoo is het toch de vraag, of iemand anders zulk een lijdzaamheid bezeten zou hebben, als Breen aan den dag heeft gelegd. Zij wekte de verbazing van wie geregeld op het archief kwamen, en er waren onder hen, die, ofschoon allermint ééns geestes met Breen, toch de gevolgtrekking maakten, dat hij stellig in zijn geloof de kracht moest vinden om het bij Veder uit te houden niet alleen, maar ook zijn opgewektheid te bewaren. Het was voor Breen ook niet prettig, dat Veder al vroeg - in 1913 - van heengaan sprak, en toch maar aanbleef, tot 1922 toe.

Toen eerst, op den leeftijd van 56 jaar, is Breen aan het hoofd van het archief komen te staan. Hij heeft zich in de nog geen vijf jaar van zijn archivarisschap doen kennen als een humaan chef, die het met zijn ondergeschikten, al begrepen die dat ook niet altijd, toch goed voor had. Hij is zich toen ook gaan bewegen in den kring zijner ambtgenooten, wat hij vroeger, omdat Veder het ook niet deed, nooit had kunnen doen. In dezen kring heeft hij wel waardeering gevonden, maar het is de vraag, of hij er geheel juist beoordeeld is.

Niet althans, naar het mij voorkomt, op de Jaarvergadering der Vereeniging van Archivarissen, den 1sten Octoctor 1927 te Delft gehouden. De Voorzitter, Prof. Fruin, heeft toen o.m. het volgende gezegd: 'Breen is te lang adjunct-archivaris, te kort archivaris geweest .... Als archiefambtenaar was hij verplicht den weg te bewandelen, hem door zijn chef aangewezen; wilde hij zijn eigen weg volgen, dan moest hij buiten het archiefwezen gaan. Dat heeft hij dan ook gedaan, en de jaarboeken van Amstelodamum kunnen getuigen met welk succes .... En toen

hij eindelijk als archivaris was opgevolgd, was hij te oud geworden om het archief in nieuwe banen te leiden'¹.

Natuurlijk kan ik mij met de eerste opmerking zeer wel vereenigen. Wie zou niet betreuren, dat Breen geen vijftien jaar eerder archivaris geworden is? Maar het lijkt me minder juist te zeggen, dat hij in 1922 te oud was om nieuwe wegen in te slaan. Uit het vervolg blijkt duidelijk, wat Prof. Fruin daarmee bedoelde; niets anders dan het met-kracht-ter-hand-nemen van de inventarisatie. Dat Breen hier niet meer aan gedaan heeft, lag naar mijn bescheiden meening niet aan den leeftijd, waarop hij archivaris geworden is, maar aan andere oorzaken. Om te beginnen hieraan, dat er eenerzijds aan het archief een hopeloos groote achterstand was, en anderzijds een schromelijk tekort aan geschoolde werkkrachten. Breen heeft er zich hartelijk in verheugd, dat, in zijn laatste jaren, Mr. Oldewelt zich met kracht op het inventariseeren toegede. 'Het lijkt hier wel een boterwinkel' - zoo liet hij zich eens uit - 'waar de eene klant den anderen verdringt, maar nu worden mij voor de eerste maal allerlei dingen uit de handen genomen, waarvoor ik nooit tijd heb kunnen vinden, maar die toch broodnoodig zijn'.

Gebrek aan tijd, gebrek aan werkkrachten. Zeker, maar hiernaast moet ook nog een andere oorzaak genoemd worden. Het is, dunkt mij, onmiskenbaar, dat Breens persoonlijke neigingen nu eenmaal meer dan naar inventarisatie uitgingen naar den historischen kant van zijn ambt. Hij hield zich ook niet altijd aan de regels, die tegenwoordig voor archieftechniek gelden. Voor hem stond het nut van den gebruiker op den voorgrond. Vandaar dat hij zooveel werk maakte van de bibliotheek: 'een zoo volledig mogelijke boekerij over de stad en haar geschiedenis naast het eigenlijke archief, doch onder beheer van den archivaris, was het ideaal, waarnaar hij streefde'; en zoo groote belangstelling toonde in den atlas van Amsterdam. Hij kende het archief zóó door en door, dat hij zoodoende het gebrek aan inventarissen tot op zekere hoogte verhielp. Meer dan van het samenstellen hiervan hield hij van snuffelen, het meest voor anderen, soms ook voor zich zelf. Want hij was niet alleen bewaarder, doch ook gebruiker der archiefschatten. Toen Prof. Fruin zei, dat hij, zoo hij zijn eigen weg wilde volgen, buiten het archiefwezen moest gaan, en de jaarboeken van Amstelodamum getuigen liet van het succes, waarmee hij dit deed, maakte hij een tegenstelling, die voor Breens bewustzijn niet bestond. Breen kan als historicus niet los gedacht worden van zijn werkzaamheid op het archief. Teekenend is, dat hij kort vóór zijn dood nog het plan gevormd heeft de correspondentie van de dagvaart uit te geven. Het wil mij dan ook voorkomen, dat, ware hij vroeger archivaris

¹ Nederl. Archievenblad, 35ste jg., p. 8.

geworden, de inventarisatie van het Amsterdamsche Archief er, althans rechtstreeks, weinig baat bij gevonden zou hebben.

Onwillekeurig zijn we al komen te spreken over Breen als historicus. Ook na zijn proefschrift heeft hij zich nog wel eens bezig gehouden met de geschiedenis onzer geschiedschrijving, een terrein, waarop zich vóór hem slechts zeer weinigen bewogen hebben en waarop hij zulk een uitnemend leidsman was. Ten bewijze hiervan zou kunnen dienen zijn artikel over 'Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw', geschreven voor het mede door hem in 1920 opgerichte Gezelschap van Christelijke historici. Het is een geluk te achten, dat er een aanleiding geweest is om hem tot het schrijven van deze studie te brengen. Immers, zou wel ooit iemand met die volksboeken, waaruit onze vaders in de dagen der Republiek hun kennis putten over onzen worstelstrijd tegen Spanje, zóó vertrouwd geweest zijn als Breen?

Ook onze geschiedenis zelve was voorwerp van zijn onderzoek. Vurig Oranjeman als hij was, heeft hij zich vooral met figuren uit ons vorstenhuis bezig gehouden, wel vaak in verband met de geschiedenis van Amsterdam, doch niet altijd. Zoo is er van zijn hand een lezenswaardig boekje in populairen toon over de Nassau's in de Nederlanden vóór Willem van Oranje.

Maar vooral heeft hij de geschiedenis van Amsterdam beoefend. Het terrein was beperkt, maar hier was hij dan ook volkomen thuis. Een samenvatting van het geheel heeft hij, een zeer vluchtige schets daargelaten¹, niet gegeven; wel leeft hij in alle eeuwen gewerkt en op elk terrein. Niet het minst op dat van de topographische geschiedenis: men denke slechts aan zijn uitvoerige geschiedenis van den Dam, zijn vele beschrijvingen van merkwaardige gebouwen, zijn zeer omvangrijke lijst van gangen; en op dat van de staatkundige: ten bewijze diene de trits van studiën, geschreven naar aanleiding van de herdenking van het herstel onzer onafhankelijkheid, over de Regeering van Amsterdam gedurende den Franschen tijd, de Omwenteling te Amsterdam in haren voortgang en hare bekroning, en Amsterdam, 1813-1913. Daarnaast betrad hij ook het terrein van de economische en de sociale geschiedenis, van de kerkgeschiedenis, en, een enkel maal, van die van litteratuur en kunst.

Bovendien heeft hij over tal van Amsterdammers geschreven, Laurens Jacobsz. Reael, Jacob van Heemskerk e.a. Ook de ongeveer honderd artikelen van zijn hand in het Biographisch Woordenboek zijn aan Amsterdammers gewijd, gelijk ook de beide levensberichten, waarmede hij de Maatschappij van Letterkunde aan zich verplicht heeft, het eene over zijn tijdgenoot Hartkamp, het andere - men zoekt het tevergeefs in haar

¹ Programma van den 26sten Bondsdag der Geref. Jongelingsverenigingen (1914).

Levensberichten, maar het betreft nog wel een van haar oprichters - over Zacharias Henric Alewijn.

Breen heeft ook aanspraak op den dank van allen, die in de geschiedenis van Amsterdam belang stellen om de uitgave van de Rechtsbronnen dezer stad. Het is zeer te betreuren, dat hij die bij het jaar 1512 heeft laten steken. Men heeft de schuld hiervan wel gezocht bij Mr. Veder, maar al is het ook zoo, dat deze het Mr. S. Muller Fz. nooit vergeven heeft, dat hij niet hem daarvoor aangezocht had, zoo was hij toch een man van te weinig vaste lijn dan dat hij Breen de voortzetting onmogelijk gemaakt zou hebben. Het is de vraag, of Breen, die, in verband met zijn betrekkingen tot 'Amstelodamum' zich als van zelf allerlei ander werk toegewezen zag, daar later nog wel den rechten lust in had.

Maar ook zonder dat vervolg is de schriftelijke nalatenschap van Breen omvangrijk genoeg. Er behooren verscheiden studiën toe, waar hij stellig heel wat werk aan heeft gehad; daarnaast is er ook veel kleingoed, boekbesprekingen en kleine artikelen - deze vaak ter herdenking van min of meer gewichtige gebeurtenissen - in het Maandblad van Amstelodamum, de 'Groene Amsterdammer', de Reformatie, Op den Uitzicht enz.

Hieronder is vrij wat, dat niet in de eerste plaats voor vakgenooten, doch voor een grooter publiek bestemd is. Breen toch beschikte over een vlotte pen. Het was hem gegeven in een klein bestek honderden, ja duizenden feiten op duidelijke en overzichtelijke wijze samen te vatten; eens heeft hij in één bladzijde het ontstaan en de uitbreiding van Amsterdam beschreven¹. Het lag echter niet in zijn aard de resultaten van zijn onderzoek op journalistieke manier aan te kleeden. Hij streefde naar volledigheid, soms bepaald te erg - hij is wel eens te uitvoerig in het mededeelen van bijzonderheden over personen, die op eenigerlei wijze tot den hoofdpersoon in betrekking staan, zoo b.v. over hen, die behooren tot Jan van der Heyden's familie - en wanneer hij bij gebrek aan gegevens een onderdeel niet geheel tot helderheid kon brengen, kwam hij er rond voor uit.

Nauwgezet en eerlijk historicus als hij was, heeft hij nooit zwart wit genoemd. Hij heeft, in zijn voordracht over de Geloofsovertuiging van Willem van Oranje, wat hij tegen den Prins had heusch niet verzwegen, al was dat ook, blijkens de Standaard van 11 Juli 1924, een anti-revolutionnairen broeder niet naar den zin.

Diens klacht bevreemdt te meer, daar Breen heusch niet gewoon was zijn levensbeschouwing weg te doezelen. Zij komt in zijn geschriften op tal van plaatsen uit, te veel om op te noemen. Soms daarin, dat hij gegevens vermeldt, die men elders

¹ Programma van den 38sten Bondsdag der Geref. Jongelingsverenigingen (1926).

niet licht vinden zal, zoo b.v. den tekst van het gebed, door de repraesentanten van het volk van Amsterdam den 20sten Juni 1795 vastgesteld om er hun vergaderingen mee te beginnen¹, en dat aldaar Burgemeester Fock de eerste was, die vergunning verleend heeft voor het houden van tooneelvoorstellingen op Zondagavond², - gegevens, die hun waarde hebben voor wie zou willen nagaan de geleidelijke saecularisatie van ons publieke leven.

Een enkele maal komt Breen met zijn opvattingen voor den dag daar, waar men dat misschien niet verwachten zou. Zoo spreekt hij in zijn beoordeeling van het proefschrift van Dr. H.J. Smit de meening uit, dat deze duidelijk stelling had moeten nemen tegen het historisch materialisme³. Toch kan men zeer wel over economische geschiedenis schrijven zonder daarvan een aanhanger te zijn. Tegen de toepassing van die levensbeschouwing op de economische en sociale geschiedenis van Amsterdam is hij te velde getrokken in zijn bespreking⁴ van het proefschrift van Dr. W. van Ravesteyn, tegen wien hij dan zelfs de libertijnen in bescherming neemt. Met dezen had Breen anders weinig op. De Witt's achteruitzetting van het Huis van Oranje heeft hij eens anti-nationaal genoemd⁵, terwijl hij daarentegen groote sympathie heeft voor Prins Maurits, wien hij dankbaar is voor de redding van de vrijheid der Kerk en wien hij nog dankbaarder zou zijn, zoo hij de gelegenheid tot verbetering der stoeve staatsmachine niet had verzuimd⁶. We leeren Breen hier opnieuw kennen als tegenstander van de remonstrantsch-liberale traditie in onze geschiedschrijving, waarvan hij met genoeg constateert, dat ze, dank zij Fruin en Groen, al meer en meer terrein verliest. 'Tandem bona causa triumphat!' roept hij uit bij het verschijnen van W.P.C. Knuttel's boekje 'Kerk en Burgerlijke Overheid', waarin 'openlijk erkend wordt, dat de libertijnsche regenten de Kerk voortdurend hebben belemmerd en verdrukt'⁷.

Ook met de denkbeelden der Fransche Revolutie is Breen volstrekt niet ingenomen. Het is niet zonder ironie - een wapen, waarvan hij zich meer bedient - dat hij bij de mededeeling van het herdoopen van den Dam tot Place Napoleon, de opmerking plaatst: 'Enkele heethoofden hadden in 1795 willen spreken van het Revolutieplein; nu konden ze de consequentie van hun beginsel ervaren'⁸.

1 Jb. Amstelod. XII, 32-33.

2 Mbl. Amstelod. II, 28.

3 De Amsterdammer, 12 Dec. 1915.

4 De Amsterdammer, 27 Mei 1906.

5 Ib., 7 Febr. 1915.

6 Inleiding Correspondentie Prins Maurits en R. Pauw; Jubileumnummer Standaard, 6 Sept. 1923.

7 Filippus' Recensieboede, 3de jg., 3de afl.

8 Jb. Amstelod. VII, 170.

Dat hij zijn eigen kijk op de geschiedenis had, stond echter samenwerking met andersdenkenden, die in het verleden van land of stad belang stelden, niet in den weg. Breen was lid van het Amsterdamsch historisch gezelschap, en, wat meer zegt, jaren lang *de* groote werkende kracht van 'Amstelodamum', van wien ook zoo goed als steeds het initiatief uitging voor wat de Vereeniging op touw zette, zoo b.v. voor de Historische Tentoonstelling in 1925, welke zoo'n groot succes geworden is. Breen heeft van meet af in de werkzaamheden een belangrijk aandeel genomen; al dadelijk bij de oprichting, in 1900, werd hij lid van het bestuur, in 1905 penningmeester, in 1907 secretaris, een functie, die hij tot aan zijn dood, nagenoeg twintig jaar, bekleeden zou. Het was ten volle verdiend, dat hij bij het 25-jarig bestaan tot eere lid werd benoemd. Hem viel toen tevens de eer te beurt officier te worden in de orde van Oranje-Nassau.

Voor al door 'Amstelodamum' heeft hij veel kunnen doen ter vermeerdering van de kennis omtrent Amsterdam in verleden en heden. Want ook het heden had zijn belangstelling. Had hij eens een vrijen Zaterdagmiddag, dan wandelde hij, om bij te blijven, een der nieuwe gedeelten door.

Breen *payait de sa personne*, ook in den kring zijner geestverwanten. Wanneer de dagtaak op het archief was afgelopen, volgde nog een avond, in den regel gewijd aan de belangen van het Koninkrijk Gods. Zoo heeft hij de Gereformeerde Kerk van Amsterdam in meer dan één ambt gediend. Een tiental jaren was hij diaken, een diaken met een warm hart voor de armen. Daarop werd hij, in 1908, ouderling, toen, naar we nog zien zullen, slechts voor kort, maar hij werd het later opnieuw. Hij heeft wel eens verzocht hem te ontheffen, maar, als men hem dan niet los wou laten, liet hij zich toch weer vinden. Iedere week waren hier eenige avonden mee gemoeid, dat hij vergaderen moest of - wat hem het liefst was - op huisbezoek ging. Hij heeft ook jaren lang deel uitgemaakt van de Commissie van Beheer.

Het Christelijk onderwijs heeft hij gediend als secretaris der Vereeniging voor Lager Onderwijs op Gereformeerden grondslag. In deze functie heeft hij vier en twintig jaar lang (1898-1922) heel wat administratief werk verricht. Het wil mij echter voorkomen, dat hier zomin als in den kerkeraad zulk een sterke invloed van hem uitgegaan is, als in 'Amstelodamum'. Dat zal wel voor een deel daaraan toe te schrijven zijn, dat Ds. Van Schelven, voor wien hij een bijzondere vereering had, en in den kerkeraad en in de Schoolvereeniging een krachtige leiding gaf.

Dat deze wederkeerig op Breen gesteld was, bleek in 1918, toen Mr. S. de Vries aftrad als secretaris van het College van Curatoren der Vrije Universiteit. Er werd nu voorgesteld in zijn plaats iemand te benoemen, die geen lid van het college zou zijn. Eerst had Ds. Van Schelven er weinig ooren naar, maar toen

de naam Breen genoemd werd, wist hij zijn bezwaren te overwinnen.

Heeft hij deze functie in den lateren tijd van zijn leven bekleed, in zijn jonge jaren heeft hij ook nog actief deel genomen aan het politieke leven. Voor het eerst, meenen we, bij de reorganisatie van de kiesvereniging 'Nederland en Oranje' in 1896 en '97, toen er, nadat ingevolge de wet-Van Houten de stad in negen districten gesplitst was, in plaats van één anti-revolutionnaire kiesvereniging voor heel Amsterdam, één kwam in elk district. Breen werd toen in VIII penningmeester en kreeg voor VIII zitting in het Bondsbestuur; later is hij in hetzelfde district nog secretaris geweest, in elk geval tot in 1901.

Secretaris was hij ook in deze zelfde jaren van het Christelijk Nationaal Boerencomité, waarvoor hij zich ook veel moeite heeft gegeven. Een van zijn medebestuurders was de Heer J.C. Weisz, wiens dochter Anna Diderica (geboren 1880) in 1903 zijn vrouw zou worden.

Naar we vroeger gezien hebben, leefde sinds lang bij Breen de begeerte om, wanneer hij eenmaal een vaste positie had, ook een eigen gezin te vormen. Het heeft echter, nadat die wensch vervuld was, nog vijf jaar geduurd, eer hij tot een huwelijk kwam. Hij betrok nu een woning op de Prinsengracht (nr. 25), vanwaar hij zes jaar later naar de Keizersgracht (nr. 18) verhuisde. Zijn vrouw was toen al geruimen tijd lijdende aan de ongeneeslijke kwaal, die haar in 1910 ten grave zou sleepen. Tot overmaat van ramp stierf een maand later zijn hoogbejaarde moeder, aan wie hij bijzonder gehecht was. Had Breen aan het graf van zijn vrouw nog kunnen spreken, nu vond hij geen woorden meer. Er volgde thans opnieuw een tijd van ontzaglijk veel verdriet. Hij trok zich zooveel mogelijk uit de samenleving terug. Hij wou ook niet langer ouderling zijn: hoe kon hij anderen troosten, nu hij zelf troost noodig had? Hij vond zijn troost ten slotte daarin, dat God het gedaan had.

Niettemin was het een droeve tijd, een 'naere nacht van benaude drie jaeren', als bij Hooft. Er kwam een eind aan, toen hij in 1913 hertrouwde met Mej. Elisabeth Neyens (geboren 1877), met wie hij eveneens een gelukkig leven heeft geleid. In het voorjaar van 1926 hebben ze onder zeer opgewekte omstandigheden hun koperen bruiloft gevierd. Breen was nu sinds eenige jaren archivaris, wat hij tot zijn zeventigste jaar hoopte te blijven; dan was het hem pas gelukt in de onmiddellijke nabijheid van het archief een woning te vinden. Hij heeft deze in Mei 1926 betrokken, helaas! slechts voor kort. Terwijl hij op Oudejaarsdag nog gewerkt had aan een artikelenreeks over den zoo hoog door hem vereerden Voetius, openbaarde zich in de eerste dagen van 1927 een kwaal, die weldra van ernstigen aard bleek te zijn. Hij werd naar de Gereformeerde Ziekenverpleging vervoerd, waar hij den 7^{den} Maart overleden is. Hij liet geen kinderen na.

Vier dagen later is zijn stoffelijk overschot op de Nieuwe Oosterbegraafplaats ter aarde besteld. Daar bevonden zich zoowel vertegenwoordigers der historische wetenschap als ook een breede schare van ‘kleine luyden’, bevolkingskringen, die elkander anders weinig ontmoeten, maar hierin overeenkwamen, dat beide hem tot de hunnen rekenden, den bescheiden, echt-wetenschappelijken, noesten geleerde, den niet zich zelf zoekenden, maar in alles Gods eer bedoelenden eenvoudigen geloovige.

Maken wij voor het oogenblik een onderscheiding, van tegenstelling is hier geen sprake. Daarvoor was Breen te zeer een evenwichtige, harmonieuze persoonlijkheid. Als een van zijn kenmerkende eigenschappen heeft Prof. Brugmans genoemd trouw. Volkomen terecht. Breen was trouw aan Amsterdam, waar hij zijn gansche leven heeft gewoond en dat hij stelde boven elke andere stad ter wereld: ‘er is maar één Amsterdam’, zoo sprak hij een zijner predikanten, Ds. Gispén, na; trouw ook aan zijn ambt en de plichten, die hij op zich nam. Geen man om op vergaderingen te schitteren, maar die in kleinen kring het best uitkwam. Als lid van het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, waarvan hij van 1908 af bijna zonder onderbreking deel heeft uitgemaakt, bepaalde hij zich in de plenovergaderingen veelal tot stil en aandachtig luisteren, maar heeft hij in verschillende commissies gedurende een lange reeks van jaren vele belangrijke diensten bewezen¹.

Breen was trouw ook aan zijn belijdenis. Zelf zou hij dat nooit hebben beaamd. Behoorde hij ook niet tot de ‘halven’², zoo vroeg hij zich wel eens af. Hier komt wel duidelijk uit de teerheid van zijn steeds over zich zelven onvoldaan gemoed. Hij bleef ook bij het kerkelijk standpunt, dat hij eens had ingenomen. Niet voor niets had hij de kerkelijke beweging van 1886 met intense belangstelling gevolgd. Nooit zou hij sindsdien meer een godsdienstoefening, zelfs niet wanneer er een familielid in het huwelijk bevestigd werd, bijwonen, uitgaande van de Nederlandsche Hervormde kerk, waar men zooveel getrouwe leeraars en ambtsdragere uitgeworpen had en met verwerpers van de Godheid van Christus in één huis bleef samenwonen. Waar een beginsel in het spel was, transigeerde Breen niet, maar verschil in het kerkelijke belette hem allermint om met den Lutherschen Ds Westermann en den Hervormden Ds Hunningher te oefenen de gemeenschap des geloofs. En hij wist ook om te gaan met wie in levensbeschouwing lijnrecht tegenover hem stonden. Hij won hun genegenheid en wekte eerbied voor zijn overtuiging.

Trouw was hij eveneens aan zijn vrienden. Toen hij een van zijn medebestuurders van ‘Amstelodamum’, den Heer G. van

1 Jaarverslag over 1926, p. 41, 48; In zijne eigene taal, p. 24.

2 toespeling op een uitdrukking van Dr. Kuyper, c.f. diens ‘Bedoeld noch Gezegd’.

Arkel, in 'Architectura' verongelijkt achtte, zond hij een stuk in¹, volgens hem, die het beantwoordde, 'trillende hier en daar van verontwaardiging'.

We leeren hier nog een andere eigenschap van Breen kennen: vurigheid van geest. Velen zullen er zich wellicht over verwonderen, hem die toegeschreven te zien, niet alleen zij, die daaraan de gedachte verbinden van luidruchtigheid, ook wie alleen met hem omgegaan hebben in het laatst van zijn leven. Schrijver dezes, die hem eerst in 1918 nader heeft leeren kennen, zou ze hem ook niet alleen op grond van eigen ervaring hebben toegekend, maar de over hem ontvangen inlichtingen en de lezing van zijn geschriften en vooral van zijn brieven hebben hem de overtuiging geschonken, dat het vurige bloed van zijn vader ook door zijn aderen stroomde. Het gaf aan zijn trouw een innigheid, die ontroert: waar zich zijn toegewijde persoonlijkheid aan gaf, daaraan gaf ze zich geheel. Maar het verleidde hem ook niet zelden tot een te voortvarend optreden of tot hartstochtelijke uitlatingen en krasse oordeelvellingen.

Hij kon soms *herzerquickend* foeteren. Een tijdlang heeft hij meegewerkt aan een in populair toon gehouden Recensieode, waarin hij niet alleen over historische werken, maar evenzeer over bellettristische en andere lectuur zijn oordeel ten beste gaf. Beter dan in zijn meer wetenschappelijk werk kan men hier zijn persoonlijkheid leeren kennen, gekant tegen al wat onhollandsch is, tegen de nieuwe spelling, niet het minst tegen de nieuwe romankunst. In het midden der vorige eeuw - zoo schrijft hij ergens - 'achtten de schrijvers zich nog niet bij voorkeur geroepen tot het beschrijven der zielstoestanden van heele of halve gekken, die uit wanhoop zelfmoord plegen of de tering krijgen'. Nog meer laat hij zich in zijn brieven gaan. Dan blijkt b.v. herhaaldelijk zijn antipathie tegen Utrecht, nu eens 'de stad der zeven kerkhoven', dan 'een naar conservatief gat' genoemd, waarschijnlijk om geen andere reden dan dat de rechtzinnigheid van de 'lie-ie-ieve Oosterzeeianen, Beetsianen en Bronsveldianen' hem te slap was.

Men zou, op grond van het voorgaande, misschien verwachten, dat Breen veel heeft gepolemiseerd. Toch is dat niet het geval geweest, slechts een zeer enkelen keer, en dan bleef hij niet doorgaan. Hij was n.l. van oordeel, dat twistgeschrijf niet te lang moet duren², waarschijnlijk omdat men anders zoo licht gevaar loopt den eisch der Christelijke naastenliefde uit het oog te verliezen. Trad er een enkele maal een verkoeling in in zijn vriendschap voor dezen of genen, dan was het ook slechts voor een tijd.

1 Architectura, 21 Mei 1910 (nr. 20).

2 Geref. Theol. Tijdschrift, jg. 1928/29, p. 268-269.

Het is zeer wel mogelijk, dat de vele tegenspoed, dien hij in zijn leven ondervonden heeft, hem zachter gestemd heeft, minder heftig, ook meer geneigd al het goede te waardeeren, dat hij uit Gods hand ontvangen mocht. Hij moge als jonge man vaak zwaarmoedig gestemd zijn geweest, wie hem in later jaren van nabij gekend hebben, spreken van zijn blijmoedigheid, zijn opgewekte, zonnige natuur. Niet dat bij hem een somber pessimisme in een luchthartig optimisme was omgeslagen, maar zijn leven was door de crisis heen gegaan. *Per angusta ad augusta*. Toen ik hem in het ziekenhuis bezocht, was hij volkomen gelaten: 'de Heere doe wat goed is in Zijn oogen', en zich van zijn kindschap bewust: 'hetzij dat wij leven, hetzij dat wij sterven, wij zijn des Heeren'. De vrees van zijn vader is beschaamd: in het geloof, waarin hij is opgevoed, daarin heeft hij ook geleefd en daarin is hij ook gestorven.

A. GOSLINGA.

Lijst van geschriften.

1894. *Pieter Corneliszoon Hooft, als schrijver der Nederlandsche Historiën.* Acad. Proefschrift (J.A. Wormser, A'dam).
1895. *Een Martelaarslied* (Jaarboekje voor 1896, uitgave van den Geref. Jongelingsbond, 170-177).
1896. *Uittreksel uit de Amsterdamsche Gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael, 1542-1567* (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XVII, 1-60).
De 'Kinderlere' van L. Jzn. Reael (Archief voor Nederl. Kerkgesch., VI, 129-157).
1897. *Een tweetal Gedichten van L. Jzn. Reael* (A'damsch Jaarboekje, 48-63).
L. Jzn. Reael (Nijhoff's Bijdr., 3de Reeks, X, 69-124).
Stichtelijke Lieder van L. Jzn. Reael (Archief voor Nederl. Kerkgesch., VI, 355-382).
1898. *Een Amsterdamsche Inboedel uit de tweede helft der 16de eeuw.* A'damsch Jaarboekje, 28-35 (door Petit, Repertorium, I, k. 755, vermeld als 'Amsterdamsch Jaarboekje voor 1898'; in deel II, k. 365, nog eens weer als 'Amsterdamsche Bijzonderheden', VI).
1766-1898. Oranjenummer Geref. Jongelingsblad (2 Sept.).
Philips van Marnix. A'dammer, 18 Dec.
1900. *Voor zes eeuwen. Eene Herinnering.* A'damsch Jaarboekje, 1-11 (bij Petit, II, k. 352, opnieuw vermeld als 'Amst. Bijz.' VIII, met het onjuiste jaartal 1903).
Een Amsterdamsche Credietinstelling uit het laatst der 18de eeuw. Tijdschr. Gesch., Land- en Volkenkunde, XV, 137-155.
1901. *Amsterdams Geschiedenis in 1601.* A'damsch Jaarboekje, 25-75.
Correspondentie tusschen Prins Maurits en den Amsterdamschen Burgemeester Reinier Pauw, 1617-1619. Bijdr. en Med. Hist. Gen., XXII, 388-443.
1902. *Proeve van een lijst van Handschriften betr. de geschiedenis van Amsterdam.* Jb. Amstelod. I, 137.
Rechtsbronnen der Stad Amsterdam. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2de Reeks, Nr. 4, Mart. Nijhoff, 's Gravenhage.
1903. *De Doleantie van een deel der burgerij van Amsterdam tegen den magistraat dier stad in 1564 en 1565* (voltooiing der uitgave, voorbereid door A.J.M. Brouwer Ancher). Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXIV, 59-200.
1904. *Johannes Hudde.* A'dammer, 17 April.
Een Woord van Willem den Zwijger. Handelsblad, 1 Sept. (ingezonden).
Uit oud-Amsterdam, 10 artt. in 'De Bouwwereld', 3de jg (1904), Nrs. 35, 36, 39, 43, 49, 50; 4de jg. (1905), Nrs. 1, 13, 17, 22, 25. Met onbelangrijke wijzigingen herdrukt onder den titel *De Verordeningen op het Bouwen te Amsterdam, vóór de Negentiende Eeuw.* Jb. Amstelod. VI, 107-148.

1905. *Aardbevingen in 1755 en 1756*. Eigen Haard, 31ste jg., 748-9, 758-60. *Systematisch Register op het Dagelijksch Nieuws betr. Amsterdam, over het jaar 1903*. Jb. Amstelod. III, 29 (tezamen met E.W. de Jong).
1906. *Alphabetische Lijst van Gangen te Amsterdam*. Jb. Amstelod. IV, 135-198 (over de Rozenkransgang cf. Mbl. Amstelod. 1920, p. 15-16). *Bilderdijk als Geschiedkundige*. Gedenkboek Mr. Willem Bilderdijk, 137-152.
1907. *Collecten te Amsterdam in de Achttiende Eeuw*. Jb. Amstelod. V, 129-152. *Jacob van Heemskerk*. Tijdschr. voor Gesch., Land- en Volkenkunde, XXII, 161-183.
Beoord. Mr. J.C. van Overvoorde, Catalogus van de Prentverzameling der Gemeente Leiden, 2de en 3de afd, Nederl. Archievenblad 1907-1908, 124-7 (*beoord.* 1ste Suppl., ib., 1920-1922, 157-9).
De Dam te Amsterdam. Reeks artt. in 'De Bouwwereld', jaargangen 1907 en 1908. Aangevulde en verbeterde herdruk onder den titel *Topographische Geschiedenis van den Dam te Amsterdam*. Jb. Amstelod. VII, 99-196.
Tal van *beoordeelingen* in Filippus' Recensieboode, 1ste-4de jg. (de 4de jg. onder den titel 'Gereformeerde Recensieboode'), Nov. 1907-Oct. 1911.
1908. *Rembrandt's verwanten in Oost-Indië*. Oud-Holland, XXVI, 145-148. *7de-26ste Jaarverslag van het Genootschap Amstelodamum (1906/1907-1925)*. Jbb. Amstelod. VI-XXIII (1908-1926).
1909. *Kinderzorg te Amsterdam vóór de 19de eeuw*. Amsterdamsche Kerkbode, 31 Januari, 7, 14, 28 Februari.
Geboorten in het Huis van Oranje tijdens de Republiek. 3 artt., Handelsblad, 30 April en 1 Mei.
Redding van Drenkelingen, Navorscher, 58ste jg., 291-3; *Familiewapen Catherina C. van Eck*, ib., 324-5; *Enklaar*, ib., 598.
Geschiedenis der huizen Heerengracht 10 met Brouwersgracht 39 en Heerengracht 68, 64 en 66. Jb. Amstelod. VII, 91-98.
De Juiste Datum der Opening van Amsterdam's eerste Beursgebouw. Jb. Amstelod. VII, 209-214.
Kroniek van Amsterdam, 1 Jan. 1907-31 Oct. 1908. Jb. Amstelod. VII. In de Jbb. VIII-XI (1910-1913) vindt men telkens een jaar behandeld, van 1 Nov. tot en met 31 Oct., alzoo 1 Nov. 1908-31 Oct. 1912; in Jb. XII (1914) van 1 Nov. 1912-31 Dec. 1913; in de Jbb. XIII-XIX (1915-1921) telkens een tijdsruimte, die met het kalenderjaar samenvalt, alzoo 1 Januari 1914-31 Dec. 1920.
Nogmaals: Het graf van Balthazar Bekker. A'dammer, 24 Oct.
1910. *Geschiedenis der huizen Heerengracht 60 en 62*. Jb. Amstelod. VIII, 115-129.
1911. *Cornelis Vermeulen* (Antwerpsch graveur). Navorscher, 60ste jg. 317-8. *Naschrift bij Geschiedenis van het huis Prins Hendrikkade 68 door Dr. A. Halberstadt*. Jb. Amstelod. IX, 139.
Raampoort en Bloemgracht. Jb. Amstelod. IX, 153.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel II. In dit en de volgende deelen (III-VI) zijn in het geheel *een honderdtal artikelen* opgenomen, waarin Amsterdamsche persoonlijkheden behandeld worden. In deel VIII zullen nog twee artikelen volgen.

1912. *Een Zware Brand in 1597*. Jb. Amstelod. X, 137.
Geschiedenis der huizen Heerengracht 56 en 58. Ib. 165.
Geschiedenis van het huis Heerengracht 436. Ib. 173.

- Wat wij in 1913 herdenken.* Onze Gids (uitgave van de Nationaal-Christen-Onderofficieren-Vereeniging), 15-29.
- Jan van der Heyden.* Eigen Haard, 38ste jg., 196-202, 215-220 (over denzelfde bovendien 'De Bouwwereld', 27 Maart; 'De Spiegel', 30 Maart); herziene en vermeerderde uitgave van dit art., Jb. Amstelod. XI, 29-92.
1913. *De woning van Jan van der Heyden in de Koestraat met eenige bijzonderheden uit de geschiedenis dezer straat.* Jb. Amstelod. XI, 109-118.
- Een actrice uit den troep van Corver.* Navorscher, 62ste jg., 38-39. Codex Medicamentarius Homoeopathicus Neerlandicus. J.H. de Bussy, Amstelodami (uit het Nederlandsch in het Latijn vertaald, cf. p. IX).
- Het Herstel van Neêrlands Onafhankelijkheid in 1813 en 1814.* P. Mobach, Breukelen (uitgave van 'Filippus').
- De Omwenteling te Amsterdam in haren voortgang en hare bekroning.* Historisch Gedenkboek 1813 (onder leiding van Koolemans Beynen), II, 50-124.
- Amsterdam, 1813-1913.* Hersteld Nederland, 229-264.
1914. *De Regeering van Amsterdam gedurende den Franschen Tijd.* Jb. Amstelod. XII, 1-130.
- Enkele bijzonderheden over de politie in de laatste honderd jaren.* Mbl. Amstelod. I, 13. *Amsterdam bedreigd en beveiligd*, ib. 65. *In Dagen van Strijd*, ib. 71. *Uit 1870*, ib. 93.
- De Bijbeltentoonstelling te Amsterdam.* De Vriend des Huizes.
1915. *Geschiedenis van het huis Keizersgracht 194.* Jb. Amstelod. XIII, 81.
- Geschiedenis van het huis Keizersgracht 676, thans de Nieuwe Kerk der Waalsche Gemeente.* Ib., 87. *De Hoogduitsche Apotheek.* Ib. 181.
- Broodzetting*, Mbl. Amstelod. II, 2. *De burgemeesters van Amsterdam sinds het begin der 19de eeuw*, ib., 25. *De Nieuwe Kerk*, ib. 85.
- Dagen van Vrees en van Vreugde te Amsterdam in 1815.* A'dammer 20 Juni.
- De laatste levensdagen van Lodewijk XIV*, ib. 29 Aug.
1916. *De Damsluizen.* Jb. Amstelod. XIV, 185. Aus dem 'Itinerarium' des Christian Knorr von Rosenroth. *Inleiding en Hollandsche vertaling van den Latijnschen tekst.* Ib. 201.
- De Dam*, Mbl. Amstelod. III, 13. *Pokken te Amsterdam in het laatst der 18de eeuw*, ib. 33. *Einde der Classis Amsterdam*, ib. 23, 35 (over ditzelfde punt ingezonden stuk, 'De Geref. Kerk', 9 Maart).
- Watersnood te Amsterdam 1506-1916.* A'dammer, 23 Januari. *Beoord.* H. Brugmans, De Middeleeuwen; ib., 22 Juli. *Een Oranjefeest voor honderd jaren*, ib., 16 Sept. *Joost Janszoon Bilhamer*, ib., 16 Dec.
- De Huiszittenhuizen te Amsterdam.* Bouwkundig Weekblad, 1 April (36ste jg. 365-7).
- Mr. Z.H. Alewijn, een Amsterdamsch Regent uit de tweede helft der 18de eeuw.* Handelingen 8ste Philologencongres, 168-190.

1917. *De Oude Turfmarkt*, Mbl. Amstelod. IV, 1. *Het Secretariaat van Amsterdam*, ib., 25. *L'histoire se repète, 1482 en 1917*, ib. 34. *Het Wale-weeshuis; het Deutzen-hofje*, ib. 82.
- De geboorte van koning Willem III*. A'dammer, 17 Febr. *Oproerig Amsterdam*, ib. 21 Juli. *Beoord.* S. Muller F.z.. *Beschrijving der Utrechtsche Stadszegels*, ib. 1 Sept. *De Schreierstoren bedreigd*, ib. 20 Oct.
- De Nassau's in de Nederlanden vóór Willem van Oranje*. Uitgave der Amsterdamsche Christelijke Oranjevereniging (slechts weinig gewijzigde herdruk van artikelen in den 3den jg. van 'Volk en Troon').

- Inleiding op G. van Arkel, Architect te Amsterdam. Bibliotheek voor de Moderne Hollandsche Architectuur, uitgegeven door Dr. Gustav Schueler te Bussum, dl. III, afl. n°. 2.*
- Uit de Geschiedenis van den Amsterdamschen Wijnhandel. Jb. Vereeniging van Nederl. Wijnhandelaars, 1917, 131; 1918, 83; 1919, 75.*
1918. *Een crisis op de Amsterdamsche effectenbeurs vóór honderd jaren. Mbl. Amstelod. V, 73. De feestelijke stemming na de restauratie van 1787, ib. 89. Beoord. Bijdragen en Meded. Hist. Genootschap, dl. 39. A'dammer, 15 Juni. Beoord. Gedenkschriften G.J. van Hardenbroek, dl. V. Ib. 10 Aug. Hongaarsche Bijbels, Testamenten en Psalmboeken. Het Boek, 7de jg., 114.*
1919. *Geschiedenis van het huis Keizersgracht 317 (te zamen met A.W. Weissman). Jb. Amstelod. XVII, 47. Gesch. van het huis Heerengracht 527. Ib., 67. Gesch. van het huis 'Int derde Vredejaer', Keizersgracht 604. Ib. 73. Spijskokerij voor behoeftigen. Mbl. Amstelod. VI, 1. De spijs- en turf-uitdeeling 'Aan de Weldadigheid gewijd'. Ib., 10. Uit de Historie, artt. De Rijpere Jeugd, jg. VIII, afl. 2, 6, jg. IX (1920), afl. 4 (Ter Inleiding. Het Historisch-Materialisme. De indeeling der Geschiedenis). Beoord. proefschr. Mej. G. Coops, Tijdschr. Gesch., Land- en Volkenkunde, 34ste jg. 238-247 (over hetzelfde werk, A'dammer, 6 Sept.). Beoord. Bijdragen en Meded. Hist. Genootschap, dl. 40. A'dammer, 20 Sept.*
1920. *Een Barbierswinkel in 1669. Jb. Amstelod. XVIII, 1-6. Kerkdiefstallen in de Nieuwe en Oude Kerken te Amsterdam in 1545 en 1547. Bijdr. Bisd. Haarlem, XXXIX, 34. De woning van Descartes op de Westermarkt. A'dammer, 9 Oct. Bilderdijk's Geboortehuis, Ib. 27 Nov. Vertrek van Predikanten uit Amsterdam. Mbl. Amstelod., VII, 63. Johannes Amos Comenius te Amsterdam. Ib. 89. Dr. A. Kuyper en Amsterdam. Ib. 93. De Vrije Universiteit, 1880-1920. Telegraaf, 21 Oct. Aanteekeningen uit de Geschiedenis der Amsterdamsche Nijverheid. Reeks van 8 artt. over de bedrijven van voedings- en genotmiddelen. Nederlandsche Fabriek, 6de jg. N°. 12 (20 Nov. 1920), 7de jg., Nos. 3, 5, 9, 20, 8ste jg. Nos. 2, 3, 7 (5 April 1922).*
1921. *Bijvoegsel bij C.J. Gimpel, Johannes Snippendael. Jb. Amstelod. XIX, 31-33. Schallbruch contra Hemsterhuis. Ib. 43-49. Het Huis van Crevenna, N.Z. Voorburgwal 212. Bouwwereld, 20 April. Franschen in Nederland (n.a.v. Cohen, Ecrivains français en Hollande), Mbl. Amstelod. VIII, 49. Beoord. E. Gewin, In den Reveilkring. A'dammer, 5 Maart. Beoord. Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap dl. 42. Ib., 5 Nov. Een Reglement op het houden van Oefeningen uit 1774. Reformatie, 21 Sept. (1ste jg., 377-8).*
1922. *Gereformeerde Populaire Historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw. Tijdschr. voor Geschiedenis, 37ste jg. 254-273, 372-382. Herdrukt in 'Christendom en Historie' (Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, 1925), 213-242.*

Beoord. van R. Visscher, De Archieven van het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden, en van Joosting, de Jonge van Ellemeet en

- Oltmans, Stukken, afkomstig van ambtenaren en particulieren, berustende in het depôt van 's Rijks Archieven in Drente. Tijdschr. voor Geschiedenis, 37ste jg. 90-92.
Beoord. E. Gewin, Piëtistische Portretten. A'dammer, 23 Dec.
1923. *De Nieuwe Teertuinen*. Jb. Amstelod. XX, 45-47.
Jean Henri van Swinden. Mbl. Amstelod. X, 25. *Amsterdam in Zweden*. Ib., 33.
Oranje en Amsterdam. Standaard, 6 Sept. (jubileumnummer).
Amsterdam 1898-1923. Reformatie, 7 Sept. (jubileumnummer).
Beoord. Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap, dl. 44. A'dammer, 8 Sept.
1924. *Het eerste bezoek van Prins Willem I aan Amsterdam na de Alteratie*. Jb. Amstelod. XXI. 63-81.
Beoord. Elias, Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat, Mbl. Amstelod. XI, 9. *Mr. Joannes van der Linden op zijn gouden jubileum op 1 Maart 1824*. Ib., 18.
De Geloofsovertuiging van Willem van Oranje (Wetenschappelijke Samenkomst Vrije Universiteit). W. Kirchner, Amsterdam.
Drie Oorkonden betr. de Heilige Stede te Amsterdam (met vertaling door Dr. J.F.M. Sterck). Historisch Tijdschrift, 3de jg., 1-7.
Kerkelijke Archieven. Reformatie, 26 Sept., 3 en 10 Oct. (4de jg., 369; 5de jg., 2, 11).
Rudolphus Petri, een vergeten auteur van theologische geschriften uit de 1ste helft der 17de eeuw. Op den Uitkijk, 1 Nov. (1ste jg., 92).
1925. *De oude Amsterdamsche Gereformeerde Kerken*. Op den Uitkijk, 4 April (1ste jg., 410). *Een kerkinwijding in de 17de eeuw* (Amstelkerk). Ib., 18 April (1ste jg., 432). *Hendricus Rulaeus, de bestrijder van Gerard Brandt*. Ib., 17 Oct. (2de jg. 55).
Prins Maurits van Oranje. Standaard, 23 April.
Amstelodamum, 1900-1925. Mbl. Amstelod. XII, 33. *Het Tolprivilege*. Ib., 65. *Bange Tijden vóór vijf eeuwen* (Amsterdam in 1425). Ib. 81. *Amsterdam sinds 1795*. Catalogus der Historische Tentoonstelling, I p. 153-164.
Amsterdam (over de tentoonstelling). Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur, 31 Juli.
Amsterdam 1275-1925. Standaard 12 Sept.
1926. *De Historische Tentoonstelling, Amsterdam, 1925*. Jb. Amstelod. XXIII, 1-8.
Beoord. Gedenkboek 'Het Zilveren Getij'. A'dammer, 30 Januari. *In Memoriam Jan Willem Enschedé*. Ib. 20 Febr.
Beoord. H. Brugmans, Het Nieuwe Amsterdam. De Maatschappij, 11 Febr. (1ste jg., N°. 19).
Levensbericht A. Th. Hartkamp. Levensberichten Maatschappij der Nederl. Lett., 1925-6, 93-100 (Over denzelfde, A'dammer, 17 Mei 1924).
Gijsbertus Voetius. Reformatie 15 Oct. 1926-7 Januari 1927 (7de jg. Nos. 3-15). Niet voltooid. (Over denzelfde Op den Uitkijk, 30 Oct., 3de jg., 83-86).
1927. *Een Zinneprent ter eere van Burgemeester Jan Six*. Mbl. Amstelod. XIV, 3.

Levensbericht van Aart Jan Theodorus Jonker 12 September 1851-6 Juni 1928.

Aart Jan Theodorus Jonker werd den 12^{den} September van het jaar 1851 in de Hervormde pastorie te Laren, in Gelderland, geboren. Zijn vader, Hendrik Jonker, was eerst eenigen tijd predikant te Midwoud, in Noord-Holland, geweest, maar had daarna een beroep naar Laren aangenomen, om daar verder tot op zijn emeritaat te blijven arbeiden. Ds. Jonker was een man van den ouden stempel. Met zeldzame nauwgezetheid heeft hij zijn plicht als predikant vervuld, en ook de theologische studie hield hij, zooveel zijn pastorale werk hem dat toeliet, bij. Naar zijn theologische denkwijze was en bleef hij in groote lijnen een discipel van Heringa. Van uitersten was hij beslist afkeerig. Meer nog dan tegen de strenge Orthodoxie, heeft hij zich tegen het Modernisme van Scholten verzet. Daarvan getuigt ook een studie over de vraagstukken betreffende het Evangelie van Johannes, waarin hij de resultaten van den Leidschen theoloog heeft bestreden.

Vader Jonker is tweemaal getrouwd geweest. Na zijn eerste huwelijk is hij hertrouwd met Johanna Maria Joosten, die nog als kind bij hem op katechisatie was geweest, en uit Laren afkomstig was. Wanneer wij enkele kinderen, die heel jong gestorven zijn, niet mede rekenen, zijn er uit het eerste en het tweede huwelijk in het geheel twaalf kinderen geboren. Tien van de twaalf, waaronder zes meisjes en de gebroeders Aart Jan Theodorus, Hendrik, en Gerrit Jan Abraham, waren uit het tweede huwelijk, terwijl Ds. Jonker uit het eerste huwelijk nog twee kinderen bezat. Mevrouw Jonker was een uitnemende huismoeder, die opging in haar gezin, en zich het gelukkigste gevoeld heeft, toen zij 'in de kleine kinderen zat'. Een enkele maal maakte zij het in haar ijver zoo bedenkelijk laat, dat de Larensche nachtwacht, in de eenzame pastorie onraad vermoedende, kwam aankloppen, en haar doodelijk verschrikt naar bed joeg.

Uit alles blijkt, dat de Larensche pastorie voor de ouders en de kinderen Jonker een soort van paradijs in hun leven is geweest. Het tractement van Ds. Jonker bedroeg niet meer dan zes honderd gulden, zoodat er heel zuinig moest worden geleefd. Toch heeft er in het gezin nooit armoede geheerscht. De ouders zagen nauwlettend op hun kroost toe, en de vader bezielde de kinderen telkens weer bij hun schoolwerk. In de familie te Laren heeft het zeker niet aan vroolijkheid en ontspanning ontbroken. In de huiskamer vertelde Ds. Jonker gaarne uit den tijd, toen hij, als vrijwilliger, aan den veldtocht van 1830 had deelgenomen. En moeder Jonker hield er van, haar kinderen zoo nu en dan op Geldersche spekpannekoeken te tracteeren.

Van de jongens was Aart de oudste. Op hem volgde Hendrik, die een paar jaren later dan Aart te Utrecht aankwam, medicijnen studeerde, en, na een jarenlange practijk als dorpsdokter te 's Graveland, daar als een zeer gewaardeerd medicus thans nog in leven is.

Gerrit Jan Abraham, de jongste zoon, zag in 1864 - dus elf jaren na zijn broeder Aart - het levenslicht. Evenals Aart zou hij later theologie gaan studeeren, en het is met dezen lateren Utrechtschen predikant, dat Dr. Jonker zich vooral bijzonder verbonden heeft gevoeld.

Als kleine jongen bezocht Aart de dorpsschool te Laren. In dezen tijd was hij zeer bevriend met een armen gebochelden schoolknaap, een zeker Gajt Klomphaar, aan wien hij tot in zijn ouderdom nog dikwijls heeft gedacht. Naar verhouding schijnt het onderwijs op de Larensche dorpsschool beter te zijn geweest, dan dat op de Latijnsche school te Lochem, waar Aart Jonker daarna de lessen volgde. Althans Jonker verklaarde zelf wel, dat 'die Latijnsche school te Lochem een prulleboel was in het kwadraat'. De leeraar, die daar onderwijs gaf, leed aan vallende ziekte. Zoodra de jongens maar even bemerkten, dat er aan den armen man iets haperde, vroegen zij terstond of zij weg mochten gaan, met dit gevolg, dat de leeraar onverwacht voor stoelen en banken doceerde. Veel beter was het onderricht in het Hebreeuwsch, dat hij, met het oog op zijn theologische studie, van een der predikanten uit den omtrek genoot. Ook heeft een vermogend Israëliet hem bij zijn lessen in deze taal geholpen, zoodat Jonker met een voor dien tijd gedegen kennis van het Hebreeuwsch de Latijnsche school verliet, om de Universitaire colleges te gaan volgen. De herinneringen van vader Jonker aan de Utrechtsche Hoogeschool, niet het minst ook de roep, die er in orthodoxe kringen dier dagen van de Theologische Faculteit te Utrecht uitging, zullen Ds. Jonker wel tot de opleiding aan de Stichtsche Universiteit hebben doen besluiten.

In de Theologische Faculteit te Utrecht doceerden, toen Jonker aankwam, de drie bekende Hoogleraren B. ter Haar, J.I. Doedes

en J.J. van Oosterzee. De oudste van het drietal, Bernard ter Haar, beschikte in Jonker's studentenjaren vanaf 1869 reeds niet meer over zijn volle levenskracht. Zijn naam was eens als die van een verdediger der Protestantsche zaak op aller lippen, toen hij in de dagen der April-beweging in 1853 Koning Willem III, bij zijn bezoek aan de stad Amsterdam, op welsprekende wijze toesprak. In de vacature Royaards tot Hoogleeraar in de Kerkhistorie, Ethiek, en de Inleiding tot het Nieuwe Testament benoemd, heeft hij zich na zijn langdurige practijk niet meer tot een eigenlijk vakman kunnen ontwikkelen. De studenten hielden van hem als mensch, want Ter Haar was zeldzaam voorkomend en goedhartig.

Ongetwijfeld was Doedes de man, die als geleerde in de toenmalige Faculteit den meesten invloed op de wetenschappelijke scholing zijner studenten heeft geoefend. Uitnemend exegeet, en vooral tekstcriticus, stelde hij met groote scherpzinnigheid de vraagstukken aan de orde, leerde hij zijn studenten goed onderscheiden, juist definieeren, zuiver stellen, duidelijk formuleeren. Zijn streven was er vooral op gericht zijn leerlingen een exegetisch geweten te geven. Op zijn colleges heeft hij menigen student belangstelling voor de Nieuw-Testamentische vraagstukken weten in te boezemen, en het is wel tekenend, dat drie zijner leerlingen: Van Manen, Baljon, en Van Rhijn, tegelijkertijd aan drie Academie's het Nieuwe Testament hebben onderwezen.

De meest algemeen-populaire figuur in de Utrechtsche Faculteit was ongetwijfeld J.J. van Oosterzee. Duizenden en nog eens duizenden hebben zich in onze Hervormde kerken verdrongen, om van de welsprekendheid van dezen 'redenaar bij de gratie Gods' getuige te zijn. Als Hoogleeraar onderwees Van Oosterzee de leerstellige Godgeleerheid, de theologie van het Nieuwe Testament, en de Practische Theologie. In zijn dogmatische overtuiging was hij geen leerling van Voetius of Calvijn. Evenmin was hij een geestverwant van Donker Curtius of van de Groningers. Het beste zou men hem een Nederlandschen vertegenwoordiger van de theologie der 'Vermittlung' hebben kunnen noemen. Vooral op homiletisch gebied heeft hij zijn studenten gevormd, en, ofschoon Jonker het meeste van Doedes hield, bleef hij toch tot het einde toe met eerbied over den practisch-theologischen arbeid van Van Oosterzee spreken.

Gedurende zijn studententijd heeft Jonker zeer zuinig moeten leven, maar hij heeft toch bijzonder van zijn Academie-jaren genoten. Onder meer was hij lid van het studenten-corps, en met H.J. ter Haar Romeny, C.F.S. Rutgers, P.C. van Oosterzee, C. Beets, C. Veen e.a. was hij door nauwe vriendschap verbonden. Menigmaal sprak hij met talent op de Corpsvergaderingen, en toen er een strijd tusschen de 'aristocraten' en de 'democraten' over de verplaatsing der Societeit ontstond, schaarde hij zich met beslistheid onder het vaandel der 'democraten'. Als goed

zoon van zijn vader, die immers den veldtocht van 1830 had medegemaakt, oefende hij zich tijdens den oorlog van 1870 in den vrijwilligen wapenhandel. Bij dit alles verwaarloosde hij zijn studie niet. Zijn examens deed hij op tijd en goed. Ook verrichtte hij zijn werkzaamheden in het gezelschap 'Secor Dabar' getrouw, en als voorzitter heeft hij aan dit dispuut een tijdlang leiding weten te geven. Op den 28sten April 1875 deed hij zijn proponenten-examen te Den Haag, nadat hij reeds te voren den graad van doctorandus had verkregen. Eenige maanden daarna trad hij voor het eerst voor de Larensche gemeente op den preekstoel van zijn vader op.

Jonker heeft niet lang op een beroep behoeven te wachten. Reeds spoedig begeerde men hem als predikant te Warnsveld, - dus niet ver van Laren -, en den 11^{den} November 1875 werd Aart door zijn vader in dit destijds nog geheel landelijke dorp bevestigd. Doordat Jonker een voorbeeldige opvatting had van zijn pastorale werk, wist hij de vrij uitgestrekte gemeente reeds na korten tijd aan zich te binden. Vooral zijn katechisatie's zijn in de herinnering der ouderen blijven voortleven. Een enkele maal dreigde het, tengevolge van uiteenloopende waardeering van de dorpskermis, op een conflict met den populaireren Burgemeester J.H. van Hamel uit te loopen. Maar de strijd werd gelukkig bijgelegd, en Jonker heeft te Warnsveld over het algemeen heerlijke jaren gehad. Onder meer woonde ook zijn broeder Gerrit bij hem in de pastorie, van waaruit hij geregeld het Gymnasium te Zutphen bezocht. Te Warnsveld leerde Jonker ook Geertruyd Agnes Baronesse van Haersolte van Haerst kennen, met wie hij later in den echt zou worden verbonden. Truus van Haersolte vertoefde er namelijk in de Kostschool van de Dames de Vries, waar ook de latere Mevrouw Adriani-Gunning, de dochter van den grooten theoloog, tot hare vriendinnen behoorde.

De jaren te Warnsveld heeft Jonker ook gebruikt om zijn dissertatie te schrijven. Naar aanleiding van de radicale critiek van Straatman op de 'Handelingen der Apostelen', stelde Jonker een proefschrift op, waarin hij vooral de berichten over de gevangenschap van Paulus te Jeruzalem, Cesarea, en Rome, aan een nader onderzoek onderwierp. In groote lijnen komt de inhoud hierop neer, dat de schrijver vrijwel op alle punten Straatman's beschouwingen bestrijdt. Den 21sten Juni 1877 promoveerde Jonker tot Doctor in de theologie. Doedes was zijn promotor. De promotie-dag moet bijzonder aardig zijn geweest. Zijn boek bewees, dat hij ruimschoots in staat was een wetenschappelijk onderwerp te behandelen. Daarnaast verhoogde de overkomst van vele Utrechtsche en Larensche vrienden de feestvreugde.

Op den eersten December van het jaar 1878 werd Jonker door zijn vader te Heerde, waarheen hij een beroep had aangenomen, bevestigd. De periode te Heerde mag uit een pastoraal

oogpunt tot de schoonste uit zijn ambtelijken loopbaan worden gerekend. Eigenlijk had Jonker hier altijd wel willen blijven. In deze jaren is in zijn hart de liefde voor de verre bewoners der Heerdensche heide gewekt. Daarbij kwam, dat vader en moeder Jonker na het afscheid te Laren besloten hadden zich te Heerde te vestigen. Gedurende de eerste jaren woonden allen bij Jonker in de pastorie. Later trokken de ouders in de woning over het Gemeente-huis, die tot op den huidigen dag in het bezit der familie is gebleven. Het spreekt vanzelf, dat Jonker van de nabijheid van zijn ouders bijzonder heeft genoten. Daarnaast heeft hij te Heerde ook gelegenheid gehad om hard te studeeren. Des morgens stond hij menigmaal reeds om vier uur op om te werken. Vooral las hij destijds gaarne in Fichte, Von Baader, Gunning en anderen.

Reeds te Heerde kwam uit verschillende Hervormde gemeenten het eene beroep na het andere tot hem. Jonker meende aan een roepstem uit de Rotterdamsche gemeente gehoor te moeten geven, preekte den 21sten Mei 1882 afscheid te Heerde, en verhuisde naar de Jonkerfransstraat te Rotterdam, waar een zijner zusters hem tot op den dag van zijn huwelijk bleef vergezellen. Den 4^{den} Juni sprak hij zijn intree-rede uit, nadat hij door den Rotterdamschen predikant Van der Hagt was bevestigd. Vooral te Rotterdam is de grondslag voor Jonker's roep als kanselredenaar gelegd. Het duurde niet lang, of de opgang dien hij er maakte, was geweldig. Met één slag zette hij de gemeente in vlam, zoodat de kerkdeuren te nauw werden om de samenstroomende menigte binnen te laten. De dochter van Opzoomer, de bekende schrijfster Wallis, kwam soms weken lang te Rotterdam logeeren om Jonker te hooren. Beets verklaarde: 'In mijn schatting heeft Jonker het ideaal der welsprekendheid bereikt'.

Er is geen periode in het leven van Jonker geweest, waarin hij zoo hard heeft gewerkt als te Rotterdam. In den druksten tijd had hij er geregeld ongeveer duizend katechisanten, en hij studeerde er zooveel mogelijk tot drie uur in den nacht. Naast tal van andere werkzaamheden, arbeidde hij hier ook aan een practische verklaring van 1 Corinthe 13, een publicatie, waarmede Brill, Gunning e.a. hun bijzondere ingenomenheid betuigden. Bij zijn arbeid in de gemeente werd hij trouw bijgestaan door zijn vrouw Geertruyd Agnes Baronesse van Haersolte, met wie hij den 11^{den} Februari 1886 in het huwelijk was verbonden. Prof. Gunning zegende het huwelijk in de Nieuwe Kerk te Amsterdam in. Onder de collega's was Jonker bijzonder bevriend met Dr. W. Astro, die, als geestverwant van De la Saussaye senior, nog geruimen tijd met den vader der Ethische richting in Nederland te Rotterdam had samengewerkt. De oprichting der 'Theologische Studiën' onder redactie van F.E. Daubanton, F. van Gheel Gildemeester, A.J. Th. Jonker, C.H. van Rhijn en D.C. Thym, bracht Jonker geregeld met een kring van oudere en jongere

vrienden in aanraking. Vooral van den omgang met Van Rhijn, die destijds predikant te Gouda was, heeft Jonker te Rotterdam veel genoten. Reeds als studenten hadden beide mannen elkander leeren kennen, maar eerst in latere jaren is hun verhouding tot een vriendschap voor het leven uitgegroeid, die hoe langer hoe hechter en dieper is geworden.

Tegen het einde van Jonker's verblijf te Rotterdam brak de kerkelijke beweging van 1886 uit, waardoor Jonker's gezondheid voor goed een knauw heeft gekregen. Uit deze periode hield hij een gevoelig zenuwgestel, bleef hij voortdurend opzien tegen preeken, en was hij, later vooral ook, dikwijls huiverig om uit de stad te gaan, of te reizen. Het eindigde te Rotterdam dan ook met een rustkuur te Laag-Soeren en te Heerde, en Jonker moest naar een kleinere gemeente gaan uitkijken. Toen er betrekkelijk spoedig een beroep naar Ellecom kwam, besloot hij dit aan te nemen. Aangezien zijn gezondheid hem verbood persoonlijk te Rotterdam afscheid te prediken, gaf hij onder den titel 'Gedachtenis' een bundel meditatiën uit, waarin hij zijn oude gemeente een ernstig en hartelijk 'vaarwel' toeriep.

In den Rotterdamschen tijd is Jonker hoe langer hoe meer onder den indruk gekomen van de theologie van De la Saussaye senior. Van zijn leermeesters Doedes en Van Oosterzee groeide hij steeds meer in de richting der Ethische beschouwingen af. Waarschijnlijk heeft de Utrechtsche Hoogleraar Brill hem reeds vóór den Rotterdamschen tijd op de geschriften van Vinet, De la Saussaye, en Gunning, gewezen. In ieder geval heeft Jonker het recht der religie steeds meer als zelfstandige aangelegenheid van den zedelijk bepaalden mensch gehandhaafd. Van de panthëistische poësie was hij precies even afkeerig als van het dëistische prosa. De weg tot het ontwaken van het geweten ging niet door de verlichting van het verstand, maar tot de verlichting van het verstand moest het komen door het ontwaken van het geweten. De waarachtige kennis wordt eerst daag aangetroffen, waar het woord van het Koninkrijk van God het woord is geworden der vrijgemaakte conscientie. In dit alles, en meer, is Jonker zonder eenigen twijfel een vertegenwoordiger van het Ethisch beginsel geweest, en hij is dit ook tot het einde toe gebleven. Toch heeft daarnaast Sören Kierkegaard steeds grooteren invloed op hem geoefend. Nog in den Rotterdamschen tijd vertaalde Jonker Kierkegaard's: 'Zur Selbstprüfung der Gegenwart empfohlen', en men mag gerust zeggen, dat Jonker degene is geweest, die Kierkegaard in ons land heeft geïntroduceerd. Ook kan het niet worden ontkend, dat Kierkegaard hier en daar stellig de veronderstellingen der Ethische theologie in Jonker's gedachtenwereld heeft bedreigd. Samen met zijn broeder Gerrit, heeft Aart Jonker zich zijn verdere leven lang met de bestudeering van Kierkegaard bezig gehouden, en menigeen den weg naar den grooten Deen gewezen.

Op den elfden December 1887 werd Jonker door J.H.L. Roozemeyer te Ellecom bevestigd. Over het algemeen heeft Ellecom hem veel goeds gebracht. De menschen waren er hartelijk, en het ontbrak niet aan wederzijdsche sympathie. Uit dezen tijd dagteekent ook Jonker's vriendschappelijke relatie met den leider der ethisch-Modernen, den Amsterdamschen Hoogleeraar S. Hoekstra. Des zomers vertoefde Hoekstra gaarne te Ellecom, en met zijn collega's Kuenen en Loman kwam hij mees dan eens bij Jonker ter kerke. Hoekstra verklaarde, dat hij en zijn vrienden altijd diep onder den indruk van den ernst van Jonker's preeken waren thuis gekomen.

Vanuit Ellecom bevestigde Jonker den 8sten April 1888 zijn broeder Gerrit te Leusden. Een zware slag trof hem, toen zijn vader den 30sten Januari 1888, betrekkelijk onverwachts, te Heerde stierf. Den Zondag na de begrafenis preekte Jonker te Ellecom over de woorden uit 2 Samuel 12 vers 23^b: 'Ik zal wel tot hem gaan, maar hij zal tot mij niet wederkomen'.

Twee dingen hebben vooral een schaduw over het verblijf te Ellecom geworpen. In de eerste plaats heeft het meer dan eens tusschen Jonker en het huis 'Middachten' gebotst. Van der jeugd af had Jonker een zekere aprioristische voorkeur voor armen en eenvoudigen. Wij zagen, dat hij ook reeds als student de partij der 'democraten' koos. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat hij volstrekt niet zonder meer afwijzend tegenover het Socialisme stond, en zich in de patriarchale verhoudingen te Ellecom in het geheel niet kon vinden. Daardoor konden er conflicten met de familie Bentinck onmogelijk uitblijven. Naast allerlei botsingen met het huis 'Middachten', geraakte Jonker te Ellecom ook in polemieken met Dr. Kuyper. Het was immers ook in deze jaren, dat Kuyper op allerlei wijzen het samengaan van Rome en Dordt zocht te verdedigen.

Een en ander gaf Jonker aanleiding een brochure uit te geven, waarin de Calvinistische ingenomenheid met Rome aan Calvijn zelf werd getoetst. In 'De Standaard' e.e. verdedigde Dr. Kuyper zich met de bewering, dat Jonker zich de moeite van het samenlezen van allerlei anti-Roomsche citaten bij Calvijn had kunnen besparen. Deze gegevens waren toch immers genoegzaam bekend! Ook ving Kuyper er Jonker op, dat hij een citaat uit Calvijn verkeerd had vertaald. In deze laatste aanmerking had Kuyper gelijk. Maar dit gaf hem geen recht, om zijn tegenstander, op grond van zulk een vergissing, telkens bespottelijk te maken, en zooveel mogelijk te vernietigen. Het is te betreuren, dat Dr. Kuyper zich in deze polemieken tegen Jonker van zulk een zwakke zijde heeft getoond. Uit zijn geheele houding mogen wij overigens afleiden, dat de brochure van Jonker, die terstond uitverkocht was, voor zijn besef op een bijzonder ongeschikt oogenblik is verschenen.

Doordat zijn gezondheid langzamerhand was verbeterd, gevoelde

Jonker, dat hij te eeniger tijd een grooteren werkkring zou moeten aanvaarden. Toen er een beroep naar Dordrecht kwam, trok de Merwede-stad hem eerst in het geheel niet aan. Toch verzond hij, op het laatste oogenblik, het bericht dat hij kwam. Den 20sten December 1891 sprak hij zijn afscheidsrede te Ellecom uit. En den derden Januari 1892 deed hij te Dordrecht zijn intrede, nadat hij door zijn broeder Gerrit, destijds te Kralingen, in den dienst was bevestigd. Gedurende een tiental jaren heeft Jonker daarna te Dordt gearbeid, en hij heeft er nooit spijt van gehad, dat hij het beroep heeft aangenomen. Met zijn ambtgenooten stond hij op een goeden voet. Vooral met Loeff kwam hij geregeld in aanraking. Evenals in zijn vorige gemeenten, sneed hij met angstvallige nauwgezetheid alles af, wat niet tot de waarneming van zijn ambt behoorde. Vooral in zijn wijk, die vrijwel geheel uit armen bestond, heeft hij met groote trouw gearbeid. Een enkele maal hield hij ook wel een lezing buiten Dordt, bijvoorbeeld op de predikanten-vergadering te Utrecht. Inzonderheid de sociale vraagstukken hadden zijn aandacht en belangstelling. Te Dordt schreef hij dan ook niet alleen zijn 'Een apostolische huiszegen', en 'Beter dan robijnen', maar ook 'Het sociale vraagstuk', een boek, dat als wekstem voor de gemeente bedoeld was. Terwijl de beide eerste boeken vooral meditatiën gaven, bracht het laatstgenoemde geschrift een forschen aanval op het gemis aan socialen zin in de christelijke gemeente, vooral ook onder de rijken. Jonker's afkeer van het leven der gegoeden en der aristocraten bracht hem er toe, de fiolen van zijn toorn over allerlei verhoudingen uit te storten.

Er staat in dit boek zooveel gedurfd, dat wij ons best kunnen begrijpen, dat de ontvangst niet onverdeeld vriendelijk was. Mr. N.G. Pierson was er bepaald onttstemd over. Velen beweerden, dat het roode spook Jonker blijkbaar had beïnvloed. Vooral Dr. A.W. Bronsveld was, blijkens zijn Kroniek in de 'Stemmen' van Mei 1893, in het geheel niet gesticht. Van andere zijde nam men het weer voor den schrijver op. Een bezwaar van het boek was, dunkt mij, dat het te veel aan kennis der economie ontbrak. Ook hadden de dingen hier en daar wel wat zachter kunnen worden gezegd. Maar bij de steeds sterker wordende neiging om Christendom en conservatisme te verbinden, was de reactie van Jonker volkomen begrijpelijk. Men vertoetelt, vooral onder de rijken, de behoudende elementen in het Christendom uit vrees voor de explosie van het dynamiet.

Vooral ook te Dordt - en later te Heemstede - heeft Jonker de reputatie van een der grootste redenaars van ons vaderland te zijn, verkregen. Geïmproviseerd heeft hij op den kansel vrijwel nooit. Hij achtte dit ook bepaald ongeoorloofd. Zijn preek schreef hij geheel uit, en hij memoriseerde haar letterlijk. Toch deed deze strenge voorbereiding op geen enkele wijze aan de spontaneïteit van het gesprokene woord te kort. Hij begon nooit, voordat

het ongeveer ademloos stil was, en verdroeg onder het spreken zelf geen beweging of schuifelen. Het ideaal, dat hem bij zijn homiletischen arbeid altijd weer voor den geest heeft gestaan, was de volle ontplooiing en juiste toepassing van den tekst. De toehoorder werd nooit met volzinnen gekweld, wier opzet hun afloop met zekerheid doet gissen. Alles vertoonde een sterk persoonlijk cachet, en zijn welsprekendheid droeg een typisch dwingend karakter. Wat beslist in zijn overtuiging voor zijn geest stond, kwam even beslist op het papier, en straks even beslist op den preekstoel. Door zijn realisme heeft Jonker wel eens verschrikt, en zelfs menschen de kerk uitgejaagd. Aan de andere zijde heeft echter zijn tegenzin tegen alle fraseologie talloos velen aan zijn verkondiging van het Evangelie van Christus verbonden.

Niemand heeft op Jonker's latere, meer en meer realistische en paradoxale prediking zulk een invloed uitgeoefend als Kierkegaard. Het is niet gemakkelijk met nauwkeurigheid aan te geven, waar Kierkegaard zijn gedachten heeft gestempeld. Stellig is dit het geval bij Jonker's beschouwingen over de verborgenheid van God, de subjectiviteit, de paradox, het geloof, niet het minst in zijn oordeel over het Christendom der traditie, de idee der gelijktijdigheid, en over de Kerk. Ook heeft hij, onder invloed van Kierkegaard, steeds meer het absolute op den voorgrond gesteld. Jonker heeft zich in zijn leven voortdurend minder bij het betrekkelijke kunnen neerleggen. Daarbij werd hij steeds banger voor objectieve religie, voor leer-christendom, omdat de persoonlijkheid hier geheel buiten schot kan blijven. Evenals bij Kierkegaard, behoorden ook bij Jonker de innerlijkheid en de wezenlijkheid voor goed bij elkander. Het geloofsleven droeg bij beiden een beslist paradoxaal karakter. Het leven buiten God had Jonker als absurditeit leeren kennen. Daarom 'had hij den sprong uit zijn eigen absurditeit in de absurditeit van het geloof gedaan'. Wie gelooft, klemt zich vast aan de tegenstrijdigheid in God. Religie en logica hebben weinig met elkander te maken. De reflectie bereikt God nooit. Gelooven, dat is: objectief onzeker blijven, op zeventig duizend vademmen diepte varen, en toch gelooven. Het nulpunt wordt in het leven met God het gloriepunt. In het hoogtepunt van de crisis breekt de ontferming van God door, en wordt de waarachtige zekerheid geschonken. Van dit crisis-moment was er voor Jonker's besef in het moderne Christendom weinig overgebleven. Het miste de idee der gelijktijdigheid met Christus, had het kruis-dragen afgeschaft, was meer een Christendom van 'hoera' dan van 'Amen'. Christendom zonder lijden was echter onbestaanbaar.

Een groot geluk viel Jonker te Dordt te beurt in de geboorte van zijn zoontje Hans, op den 10^{den} Mei 1898. Drie jaren tevoren had een dochtertje, Johanna Maria Wendela, het levenslicht gezien, maar het stierf helaas op den dag der geboorte. Des te

grooter was de vreugde der ouders, toen hun opnieuw een kind werd geschonken. Ds. en Mevrouw Jonker hebben echter niet bijzonder lang van hun blijdschap mogen genieten, want reeds betrekkelijk spoedig na de geboorte begon zich bij Mevrouw Jonker een ongeneeselijke ziekte te openbaren, die haar in de kracht der jaren ten grave zou sleepen. Op den vijfden Juni 1901 is Mevrouw Jonker op veertigjarigen leeftijd ontslapen. Haar ziekte en dood hebben Jonker zoo aangegrepen, dat hij de laatste jaren de zware inspanning in zijn pastoralen arbeid niet meer verdroeg, en ten slotte opnieuw besloot naar een kleinere gemeente om te zien. Toen er een beroep naar Heemstede kwam, trok hem de stille dorpspastorie zóó, dat hij het aannam. Den vijfden Januari 1902 sprak hij zijn afscheidsrede uit naar aanleiding van Psalm 116 vers 13^a: 'Ik zal den beker der verlossingen opnemen'. Veertien dagen daarna volgde de intree te Heemstede, waarbij zijn broeder Gerrit, destijds te Utrecht, hem opnieuw in zijn gemeente bevestigde.

Het werk te Heemstede was heel wat minder omvangrijk dan dat te Dordrecht. Terstond vatte hij den pastoralen arbeid aan, en men kan zeggen dat Jonker van Heemstede een gemeente gemaakt heeft. Van harte leefde hij mede met de inrichting ter verpleging van lijders aan vallende ziekte op 'Meer en Bosch', waarvan zijn vriend J.L. Zegers de voortreffelijke Directeur was. Met de collega's in den Ring stond hij op goeden voet. Vooral met G. Posthumus Meyjes te Zandvoort vertoefde hij veel en gaarne. In het dorp zelf behoorde Dr. M.C. Colenbrander tot zijn beste vrienden, en in de pastorie zorgde mejufr. Minet Jonker op uitnemende wijze voor den gang van zaken. Jonker's arbeid te Heemstede zou echter niet lang duren, want den zesden April 1905 werd hij, in de vacature E.F. Kruyf, benoemd tot Kerkelijk Hoogleraar te Groningen.

Gedurende de voorafgaande jaren had Jonker zich vooral met practisch-theologische studiën bezig gehouden. Onder meer had hij studiën over Wichern, de beteekenis der erfelijkheidsleer voor den Evangeliedienaar, verder over het sociale vraagstuk, gegeven. Geruimen tijd heeft hij ook aan een handboek voor Homiletiek gewerkt, maar dit boek is helaas nooit verschenen. Naast de Practische Theologie had vooral de studie van het Nieuwe Testament zijn belangstelling. De vele grootere en kleinere geschriften, die hij op dit gebied heeft gepubliceerd, kan men in het literatuuroverzicht vinden. Onder deze hebben vooral zijn artikelen over de leer der conditioneele onsterfelijkheid eenige bekendheid verworven. Zij brachten hem ook in contact met Pétavel-Olliff, en andere buitenlandsche geleerden. Ten slotte had ook de zending zijn hart, zoodat het niet behoeft te verwonderen, dat Jonker tot het geven van onderwijs in de Practische Theologie, de Bijbelsche Theologie, en de Zendingsgeschiedenis, werd geroepen.

Op den 18^{den} Juni 1905 sprak hij zijn afscheidsrede te Heemstede uit, en den 20sten September hield hij, in verband met de verbouwing der Aula, in de Doopsgezinde Kerk te Groningen, zijn oratie. Zijn rede over 'Persoonlijk geloofsleven en theologische studie' mocht zich in veler instemming verheugen. Vooral De la Saussaye junior en Valeton waren er zeer mee ingenomen. Naast W. Mallinckrodt, heeft Jonker nog een viertal jaren als Kerkelijk Hoogleraar aan de Groningsche Universiteit gearbeid. Over het algemeen oefende hij hier meer door zijn persoon dan door zijn onderwijs, waarvoor hij zich misschien wel te veel voorbereidde, invloed. Het meest legde hij zich toe op de Bijbelsche vakken, maar zijn studenten genoten meer van zijn practisch-theologische colleges. Zijn critieken bij de homiletische oefeningen waren voortreffelijk, en het was een genot naar zijne beschouwingen over den omgang met gemeente-leden te luisteren. Met het publieke leven heeft Jonker zich te Groningen heel weinig bemoeid. Een enkele maal hield hij er een lezing, of trad hij er in een godsdienstoefening op. Voor het overige werkte hij op zijn studeerkamer, prepareerde hij zich voor zijne colleges, of verzorgde hij de uitgave van een bundel overdenkingen. In de vrije uren wandelde hij veel met zijn zoontje, of genoot hij van de vriendschap met mijn vader, die zich in 1905 veel moeite had gegeven om Jonker te Groningen te krijgen.

Een zware slag trof hem, toen de kleine Hans den achtsten Juli van het jaar 1909 geheel onverwachts, ten gevolge van een acute appendicitis, stierf. Het is vooral ook het leed over den dood van zijn kind geweest, dat Jonker heeft doen besluiten zijn ambt als Hoogleraar te Groningen neer te leggen, en zich metterwoon te Heerde te vestigen. Wilde hij het levensprobleem, dat God hem in zijn groote verlies had opgedragen, oplossen en overwinnen, dan moest hij er zich tot op den diepsten bodem toe inleven, daar waar de redding gelegen was. Te Groningen, was hem dit onmogelijk. Daarom was hij er zeker van, dat hij voor zijn Professoraat moest bedanken. Op den zesden Augustus 1909 verleende de Synode der Hervormde Kerk hem eervol ontslag. In het najaar vertrok hij, nadat hij van zijne studenten en den kring zijner vrienden afscheid had genomen. Met zijn zuster mejuffr. Minet Jonker vestigde hij zich te Heerde in het huis 'Bella vista', en hier is hij tot op den dag van zijn overlijden blijven wonen.

Van tijd tot tijd heeft Jonker te Heerde nog eenige spreekbeurten gehouden, of godsdienstoefeningen geleid. Te Heerde viel hij wel voor den plaatselijken predikant S.L. van Stein Callenfels in, en nam hij ook wel ziekenbezoek, of andere werkzaamheden, van hem over. Vooral in de Veluwsche dorpskerken in den omtrek sprak hij in de eerste jaren meermalen en gaarne. Het is bekend, dat hij ook menig keer op 'Het Loo' heeft gepreikt, en dat H.M. onze Koningin hem telkens weer voor

een Zondagmorgen uitnodigde. Onder de lezingen, die Jonker in den Heerdenschen tijd heeft gehouden, heeft vooral een te Amsterdam gegeven reeks over ‘Persoonlijkheden-streven en Christendom’, en andere onderwerpen, de aandacht getrokken. Ook moeten hier ennige referaten voor de zomerconferentie's der N.C.S.V. te Nunspeet, en de Woodbrookers te Barchem, worden vermeld. Den 16^{den} December 1917 heeft hij nog eens te Zandvoort gepreekt, waar hij bij zijn vriend Posthumus Meyjes logeerde. Waarschijnlijk is dit wel een van de laatste malen geweest, dat hij den kansel heeft betreden.

Gedurende de laatste levensjaren heeft Jonker eenige stichtelijke werken uitgegeven, waaronder vooral zijn boek over Psalm 84 de volle aandacht verdient. Het liefst verdiepte hij zich echter voor zichzelf in den Bijbel, en in de geschriften van mannen als Johannes Müller, Kierkegaard, later ook in Karl Barth. Vooral in de zomermaanden kwamen er zeer vele vrienden, die hem in de Heerdensche rust nog eens wenschten te bezoeken. Mijn vader logeerde geregeld bij hem, en niet het minst met zijn broeder Gerrit bleef hij onafscheidelijk verbonden. Toch bracht hij zijn tijd zooveel mogelijk in de stilte en de eenzaamheid door. Van de drukte van het moderne cultuurleven moest hij steeds minder hebben. Het liefste vertoefde hij in de hutten der heide-bewoners, waar hij vooral de zieken opzocht, met hen meeleeftde en bad. Ook had Jonker te Heerde vele vriendjes onder de kinderen van het dorp, waarvan hij er velen bij name kende. Te midden van dit alles heeft hij voor zichzelf zijn strijd gestreden, en heeft hij de tragedie van het Evangelie steeds meer als lijden en heerlijkheid leeren verstaan. Juist omdat hij het voor zichzelf zoo moeilijk had, heeft hij in persoonlijke gesprekken op zijn studeerkamer, en vooral ook in zijn zeer uitgebreide correspondentie, zeer velen gesterkt en bemoedigd. De indruk, dien men bij een bezoek aan hem kreeg, was meestal onvergetelijk. Men had het gevoel in aanraking te komen met een man, die met het Evangelie van Christus ernst had gemaakt, en er den zeldzamen adel van zijn geest aan had te danken.

Na het overlijden van zijn broeder Gerrit in Januari 1924, werd Jonker merkbaar ouder. Persoonlijk verlangde hij reeds lang naar het einde, omdat hij den diepen zin van het woord van Nietzsche verstond: ‘wo keine Gräber sind, da giebt es auch keine Auferstehungen’. In den nacht van den vijfden op den zesden Juni 1928 is hij, nog onverwacht, in vrede heengegaan. Zijn laatste woorden waren: ‘het is alles goed, ook in den dood’. Op den negenden Juni, een heerlijken zomerdag, had de begrafenis plaats. In het sterfhuis vertoefde een groep zeldzaam uiteenloopende menschen, die allen dit met elkander gemeen hadden, dat zij behoefte gevoelden samen te treuren en samen te danken. Zijn leerling Ds. J. van Bruggen te Amsterdam las Psalm 23. Op het kerkhof, waar zich vele dorpsbewoners en

kinderen bij den stoet aansloten, sprak alleen Ds. G. Posthumus Meyjes. Daarna zongen allen Psalm 89 vers 1. Degenen die van buiten gekomen waren, zongen aanzienlijk vlugger dan de bewoners der Veluwe. Maar allen vormden met elkander een eenheid, en wisten zich bij dit gemeenschappelijk verlies geestverwant en verbonden.

Zoo namen wij op dien dag der begrafenis voor dit leven afscheid van onzen beminden doode. Wij zullen Jonker blijven missen, en bewaren zijn beeld voor goed als dat van een stillen en grooten getuige in onze dankbare herinnering.

Eere zij zijne gedachtenis!

M. VAN RHIJN.

Lijst der geschriften¹.

1877. De berichten van de Handelingen der Apostelen omtrent de gevangenschap van Paulus te Jeruzalem, Cesarea, en Rome, in hun historisch karakter beschouwd, Kemink, Utrecht.
1878. Een gebed voor de gemeente, van Halteren, Wildervank (jaartal niet geheel zeker).
1879. Een gebed om meer liefde. Afscheidsrede bij zijn vertrek uit Warnsveld uitgesproken, Thieme, Zutphen.
1880. Gedenkt uwen voorganger. Een woord tot de Hervormde gemeente te Wapenvelde bij het aftreden van haren leeraar N.T. van Meurs, Berends, Zwolle.
Eerzucht en eerbeton, in: Het Eeuwig Evangelie, onder Redactie van J. Cramer en G.H. Lamers, blz. 145 vgg.
Codex (Rossanensis), in: Studiën, onder Redactie van P.D. Chantepie de la Saussaye e.a., blz. 1 vgg.
Is de Brief aan de Galaten uit Rome verzonden?, in: Studiën, blz. 101 vgg.
1882. Loopen met volharding, in: Het Eeuwig Evangelie, blz. 108 vgg.
Zendingsrede, in: Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging, blz. 82 vgg.
Johann Hinrich Wichern, in: Bouwsteen. Tijdschrift voor inwendige zending, blz. 1 vgg.
1883. De leer der conditioneele onsterfelijkheid, in: Theologische Studiën, onder Redactie van F.E. Daubanton e.a., blz. 1 vgg., 155 vgg., 548 vgg.
Nocet qui male docet, in: Theologische Studiën, blz. 307 vgg.
S.S. de Koe. De conjecturaal-critiek en het Evangelie naar Johannes, in: Theologische Studiën, blz. 455 vgg.
Brieven uit de hel, in: Stemmen voor Waarheid en Vrede, onder Redactie van Dr. A.W. Bronsveld, blz. 244 vgg., 354 vgg.
1884. De leer der conditioneele onsterfelijkheid, in: Theologische Studiën, blz. 185 vgg.
1885. De levende hope, in: Het Eeuwig Evangelie, blz. 49 vgg.
1886. Johann Hinrich Wichern, M. Wijt, Rotterdam (herdruk van het artikel uit 1882).
S. Kierkegaard, Wees gewaarschuld, Bredée, Rotterdam (vertaling).
Woord vooraf bij: A. Ridderbroek, Lief en leed, Van Dijk, Zwolle (gedichten).
Woord vooraf bij: G. Swanborn, Gedichten, Bredée, Rotterdam.

1 Dit overzicht maakt volstrekt geen aanspraak op volledigheid. Tal van kleinere stukjes, b.v. in Kerkbladen e.e., zijn weggelaten.

1887. Het hoofdstuk der liefde (1 Kor. 13), Bredée, Rotterdam. (De vijfde druk verscheen jaren later bij Van Bottenburg, Amsterdam).
 Het licht der wereld, in: Het Eeuwig Evangelie, blz. 171 vgg.
 Proeve van beantwoording van de vraag: wat behoort door den Wijkbroeder gedaan te worden tegen den wassenden stroom der Socialistische woelingen van den tegenwoordigen tijd? W. Wenk, Rotterdam.
1888. Gedachtenis aangeboden aan de Rotterdamsche gemeente, Bredée, Rotterdam.
 Vertalingen van gedichten van Knak, in: Jaarboekje Martha voor het jaar 1888, I, Kemink, Utrecht, blz. 34 vg., 47 vg., 58.
1889. Calvinistische ingenomenheid met Rome aan Kalvijn zelven getoetst, Bredée, Rotterdam.
 Leven en overvloed, D.B. Centen, Amsterdam.
1890. De verborgenheid Gods, in: Het Eeuwig Evangelie, blz. 1 vgg.
 'Vredevorst' en 'Hemelvaart', in: Feeststoffen, Kemink, Utrecht, blz. 29 vgg., 159 vgg.
 Bespreking van A. Resch, Agrapha, in: Theologische Studiën, blz. 125 vgg. Zie ook de recensie op blz. 283 vgg.
 Een oude verklaring van Joh. 3:5 opnieuw aanbevolen, in: Theologische Studiën, blz. 450 vgg.
1891. S. Kierkegaard, Onze roeping om de menschen die wij zien lief te hebben, 1 Joh. 4:20, in: Stemmen voor Waarheid en Vrede, blz. 1025 vgg. (vertaling).
 Bespreking van S.D. van Veen, Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw, Nijkerk 1890, in: Theologische Studiën, blz. 49 vgg.
1892. Intrepreek in de Groote Kerk te Dordrecht gehouden op 3 Januari 1892, Koebrugge en De Zeeuw, Dordrecht.
 Is er verwantschap tusschen de Doopliturgie van Severus en Filipp. 2:6 en 7?, in: Theologische Studiën, blz. 9 vgg.
 P. Ewald, De voornaamste vraag van het onderzoek betreffende de Evangeliën en de weg tot hare beantwoording, Kemink, Utrecht (vertaling).
 Varia, in: Theologische Studiën, blz. 233 vgg. (boekbesprekingen).
1893. Het sociale vraagstuk, een wekstem voor de gemeente, Bredée, Rotterdam.
 Ἡ μ (Ef. 6:15), in: Theologische Studiën, blz. 443 vgg.
1894. Bespreking van P. Walther, Sociale moraal in preek en schets, Utrecht 1894, in: Theologische Studiën, blz. 134 vgg.
 De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie, in: Theologische Studiën, blz. 291 vgg. (ook separaat, bij Kemink, Utrecht).

1895. Een apostolische huiszegen, Bredée, Rotterdam.
Preek over Joh. 21 : 17^a, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n^o.
16.
Preek over Jerem. 45 : 4^b, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n^o.
44.
De Zoon des Menschen, in: Theologische Studiën, blz. 228 vgg. (naar
aanleiding van de dissertatie van Dr. H.L. Oort).
1896. Het verlangen naar smarteloosheid, in: Overdenkingen, onder Redactie
van P.D. Chantepie de la Saussaye en J.J.P. Valeton, blz. 28 vgg.

1896. Preek over Judas 21^a, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n°. 46. Een woord van broederlijke liefde, door den Kerkeraad der Nederl. Herv. Gemeente te Dordrecht, gericht tot hen, die zich bij deze Gemeente aansluiten, C. Morks, Dordrecht (jaartal onbekend).
1897. Beter dan robijnen, Callenbach, Nijkerk.
Liefde en Zondagsrust, in: Bouwstenen. Tijdschrift voor inwendige zending, Utrecht, blz. 7 vgg.
Het Evangelie in de Loge, in: Theologische Studiën, blz. 100 vgg.
De onzekerheid onzer toekomst, in: Overdenkingen, blz. 141 vgg.
Niet te overweldigen. Rede op het Eeuwfeest van het Nederlandsch Zendinggenootschap, 14 Juli 1897, Wenk en Birkhoff, Rotterdam.
Preek over Matth. 28 : 1-8, in: Groene Preeken, Hoenderloodrukkerij, n°. 16.
1899. Geef mij uw hart, in: Overdenkingen, blz. 59 vgg.
Tweede Paaschdag, in: Onze christelijke feestdagen. Overdenkingen door J.R. Callenbach e.a., Callenbach, Nijkerk, blz. 121 vgg.
1900. De zondvloed; De steden in de vlakke; en vele andere stukken in: G.J. van der Flier, J.H. Gunning e.a., Gewijde Kunst, D.B. Centen, Amsterdam. Zie het Register aldaar.
Preek over 1 Thess. 5 : 8c, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n°. 27.
Beter dan robijnen, Callenbach, Nijkerk, tweede druk.
1901. Voor donkere dagen, Callenbach, Nijkerk.
1902. Een beker van dankzeggingen. Afscheidsrede te Dordrecht, J. de Zeeuw, Dordrecht.
De raad van Gamaliël. Leerrede naar aanleiding van den in Zuid-Afrika gesloten vrede, uitgesproken te Heemstede 8 Juni 1902, W.F. Hoogkamer, Haarlem.
Voor donkere dagen, Callenbach, Nijkerk, tweede druk.
1903. Het Evangelie niet naar den mensch, in: Overdenkingen, blz. 1 vgg.
1904. Ons ideaal hoog houden. Openingsrede Utrechtsche Predikantenvergadering, 27 April 1904, in: Stemmen voor Waarheid en Vrede, blz. 601 vgg.
1905. Blijven in de liefde van Jezus, in: Overdenkingen, blz. 125 vgg.
Persoonlijk geloofsleven en theologische studie, Noordhoff, Groningen (inaugureele rede).
In menschen een welbehagen, in: Hervormde Kerkbode voor Groningen en Ommelanden, 22 December.
1906. Voor de practijk der Godzaligheid, Bredée, Rotterdam.
1907. Bespreking van de Nederlandsche bewerking van E. Chr. Achelis, Praktische Theologie, door L.W. Bakhuizen van den Brink, in: Theologische Studiën, blz. 73 vgg.
Vroolijke ontferming, in: Lief en leed in dienst der christelijke barmhartigheid, 1882-1907, Egeling, Amsterdam, blz. 176 vgg.
Preek over Spreuken 23 : 26^a, in: Groene Preeken, Hoenderloodrukkerij, n°. 48 (dezelfde preek als in de Overdenkingen van 1899, blz. 59 vgg.).

1908. Beter dan robijnen, Callenbach, Nijkerk, derde druk.
Voor donkere dagen, Callenbach, Nijkerk, derde druk.
1909. Zich niet voor Hem schamen. Een woord tot nieuwe lidmaten der
gemeente, Callenbach, Nijkerk.
1910. De reinigende kracht der christelijke hoop, Van den Brink, Zutphen.

1910. Preek over 2 Cor. 13:8, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n°. 45 (herdrukt in deze serie 28 October 1928).
1911. Preek over Psalm 68:20^a, in: Groene Preeken, Hoenderloo-drukkerij, n°. 40. (Ook in: Doodsschaduw en morgenstond, zie beneden).
Het Groningsche Doorgangshuis, uitgever en jaartal onbekend.
Kaïn en Abel, in: Uit een heilig verleden, door J.R. Callenbach, A.J. Th. Jonker e.a., Callenbach, Nijkerk, blz. 31 vgg.
1912. Hand aan hand, G. Los, Leiden.
Gebedsverhooring, in: Overdenkingen, blz. 129 vgg.
1915. De geestelijke mensch, in: Pniël, onder Redactie van Dr. J.H. Gunning, 22 Mei, blz. 162 vgg.
1916. Het verliezen van God, in: Eltheto, orgaan der N.C.S.V., November, blz. 57 vgg.
Doodsschaduw en morgenstond, J.J. Groen, Leiden.
1917. Zich niet voor Hem schamen, Callenbach, Nijkerk, tweede druk.
1918. De volheid van het Christus-leven, in: Eltheto, orgaan der N.C.S.V., Februari, blz. 161 vgg.
Gebeds-moeilijkheden, in: Omhoog, Orgaan der Nederlandsche Woodbrookers, Februari, blz. 33 vgg.
De noodleugen, in: Zondagsbode voor Zandvoort, 3 Februari, overgenomen in: Pniël, onder Redactie van Dr. J.H. Gunning, 27 April, blz. 131 vgg.
Op weg naar het Vaderhuis, Twee deelen, J.J. Groen, Leiden.
Doodsschaduw en morgenstond, J.J. Groen, Leiden, tweede druk.
1921. Voor donkere dagen, Callenbach, Nijkerk, vierde druk.
Woord vooraf bij: P. van der Elst, Paradijsluister, J.J. Groen, Leiden, zonder jaartal.
1922. Zich niet voor Hem schamen, Callenbach, Nijkerk, derde druk.
Hem lief hebben. Preek over Joh. 12:3, uitgever onbekend.
1924. Voorrede bij: G.J.A. Jonker, Levensernst, Hoekendijk, Heemstede.
Woord vooraf bij: G. Posthumus Meyjes, Korte overdenkingen voor den Zondag, H.J. Paris, Amsterdam.

Onder de volgende titels werden er werken van Jonker in het Duitsch vertaald:

- Das Kapitel von der Liebe, Elberfeld, 1907, 1927³.
Ein apostolischer Hausseggen, Elberfeld 1905. De tweede druk in 1927 verscheen onder den titel: Goldne Früchte.
Besser denn Perlen, Elberfeld 1902, 1926³.
Für dunkle Tage, Elberfeld 1903, 1927⁵.
Eins aber! Aufmunterungen im Laufe zum Ziel, Elberfeld 1910, 1926³ (dit boek is: Voor de practijk der Godzaligheid, zie boven, 1906).
Hand in Hand, Elberfeld 1914, 1927².